

NÜŞHA

YIL: IV
SAYI: 12
KIŞ 2004

ŞARKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF ORIENTAL STUDIES

Orhan Başaran

İdris-i Bitlisî'nin *Şerh-i Kasîde-i Hamriyye*'si ve İki Yazma Nüshası

Nimet Yıldırım

Fars Edebiyatında Habsiyye ve Şekvâiyye

İbrahim Yılmaz

Sultan Selahaddîn ve Onun Etrafında Gelişen Arap Şiiri

İbrahim Kunt

Abdullâtif b. Abdullah'ın Hayatı ve Mesnevî ile İlgili Çalışmaları

Halil Toker

Hint-Türk İmparatorluğu'nun Son Temsilcisi Bahâdur Şah Zafer

G. H. A. Juynboll/ Çeviren: Yusuf Alemdar

İslâm'ın İlk Döneminde Kur'an Kıraatinin Durumu

Abdullah Kızılcık

Muhtârü's-Sihâh Sahibi Ebû Bekir er-Râzî ve Arapça Eserleri

ISSN 1303-0752

Fiyatı: 7.500.000 TL (kdv dahil)

Nüsha

Şarkiyat Araştırmaları Dergisi
Journal of Oriental Studies

Yıl/Volume: IV, Sayı/Issue: 12, Kış/Winter 2004

Nüsha

Yıl: 4, Sayı: 12, Kış 2004
Üç Ayda Bir Yayınlanır Hakemli Dergi

Oku A.Ş. Adına Sahibi
ve Yazı İşleri Müdürü
(Owner and Managing Editor)
Fatih Altunbaş

Yayın Kurulu (Editorial Board)
Doç. Dr. Hicabi Kırlangıç
Doç. Dr. Derya Örs
Doç. Dr. Musa Yıldız

Danışma Kurulu (Advisory Board)
Prof. Dr. Bedrettin Aytaç (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Mehmet Çakır (19 Mayıs Ü.)
Prof. Dr. Recep Dikici (Selçuk Ü.)
Prof. Dr. Rahmi Er (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Mehmet Kanar (İstanbul Ü.)
Prof. Dr. Ünal Karaarslan (18 Mart Ü.)
Prof. Dr. Mustafa Kılıçlı (Atatürk Ü.)
Prof. Dr. Mürsel Öztürk (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Faruk Toprak (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Süleyman Tülücü (Atatürk Ü.)
Prof. Dr. Nevzat H. Yanık (Atatürk Ü.)
Prof. Dr. Azmi Yüksel (Gazi Ü.)
Doç. Dr. Mustafa Çiçekler (İstanbul Ü.)
Doç. Dr. Hasan Çiftçi (Atatürk Ü.)
Doç. Dr. Ali Güzelyüz (İstanbul Ü.)
Doç. Dr. Kâzım Sarıkavak (Gazi Ü.)
Doç. Dr. Halil Tokar (İstanbul Ü.)
Doç. Dr. Hüseyin Yazıcı (İstanbul Ü.)
Doç. Dr. Nimet Yıldırım (Atatürk Ü.)

Redaksiyon:
Hasan Almaz
Muhammet Hekimoğlu
İbrahim Ethem Polat
Kemal Tuzcu

Yönetim yeri:
Onurlu Sk. No: 27
II. Kalaba-Keçiören-Ankara

İrtibat (Correspondence Adress)
P.K. 147,
06442 Yenışehir-Ankara-Türkiye
Telefon: (312) 3605000
E-Posta: akademiknusha@hotmail.com

Yıllık Abone Bedeli
(Annual Subscription Rates)
Kişiler (for individuals):
Yurt İçi : 25.000.000 TL
Yurt Dışı (abroad): 40 \$
Kurumlar (for institutions):
Yurt İçi: 40.000.000 TL
Yurt Dışı (abroad): 70 \$

Abonelik için

Banka hesap no:
Türkiye İş Bankası Ankara Necatibey
Şubesi, 0572347 (Hicabi Kırlangıç adına)
Posta çeki no:
Hicabi Kırlangıç, 1001965

Baskı: Bizim Büro Ltd. Şti
Tel: 0312 2299928

I S S N 1 3 0 3 - 0 7 5 2

A N K A R A 2 0 0 4

İÇİNDEKİLER

	sayfa
Orhan Başaran	
İdris-i Bitlisi'nin <i>Şerh-i Kasîde-i Hamriyye</i> 'si ve İki Yazma Nüshası	7
Nimet Yıldırım	
Fars Edebiyatında Habsiyye ve Şekvâiyye-II	17
İbrahim Yılmaz	
Sultan Selahaddîn ve Onun Etrafında Gelişen Arap Şiiri	35
İbrahim Kunt	
Abdullâtif b. Abdullah'ın Hayatı ve Mesnevî ile İlgili Çalışmaları	47
Halil Toker	
Hint-Türk İmparatorluğu'nun Son Temsilcisi Bahâdur Şah Zafer	59
G. H. A. Juynboll/ Çeviren: Yusuf Alemdar	
İslâm'ın İlk Döneminde Kur'an Kıraatinin Durumu	77
Abdullah Kızılçık	
Muhtârü's-Sihâh Sahibi Ebû Bekir er-Râzî ve Arapça Eserleri	89
Nurettin Ceviz	
İlahiyat Fakültesi Dergileri Fihristi (Tanıtım)	97
Fahrettin Coşkuner	
Bâkî Divanı Şerhi Notları (Tanıtım)	101
Musa Yıldız	
Üslupçuluk ve Bağlam Teorisi Işığında Arap Belagatı (Tanıtım)	103
Kerem Kamil Koç	
Antik Pers Tarihi (Tanıtım)	105

CONTENTS

	Page
Orhan Başaran <i>Sharh-i Qasīda-i Khamriyya</i> of Idrīs-i Bitlīsī and Its Two Manuscripts	7
Nimet Yıldırım Prison Poems and Complaint Poems in the Persian Literature-II	17
İbrahim Yılmaz Sultan Salahaddin and the Developed Arabic Poetry	35
İbrahim Kunt The Life of Abd al-Latif b. Abd Allah and His Works about Mathnavi of Mavlana	47
Halil Toker Bahadur Shah Zafar the Last Representative of the Indian-Turkish Empire	59
G. H. A. Juynboll/ Çeviren: Yusuf Alemdar The Position of Qur'an Recitation in Early Islam	77
Abdullah Kızılcık Abu Bakr al-Razi the Author of Mukhtar al-Sihah and his Arabic Works	89
Nurettin Ceviz An Index About Journals Published by Divinity Faculties	97
Fahrettin Coşkuner Some Notes on Diwan of Baqi	101
Musa Yıldız The Arabic Rhetoric in Connection With the Theory of Context and Stylistic	103
Kerem Kamil Koç The History of Ancient Persia	105

SUNUŞ

Dördüncü dönemin ilk sayısıyla kendilerine ulaşmanın mutluluğunu belirterek selamlıyoruz değerli okurlarımızı.

Bilimsel bir derginin, üstelik kısıtlı imkanlarla ve çok küçük ama seçkin bir kesimin ilgi alanına giren konularla yayın hayatını sürdürmesi ve üç yılını geride bırakması önemsenmesi gereken bir durumdur bize göre. Ayrıca buna maddî yetersizliklerden kaynaklanan teknik sorunlar da eklendiğinde elinizde 12. sayısını bulundurduğunuz bu dergi, daha fazla önemsenmeyi hak ediyor olmalı.

Bu nitelikleri taşıyan bir derginin hayatta kalması başlı başına önemli olsa da hayatta kalmakla avunup başka yetersizliklerimizi ve aksamalarımızı görmezden gelebilir miyiz? Taşıdığımız sorumluluk bize bu izni vermemektedir. Teknik yetersizliklerden çok bu "başka" diye nitelediğimiz yetersizlikler düşündürüyor bizi. Her yeni sayı baskıya verilirken biz hâlâ bir takım yetersizliklerimizi gidermeyi gelecek sayılara bırakmış olmanın mahcubiyetinin ağırlığını hissediyoruz.

Bu duygular bizi iyiden iyiye kuşattığındandır ki bu sayıdan itibaren, durumumuzu bir şekilde gözden geçirerek yeni adımlar atmaya karar verdik. Kararlarımızın bir bölümünü şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1- Derginin sayfa sayısının azaltılması*
- 2- Makale seçiminde daha titiz davranılması ve derginin ilke ve kurallarına sıkı sıkıya uyulması*
- 3- Dergi temsilciliği uygulamasının kaldırılması*
- 4- Abonelik çalışmalarına önem ve hız verilmesi ve abone bilgilerinin merkezde kayıt altına alınması*
- 5- Yeni sayılarımızda derginin belirli bir bölümünün alanımızla ilgili dosyalara ayrılması ve bunun için yazarlarımıza duyurular yapılması.*

Yazarlarımızın, yayın ilkelerimizi ve derginin sonundaki duyuruları titizlikle okumalarını temenni ediyoruz.

Saygılarımızla.

Nüşha

YAYIN İLKELERİ

1- Nüsha, şarkiyat alanında uluslar arası çapta yayın yapan ve üç ayda bir olmak üzere yılda dört sayı yayımlanan hakemli bir dergidir.

2- Derginin amacı, şarkiyat alanında bilimsel bir platform oluşturmaktır.

3- Dergiye, şarkiyat alanında yazılmış makale, yazma eser tahkik ve tanıtımı, bilimsel eleştiri ve kitap tanıtımı ile çeviri makale gönderilebilir. Makaleler e-posta yoluyla gönderilmedikleri takdirde makalelerin ekinde makalenin kaydedildiği bir disket bulunmalıdır. **E-posta yoluyla gönderilen ve içinde Arapça, Farsça, Urduca ve Osmanlı Türkçesi metin bulunan yazıların mutlaka bir çıktısı dergimize ulaştırılmalıdır.** Yazarlar, e-posta adreslerini bildirmelidirler.

4- Yayımlanmak üzere gönderilen çalışmalar, yayın kurulunun konu, içerik, sunuş biçimi ve bilimsel ölçütlere uyma çerçevesinde yaptıkları incelemelerden sonra yayımlanmaya değer buldukları takdirde bilimsel açıdan incelenmek üzere ilgili alandaki bilimsel çalışmalarıyla tanınan iki hakeme gönderilir. Hakeme gönderilen çalışmaların yazarları gizli tutulur. Ayrıca hakem raporları gizlidir. Raporlardan birinin olumsuz olması durumunda yayın kurulu çalışma yayın programından çıkarır ya da yeni bir hakeme daha gönderir ve bu hakemin raporunun sonucunu sonukatte alır. Raporlar dergi tarafından beş yıl süreyle saklanır.

5- **Dergimize gönderilen çalışmalar, yayımlansın ya da yayımlanmasın, yazarlarına iade edilmez.**

6- **Yayımlanan çalışmaların sorumluluğu yazarlarına aittir.**

7- Derginin yayın dili Türkçedir. Ancak editörler kurulunun kararıyla, yayımlanan çalışmaların toplamının üçte birini geçmeyecek ölçüde İngilizce makaleler de yayımlanabilir. Ayrıca 20 sayfayı geçmeyen Arapça ya da Farsça yazma eser metinleri de yayımlanabilir.

8- Kitap tanıtımı dışındaki çalışmalara her biri en az 50, en fazla 100 kelimedenden oluşan Türkçe ve İngilizce özet (summary) ve anahtar kelimeler (keywords) ile makalenin İngilizce başlığı eklenmelidir.

9- Çalışmalar, PC bilgisayarda A4 kağıdı boyutunda “word belgesi” olarak yazılmalıdır (kenar boşlukları dört yandan 2,5 cm, 12 punto Times New Roman ve 1,5 satır arayla) ve 20 sayfayı aşmamalıdır.

10- Çalışmalarda çizim, şekil ya da harita yer alacaksa bunlar, dergi boyutuna uygun biçimde metinden ayrı olarak aydıngere ya da yüksek gramajlı beyaz kağıda belirgin çizgilerle çizilmeli, ayrıca numarası ve metin içindeki yeri belirtilmelidir. **Yukarıda belirtilen boyutlarda hazırlanmayan tablo ve çizim barındıran makaleler işleme konulmayacaktır.**

11- Çalışmalarda kullanılan notlar son not şeklinde düzenlenmeli, bu son notlarda kitap adları italik, makale adları düz karakterle tırnak içinde yazılmalıdır. Son notta kullanılan metin kitap ise şu sıra takip edilmelidir: Yazarın adı soyadı, *kitap adı*, basım yeri ve yılı, cilt, sayfa. Son notta kullanılan metin makale ise sıralama şu şekilde olmalıdır: Yazar adı ve soyadı, “makale adı”, süreli yayın ya da makalenin yer aldığı kitap vs., cilt veya yıl, sayı (basım tarihi), sayfa.

İDRİS-İ BİTLİSÎ'NİN *ŞERH-İ KASİDE-İ HAMRİYYE*'Sİ VE İKİ YAZMA NÜSHASI

Orhan Başaran*

Özet: Bu çalışmada, İbnü'l-Fâriz el-Mısırî'nin *el-Kasidetü'l-hamriyye*'si üzerine İdrîs-i Bitlisî tarafından yazılan *Şerh-i Kasîde-i Hamriyye* adlı eser hakkında bilgi verilmiş ve bu eserin iki yazma nüshası tanıtılmıştır.

Anahtar kelimeler: İdrîs-i Bitlisî, Şerh-i Kasîde-i Hamriyye, Fars Edebiyatı, İbnü'l-Fâriz, Hamriyye.

Sharh-i Qasîda-i Khamriyya of İdrîs-i Bitlisî and Its Two Manuscripts

Summary: In this study, I have mentioned *Sharh-i Qasîda-i Khamriyya* of İdrîs-i Bitlisî, which was the commentary of a poem of Ibn al-Fâriz al-Misrî, known as *al-Qasîda al-Khamriyya*. And then I have presented two manuscripts of this commentary.

Keywords: İdrîs-i Bitlisî, *Sharh-i Qasîda-i Khamriyya*, The Persian Literature, Ibn al-Fâriz, *Khamriyya*.

* Arş.Gör.Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü.

İDRİS-İ BITLİSÎ'NİN ŞERH-İ KASÎDE-İ HAMRİYYE'Sİ

İdrîs-i Bitlisî (861-926/1457-1520), Osmanlı Devleti'ne önemli hizmetlerde bulunarak tarihimize mal olmuş ünlü şahsiyetlerden biri olup, devlet adamlığı vasfının yanı sıra din âlimliği vasfı ile de temayüz etmiş; tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, felsefe, tarih, tıp, zooloji gibi farklı alanlarda çok sayıda eser kaleme almıştır¹. Bu zatın eserlerinin çoğu günümüze kadar gelmiş ve bilim adamlarınca tetkik edilmiş, ancak birkaçı şimdiye kadar nüshası bulunmadığı için hakkında herhangi bir bilgi elde edilememiştir.

İdrîs-i Bitlisî'nin Heşt Bihişt'inin Hâtîme'si konulu doktora çalışmamız sırasındaki araştırma ve incelemelerimiz sonucunda önemli bilgiler elde edilerek İdrîs-i Bitlisî'nin hayatı ve eserleri konusundaki bazı kapalı hususlar açıklığa kavuşturulmaya ve çeşitli eserlerdeki birtakım hatalı bilgiler düzeltilmeye çalışılmıştır. Doktora sonrasında aynı konuda tarafımızdan sürdürülen araştırmalarda önemli bazı yeni bilgiler elde edilmiştir. Bu cümleden olarak İdrîs-i Bitlisî'nin bir eserinin iki yazma nüshası tespit edilmiştir. Bu eser, şimdiye kadar İdrîs-i Bitlisî'nin eserleri hakkında bilgi içeren kaynakların bir kısmında adından hiç söz edilmeyen², adının geçtiği kaynaklarda ise yazma nüshası hakkında bilgi bulunmayan³, hatta bazı çalışmalarda mevcut nüshasına rastlanmadığı belirtilen⁴ *Şerh-i Kasîde-i Hamriyye*'dir.

Şerh-i Kasîde-i Hamriyye, Arap şiirinde sembolizmin önemli temsilcilerinden biri olan İbnü'l-Fârız'ın (576-632/1181-1235)⁵ *el-Kasîdetü'l-hamriyye*'sinin şerhidir. İbnü'l-Fârız'ın en önemli iki şiirinden biri olan *el-Kasîdetü'l-hamriyye*, şarabın, ilâhî aşkın simgesi olarak tasvir edilmesi münasebetiyle bu ismi almış, ayrıca kafîye harfî mim olması münasebetiyle *el-Kasîdetü'l-mîmiyye* adıyla da anılmıştır. Bu kaside İslâm dünyasında olduğu gibi batıda da geniş bir yankı bulmuş; çeşitli dillere çevrilmiş ve üzerine birçok şerh yazılmıştır. Müstakil olarak bu kasideye yazılan şerhlerden bazıları şunlardır: Dâvûd-ı Kayserî'nin (ö. 751/1350), *Şerhu'l-Kasîdeti'l-mîmiyye*'si⁶; Emîr-i Kebîr Seyyid Alî el-Hemedânî'nin (714-786/1314-1385), *Meşâribü'l-ezvâk*⁷; Abdurrahmân-ı Câmî'nin (817-898/1414-1492), kısaca *Levâmî*' diye bilinen *Levâmî'u envâri'l-keşf ve's-şühûd 'alâ kulûbi erbâbi'z-zevk ve'l-vücûd* adlı eseri⁸; İdrîs-i Bitlisî'nin bu çalışmada tanıtacağımız şerhi ve Abdullâh Salâhî Uşşâkî'nin (ö. 1196/1782) yazdığı şerh⁹.

İdrîs-i Bitlisî, *Şerh-i Kasîde-i Hamriyye*'yi, Osmanlı sarayında gördüğü iyiliklere teşekkür olarak, mukaddimesinde yirmi beyitlik bir mesnevi ile medhettiği Şehzade Ahmed'e (1466-1513) takdim etmek üzere¹⁰ 909/1503 yılında Farsça olarak kaleme almıştır.

Sanatlı ve tekellüflü müsecca bir nesir ile yazılan bu eserde zaman zaman çoğu şarihe ait olan rubai, beyit ve mısra gibi kısa nazım türlerindeki Arapça ve Farsça şiirlere de yer verilmiştir. Eserde, şerh edilen kasidenin mazmununa uygun bir şekilde bâde ile ilgili mazmunlar kullanılarak uzunca yazılan hamdele ve salveleden sonra *Hamriyye* kasidesinin şerh ediliş sebebi anlatılmış¹¹ ve daha sonra *Mukaddimetu'r-Risâle* başlığı altında kasidenin şerhi için gerekli görülen bazı ön bilgiler aktarılmıştır. *Meclis* diye adlandırılan üç başlıktan oluşan *Mukaddimetu'r-Risâle*'de *muhabbetin* tanımı ve türleri (*mu-*

habbet-i zâtiyye, muhabbeti-i sîfâtiyye, muhabbet-i esmâiyye, muhabbet-i ef'âlî ve muhabbet-i âsârî), sevgiyi ifade eden *aşk, muhabbet, sabâbet, şevk ve meyl* gibi bazı kavramların tanımı ve aralarındaki fark ve *muhabbetin* faydaları gibi konular işlenmiştir¹². Daha sonra *Tekmiletü'l-Mukaddime* başlığı altında, şerh edilen kasidede geçen bazı kavramların, tasavvuf kültüründe, avam arasında bilinenden farklı anlamlar taşıdığına ve bunların yanlış anlaşılması gerektiğine dikkat çekilerek *şurb, şarab, müdâme ve sekr* kavramlarının tasavvufî anlamları verilmiştir¹³. Bundan sonra kaside beyit beyit ele alınarak şerh edilmeye başlanmıştır. Beyitler şerh edilirken sarf ve nahiv yönünden gerekli görülen bilgiler aktarılmış, beyitte geçen önemli kelimelerin kelime anlamları, kinaî, istiarî ve tasavvuftaki istilâhî manaları verilmiş, bazen edebî sanatlarla değinilmiş, bazı beyitlerde önce beytin zahirî anlamına yani tasavvufî yoruma gidilmeden akla ilk gelen anlamına yer verilmiş ve ardından gerekli açıklamalara geçilmiştir. Eserde şerh edilen beyit sayısı otuz üçtür.

İdrîs-i Bitlisî'nin, hakkında kısaca bilgi verdiğimiz bu eserinin yazma nüshaları ile ilgili olarak, tarafımızdan yapılan araştırmalarda iki yazma nüshaya ulaşılmıştır¹⁴. Bu nüshaları şöyle tavsif edebiliriz:

1- *Ayasofya Nüshası*: Eser Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4092/1 numarada kayıtlı olup, siyah ciltli bir mecmua içerisinde bulunmaktadır. Toplam 148 varaktan ibaret olan bu mecmuanın 1^b-82^a varakları arasında yer alan bu eser, mecmuanın iç kapağında *Kitâb-ı Şerh-i Kasîde-i Hamriyye der Tasavvuf* adıyla kayıtlıdır. Bu nüshada sayfalar sarı cetveli olup 11 satır ihtiva etmektedir. Nesih ile yazılan nüshada nadiren bazı Farsça beyitler hurde talik ile, derkenarlar ise talik ile yazılmıştır. Şerh edilen beyitler ile diğer bazı manzumeler bazen iki sütunlu sarı cetvel içine alınmıştır. Başlıklar, şerh edilen beyitler, şerhte geçen ayet, hadis ve çeşitli Arapça ibareler kırmızı mürekkeple, *misra'*, *beyt*, *şi'r*, *nazm*, *rubâ'iyye*, *li-müellifih* ve benzeri bazı tabirler bazen kırmızı, bazen de yeşil mürekkeple yazılmıştır. Ketebe, ferağ ya da istinsah kaydı bulunmayan nüshanın sonunda (vr. 82^a) yer alan ve müellif tarafından yazılan tashih kaydındaki

عبر عليه و صححه مؤلفه الفقير الى الله و احقر الفقرا فى باب الله ادريس بن حسام
الدين البديسى عفا الله عنه بصوفيه الروم سنة 909¹⁵

ibaresinden anlaşıldığı üzere bu nüsha, hicrî 909 yılında müellifi İdrîs-i Bitlisî tarafından Sofya'da gözden geçirilip tashih edilmiştir. Nüshada müellif tarafından yapılan tashihler satır aralarına ve sayfa kenarlarına kaydedilmiştir.

Ayasofya nüshasında *Şerh-i Kasîde-i Hamriyye*'nin başı:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ای ذکر تو بر زبان ما تشنه لبان جان بخش ترا زلال آب حیوان

İDRİS-İ BITLİSÎ'NİN ŞERH-İ KASÎDE-İ HAMRİYYE'Sİ

هر دم که کشم به یاد تو جرعه
بیخود شوم از شوق و به رویت
صاف حیران

ای ذکرِ نامت به مذاقِ عشاق در گلشنِ آرزومندی و اشواق سرچشمه عیناً فیها تُسمّی
سَلْسَبِیلاً، وی یادِ مدامتِ جهتِ مزاجِ آتش امتزاجِ همه سموم زده ها در بادیه گرام و اشتیاق
جامی از خمخانه یُسْتَقُونَ فیها کأساً کانَ مِرْأَجُهَا زَنْجَبِیلاً...

Sonu:

هر آینه آزاده مرد و خرد مند جوانمرد آن کس بود که ... و به تأییدِ زندگانیِ جاودانی،
تحصیلِ جمیعِ مطالب و امانی کند، وفقکم الله و ایانا فی الترقی الی مقامات العارفین ... و
صلّی الله علی سید البشر و ساقی الکوثر محمّد و آله و صحبه اجمعین الی یوم المحشر

ادریس اگر حیاتِ باقی خواهی
ور جامِ بقا ز دستِ ساقی خواهی
بیهوش شو از خویش و به ساقی باقی
گر وصلِ دلارام و تلاقی خواهی

تمت

Bu mecmuada İdrîs-i Bitlisî'nin *Şerh-i Kaside-i Hamriyye*'sinden sonra 84^a-148^a varakları arasında yer alan ikinci eser, Akşemsettin'in tasavvufa dair bir risalesidir.

İdrîs-i Bitlisî'nin bu eseri, *Defter-i Kütübhâne-i Ayasofya*'da ve kütüphaneye kayıtlarında Nûreddîn Abdurrahmân b. Ahmed-i Câmî'ye nispet edilmiş; kütüphane kayıtlarında İdrîs-i Bitlisî müstensih olarak kaydedilmiş ve yazılış tarihi olarak da hicrî 959 yılı verilmiştir¹⁶. Bu eseri İdrîs-i Bitlisî'nin eseri olarak zikreden Carl Brockelmann (1868-1956) ise bu nüshayı müellif hattı olarak değerlendirmiş ve yazılış tarihi olarak da yine hicrî 959 yılını kaydetmiştir¹⁷.

Yukarıda belirtildiği gibi Câmî de Hamriyye kasidesine bir şerh yazmış ise de, bu nüshada yer alan eserin, Câmî'nin söz konusu eseri ile bir ilgisi bulunmamaktadır. İdrîs-i Bitlisî, bu eserin telif ediliş hikâyesini anlatırken, این ادریس ابن حسام الدین بدلیسی ... ادریس حقیر خاکسار ... diye kendi adını açıkça kaydetmiş (vr. 6^a); ayrıca bu nüshanın sonunda yer alan ve yukarıda kaydettiğimiz tashih kaydında da kendinden, eserin müellifi diye söz etmiştir. Binaenaleyh bu eserin İdrîs-i Bitlisî'ye ait oluşu hususunda tereddüde mahal yoktur.

Bu nüshanın müellif hattı olup olmadığı hususunda ise şunu belirtmek gerekir. Bu nüshada ketebe ve ferağ kaydı yer almamakta, sadece tashih kaydı bulunmaktadır. Müellif tarafından yazılan bu tashih kaydında ise nüshanın, müellif tarafından gözden geçirilip tashih edildiği (عبر علیه و صحه مؤلفه) belirtilmektedir. Buna göre nüsha, müellif hattı değil, müellif tarafından gözden geçirilip tashih edilen bir nüshadır.

Yukarıda belirtilen kaynaklardaki bu nüshanın hicrî 959 yılında yazıldığı bilgisi kanaatimizce doğru değildir. Çünkü söz konusu tarih, tashih kaydında geçmektedir. Yukarıda naklettiğimiz bu tashih kaydında, nüshanın 909 yılında müellif İdrîs-i Bitlisî tarafından gözden geçirilip tashih edildiği belirtilmektedir. Bilindiği üzere İdrîs-i Bitlisî 926/1520 yılında vefat etmiştir¹⁸. Onun ölüm tarihi hakkında, oğlu Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi tarafından verilen bu bilgi doğru kabul edildiği takdirde –ki bu bilgiyi tartışmaya açacak bilimsel bir veri elde mevcut değildir- bu nüshanın müellif tarafından tashih ediliş yılının hicrî 959 yılı olamayacağı açıkça anlaşılacaktır. Hicrî 909 olması gereken bu tarihin, kayıtlara 959 olarak geçmesi, kanaatimizce, ilgili varlığın cetvel çizgisine denk gelen 909 rakamındaki sıfırın, muhtemelen daha okunaklı olması için büyük yazılması ve büyük yazılırken ortasının boş kalması nedeniyle 5'e benzemesinden kaynaklanmış olabilir (Bk. Fotoğraf 2).

2- *Ali Emiri Nüshası*: Fatih Millet Genel Kütüphanesi, Ali Emîrî, Farsça 134 numarada kayıtlı bulunan bu nüsha, 68 varaktan ibaret olup 170x120 (100x70) mm. ebadındadır. Varaklarına numara verilmemiş olan bu nüshanın ilk yedi varağı cetvelli, geri kalan kısmı cetvelsizdir. Serlevha ve besmelenin yer almadığı bu nüsha sayfada 11 satır ihtiva etmektedir. Talik ile yazılan bu nüshada başlıklar, şerh edilen beyitler, şerhte geçen ayet, hadis, çeşitli Arapça ibareler ve *beyt, şi'r, rubâ'îyye, li-müellifih* gibi bazı tabirler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Nüshanın sonunda (vr. 68^a) yer alan ferağ kaydında eserin adı ve bitiş tarihi şöyle belirtilmiştir:

تمام شد شرح قصیده خمريه فى سنة تسع و تسعمائة من الهجرة النبوية
المصطفوية

Şerh-i Kasîde-i Hamriyye hicrî 909 yılında tamamlandı.

Ali Emiri nüshasında *Şerh-i Kasîde-i Hamriyye*'nin başı:

ای ذکر تو بر زبان ما تشنه لبان جان بخش ترا زلال آب حیوان
هر دم که کشم به یا د تو جرعه بیخود شوم از شوق و به رویت
صاف حیران

ای ذکر نامت به مذاق عشاق, در گلشن آرزومندی و اشواق, سرچشمه عیناً فیها تُسَمَّى
سَلْسَبِيلًا, وی یاد مدامت جهت مزاج آتش امتزاج همه سموم زدهها در بادیه غرام و اشتیاق,
جامی از خمخانه یُسْتَقُونَ فیها کأَسَا کَانَ مِرْأَجُهَا زَنْجَبِيلًا...

Sonu:

هر آینه آزاد مرد و خردمند جوانمرد آن کس بود که ... و به تأیید زندگانی جاودانی,
تحصیل جمیع مطالب و امانی کند, وفقکم الله و ایانا فی الترقی الی مقامات العارفین ... و
صلی الله علی سید البشر و ساقی الکوثر محمد و آله و صحبه اجمعین الی یوم المحشر

İDRİS-İ BİTLİSÎ'NİN ŞERH-İ KASÎDE-İ HAMRİYYE'Sİ

ادريس اگر حيات باقى خواهى
ور جام بقا ز دست ساقى خواهى
بیهوش شو از خویش و به ساقى
گر وصل دلارام و تلاقى خواهى
باقى

Nüşhanın değişik varaklarında, Diyarbakirli Ali Emîrî'nin bu eseri vakfettiği belirtilen bir mühür yer almaktadır¹⁹.

¹ İdrîs-i Bitlisî hakkında bilgi için bk. Bayraktar, Mehmet, *Bitlisli İdris*, Ankara 1991, s. 1-30; Kurlangıç, Hicabî, *İdrîs-i Bidlisî Selim Şah-nâme*, Ankara 2001, s. 5-15; Özcan, Abdülkadir, "İdrîs-i Bitlisî", *DİA*, XXI, 485-488; Başaran, Orhan, *İdrîs-i Bitlisî'nin Heşt Bihişt'inin Hâtîme'si (Metin – İnceleme – Çeviri)* (doktora tezi, 2000), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 10-25; a.mlf., "İdrîs-i Bitlisî Hakkında Bazı Yeni Bilgiler", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 14 (İstanbul, Ağustos-Ekim 2002), s. 201-208.

² Bağdatlı İsmâ'îl Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, İstanbul 1951, I, 196; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, III, 6-8; a.mlf., "İdrîs-i Bitlisî", *Sebülürreşâd*, İstanbul, c. 12, sy. 305, ay: 7, yıl: 1330, s. 333-334; Nefîsî, Sa'îd, *Târîh-i Nazm u Nesr der İrân ve der Zebân-i Fârsî*, Tahran 1363 hş., I, 253-254, II, 775; Safâ, Zebihullâh, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, Tahran 1363 hş., V/3, s. 1603-1605; Uyan, Abdüllâtîf, *Menkubelerle İslâm Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul 1983, II, 1074-1075; İlhâme Miftâh - Vehhâb Velî, *Nigâhi be Revend-i Nüfûz ve Gusteriş-i Zebân ve Edeb-i Fârsî der Türkiye*, Tahran 1374 hş., s. 257-262; Kurlangıç, s. 15-21.

³ Ménage, V. L., "Bidlisî, İdrîs", *The Encyclopaedia of İslam* (New Edition), Leiden 1960, I, 1208; a.mlf., "Bidlisî, İdrîs", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, Tahran 1375 hş., s. 1187; Tavakkolî, Hasan, *İdrîs-i Bitlisî'nin Kânûn-i Şâhenşâhîsi'nin Tenkidli Neşri ve Türkçe'ye Tercümesi* (doktora tezi, 1974), İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, s. XXXIII; Fleischer, Cornell H., "Bedlisî, Mawlânâ Hakîm-al-Dîn Edrîs", *Encyclopaedia Iranica*, London 1990, IV, 76; Özcan, s. 487-488.

⁴ Bayraktar, s. 35; Başaran, *İdrîs-i Bitlisî'nin Heşt Bihişt'inin Hâtîme'si*, s. 33.

⁵ Ünlü mutasavvîf şâir Ebû Hafs Ömer İbnü'l-Fâriz el-Mısrî ve hamriyye kasidesi hakkında bilgi için bk. Schimmel, Annemarie, *İslâmın Mistik Boyutları* (çev. Ergun Kocabıyık), İstanbul 2001, s. 271-275; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, Beyrut 1989, III, 520-526; el-Fâhûrî, Hannâ, *Târîh-i Edebiyyât-i Zebân-i 'Arabî* (trc. Abdu'l-Muhammed-i Âyetî), Tahran 1368 hş., s. 516-521; Cûdî Ni'metî, Ekrem, "İbn Fâriz", *Dâ'iretü'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, Tahran 1370 hş., IV, 373-378; Uludağ, Süleyman, "İbnü'l-Fâriz", *DİA*, XXI, 40-43.

⁶ Dâvûd-i Kayserî'nin Arapça olarak yazdığı bu şerhin yazma nüshalarından bazıları şunlardır: Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4075, Fatih, nr. 3964, 3965, Hâlet Efendi, nr. 888/6; İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 1586, 3738. Dâvûd-i Kayserî ve bu eseri hakkında bilgi için bk. Bursalı Mehmed Tâhir, I, 67-69; Bayraktar, Mehmet, "Dâvûd-i Kayserî", *DİA*, IX, 35.

⁷ Seyyid Alî el-Hemedânî'nin bu Farsça şerhi birkaç kez yayınlanmıştır: Tahran 1353 hş.; Tahran 1362 hş.; İslâmâbâd 1364 hş. Seyyid Alî el-Hemedânî ve bu eseri hakkında bilgi için bk. Yazıcı, Tahsin, "Hemedânî, Emîr-i Kebîr", *DİA*, XVII, 186-188.

⁸ Nûreddîn Abdurrahmân b. Ahmed-i Câmî tarafından 875/1470 yılında Farsça olarak kaleme alınan bu şerh birkaç kez neşredilmiştir: *Levâmi'* ve *Levâyah*, nşr. İrec-i Efşâr, Tahran 1360 hş.; *Mecmû'a-i Monlâ Câmî Kuddise sirruhu's-sâmî (Levâyah-i Hakikat, Şerh-i Rubâ'iyât, Levâmi' Şerh-i Hamriyye-i İbn-i Fârız Kuddise Sirruh)*, İstanbul 1309. Câmî ve bu eseri hakkında bilgi için bk. Hikmet, Ali Aşgar, *Câmî*, ys., ts., s. 55-228 (171-172); a.mlf., *Camî Hayatı ve Eserleri* (çev. M. Nuri Gencosman), İstanbul 1994, s. 91-364 (285-286); Asaf Halet Çelebi, *Molla Câmî*, Ankara 2002, s. 13-66; Cûdî Ni'metî, s. 377-378; Okumuş, Ömer, "Câmî, Abdurrahman", *DİA*, VII, 98; Ulu- dağ, s. 42.

⁹ Abdullah Salâhî Uşşâkî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bk. Bursalı Mehmed Tâhir, I, 104-107.

¹⁰ İdrîs-i Bitlisî, *Şerh-i Kasîde-i Hamriyye*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4092/1, vr. 7^b-10^a; a.e., Millet Ktp., Ali Emîrî, Farsça, nr. 134, vr. 6^b-8^b.

¹¹ İdrîs-i Bitlisî, a.g.e., Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4092/1, vr. 1^b-10^b; a.e., Millet Ktp., Ali Emîrî, Farsça, nr. 134, vr. 1^b-8^b.

¹² İdrîs-i Bitlisî, a.g.e., Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4092/1, vr. 10^b-21^a; a.e., Millet Ktp., Ali Emîrî, Farsça, nr. 134, vr. 8^b-17^b.

¹³ İdrîs-i Bitlisî, a.g.e., Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4092/1, vr. 21^a-22^b; a.e., Millet Ktp., Ali Emîrî, Farsça, nr. 134, vr. 17^b-18^b.

¹⁴ Yukarıda da belirtildiği gibi, İdrîs-i Bitlisî'den söz eden kaynaklarda, onun bu eserinin yazma nüshaları hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir. Bu eserin yazma nüshasından söz eden tek araştırmacı Carl Brockelmann'dır. İbnü'l-Fârız'ın eserleri hakkında bilgi verirken *el-Mîmiyye el-hamriyye*'nin şerhleri arasında İdrîs-i Bitlisî'nin şerhini de zikreden Brockelmann, bu eserin sadece Ayasofya nüshasını kaydeder (Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, Leiden 1937, I, 464).

¹⁵ *Onu, Allah'a muhtaç ve Allah kapısındaki fakirlerin en hakiri olan müellifi İdrîs b. Hüsâmeddîn el-Bitlisî -Allah onu affetsin-, Sofya'da 909 yılında gözden geçirmiş ve tashih etmiştir.*

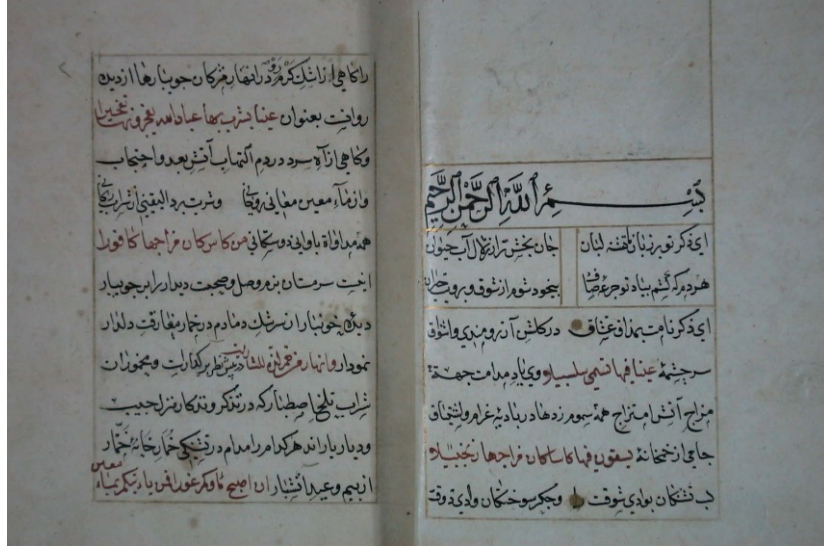
¹⁶ *Defter-i Kütübhâne-i Ayasofya*, İstanbul 1304, s. 243.

¹⁷ Brockelmann, I, 464.

¹⁸ İdrîs-i Bitlisî, *Selîmşâhnâme*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2447, vr. 9^a-b; *Mecmua*, Ragıp Paşa Kütüphanesi, nr. 919, vr. 189^a; Kırılanc, s. 17.

¹⁹ İdrîs-i Bitlisî, *Şerh-i Kasîde-i Hamriyye*, Millet Ktp., Ali Emîrî, Farsça, nr. 134, vr. 1^a, 13^a, 36^b, 64^b, 68^a.

İDRİS-İ BITLİSÎ'NİN ŞERH-İ KASİDE-İ HAMRİYYE'Sİ VE İKİ YAZMA NÜSHASI

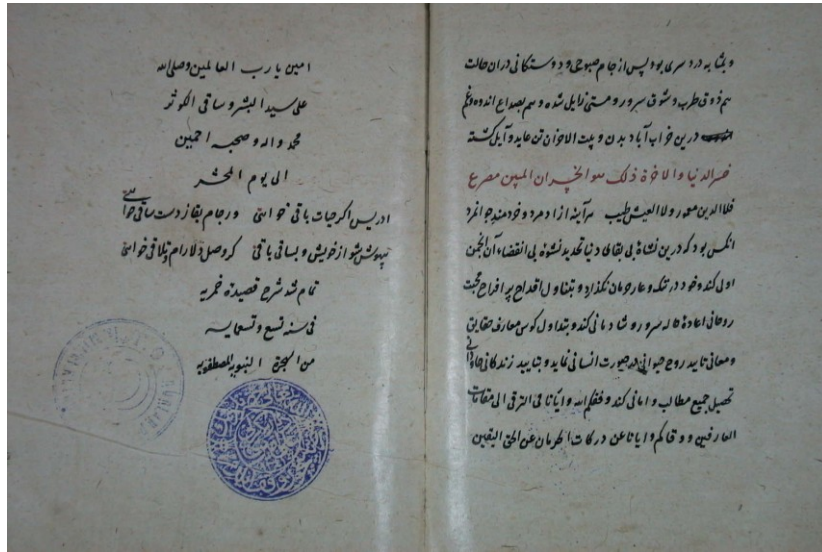
Fotoğraf 1. Şerh-i Kasîde-i Hamriyye, Ayasofya nüshası, ilk varak (1^b-2^a).

Fotoğraf 2. Şerh-i Kasîde-i Hamriyye, Ayasofya nüshası, son varak (81^b-82^a).

Fotoğraf 3. Şerh-i Kaside-i Hamriyye, Ali Emiri nüshası, ilk varak.

Fotoğraf 4. Şerh-i Kaside-i Hamriyye, Ali Emiri nüshası, son varak.

FARS EDEBİYATINDA HABSİYYE VE ŞEKVÂİYYE-II

Nimet Yıldırım *

Özet: Habsiyye ya da şekvâiyye türü şiirler yazan Fars şairlerinden bir kısmı, yaşadıkları bölgelerdeki yöneticilerle siyasî konularda görüş ayrılığına düştükleri için siyasî birtakım ithamlarla göz altına alınmış, hapis cezalarına çarptırılmışlardır. Söz konusu şairlerden en uzun süre hapis hayatı yaşayan, bu tarz şiirin öncüsü Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'dır. Mes'ûd-i Sa'd'ın önderliğini yaptığı habsiyye türü şiirde Şîrvânî iki büyük şair, Hâkânî-yi Şîrvânî ile Felekî-yi Şîrvânî de onun yolunu izlemiş, yine sultanlarla aralarındaki görüş ayrılıkları yüzünden sultanların emirleriyle hapse atılmışlardır. Aynı gerekçelerle zindanlara atılan diğer kişilikler arasında: Ebu'l-Me'âlî Nasrullâh-i Munşî, Bahâuddîn-i Bağdâdî, Mucîruddîn-i Beylekânî, Kelîm-i Kâşânî ve daha başka ünlü Fars şairleri yer almaktadır. Bu makalede söz konusu şairlerin hayat hikayeleri, hapsedilme gerekçelerine yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fars edebiyatı, hapis şiirleri, habsiyye, şekvâiyye.

Prison Poems and Complaint Poems in the Persian Literature-II
Summary: Several Persian poets have composed poetry of this nature, the habsiyyat of Ma'sûd have remained both exceptional and exemplary. The models for prison-poetry set by Mas'ûd-i Sa'd-i Salmân have continuously influenced other poets who for one reason or another have had to undergo a period of confinement. Two poets of Shirwân , Falakî and Khâkânî who both flourished in the middle and later part of the 6th/12th century are among the earliest imitators of Mas'ûd's habsiyyât. With Khâkânî the motif of imprisonment is often only a metaphor. He likes to refer to Shirwân as his "place of imprisonment" "*habsgâh*" where he has to stay against his will like a "captive" "*shahrband*". Other poets have composed poetry of this nature; Abu'l-Ma'âlî Nasrullâh-i Munshî, Bahâuddîn-i Baghdâdî, Mujîruddîn-i Baylaqânî...

Keywords: Prison poetry, habsiyya, shakvâiyya, Persian literature.

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü. Email: yildirim2002@hotmail.com

FARS EDEBİYATINDA HABSİYYE VE ŞEKVÂİYYE-II

Fars edebiyatında habsiyye ve şekvâiyye türü şiirler kaleme alan şairler, cezalandırılmaları ve hapsediliş gerekçeleri açısından iki ayrı grupta ele alınmaktadır. Bunların bir kısmı yaşadıkları çağlarda buldukları ülkeler ya da yöresel emirlerin egemenlikleri altındaki bölgelerde yönetimi ellerinde tutan hükümdarlar, emirler ya da yönetim yanlısı birtakım yetkililere değişik konularda muhalefetlerinden dolayı siyasî birtakım ithamlarla göz altına alınmış, takibe uğramış, hapis cezalarına çarptırılmışlardır. İkinci grupta yer alanlar ise dinî inanışları açısından yine yaşadıkları çağın egemen güçleriyle ya da yaşadıkları toplumun inançlarıyla örtüşmeyen düşünce ve inanışlarından dolayı cezalandırılmış ve zindanlara atılmışlardır.

I. SİYASÎ GEREKÇELERLE HAPSEDİLENLER

1. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân (ö. 515/1121)

V./XI. yüzyılın son dönemleriyle VI./XII. yüzyılın ilk dönemlerinde yaşamış, ikinci Gazneliler dönemi ve Fars edebiyatının en büyük şairlerinden olan Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, hem Gazneliler ve hem de Selçuklular ile çağdaştır. 438/1047 yılında Lahor'da dünyaya gelen şair, aslında Hemedânlıdır.¹ Ataları Gazneli Devleti'nin gücünün zirvede bulunduğu dönemlerde Hemedân'dan Gazne'ye gelip yerleşmiş olan şairin babası Sa'd ve dedesi Selmân da bilim ve edebiyata ilgi duyan şahsiyetler arasında yer almaktadır. Babası Sa'd-i Selmân, Gazne sarayının üst düzey görevlileri ve büyük şahsiyetlerinden biri olarak yaklaşık altmış yıl Gazneliler yönetiminin hizmetinde bulunmuştur. Gazne'de Sultan İbrahim'in (salt. 451-492/1060-1099) sarayına giren ve gençlik yıllarından itibaren Gazneliler sarayına bağlanan Mes'ûd-i Sa'd, daha sonra Hindistan'da önemli miktarda mal da biriktirmiştir. Ancak sonraki dönemlerde siyasî görüşleri yüzünden uzun süre zindanda kalmış olması nedeniyle bütün varlığını kaybetmiştir.²

Gerçekte ikinci Gazneli döneminin en ünlü şairi olarak kabul edilen Mes'ûd-i Sa'd, özellikle habsiyye konulu kasidelerinde hem anlam, hem de ifade ve yapısal gücüyle Fars edebiyatı ve Fars şiiri tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Daha önce de söz edildiği gibi onun özellikle habsiyye şiirlerinin etkisi başta Nizâmî-yi Arûzî olmak üzere edebiyat otoriteleri tarafından onaylanmıştır. Reşiduddîn-i Vatvât onun hakkında "Mes'ûd-i Sa'd'ın sözü bütün güzellikleri ve edebî sanatları içerisinde toplamaktadır. Onun özellikle de hapiste kaleme almış olduğu şiirlerinin düzeyine Fars şairlerinden hiç biri ne anlam ne de lafız açısından yetişememiştir."³

Sultan İbrahim tahta çıktığında oğlu Seyfuddevle Mahmud'u Hindistan yönetimine atamış (469/1077), Seyfuddevle'nin üst düzey görevlileri arasında yer alan, hem askerî ve hem de siyasî görevlerde bulunan Mes'ûd-i Sa'd, sultan ile birlikte çeşitli seferlere ve savaşlara da katılmıştır. Bir süre sonra sultan birtakım suçlarla itham edilince, bazı yöneticilerle birlikte 480/1088 yılında o da hapse atıldı ve yedi yıl çeşitli zindanlarda tutuklu kaldı. Daha sonra Nay zindanına hapsedildi. Bunlar arasında en sıkıntılı zindanın Nay zindanı olduğu şiirlerinden anlaşılmaktadır.⁴

Bu karanlığı ve darlığıyla bilinen zindanda üç yıl kaldıktan sonra Sultan İbrahim tarafından affedilen şair yaklaşık on yıl süren hapis hayatının ardından

dan 490/1097 yılında özgürlüğüne kavuştu ve Lahor'a döndü. Sultan İbrahim'in ölümünden sonra yönetime gelen III. Mes'ûd (salt. 492-509/1099-1116) Hindistan'daki Gazneli idaresine oğlu Adududdevle Şîrzâd'ı getirdi. Mes'ûd-i Sa'd'ın dostlarından Ebû Nasr Fârsî'ye de onun veziri ve ordu komutanlığı görevini verdi. Böylece Mes'ûd-i Sa'd da bu yakın dostu aracılığıyla yeniden Lahor'da Gazneli sarayına girdi ve önemli mevkiler elde etti. İş başında bulunan yeni yönetim, zindandan kurtulduktan sonra Lahor'a dönen Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'a Lahor'a bağlı yerleşim bölgelerinden birinin yönetimini verdi. Ancak bu seferinde de talihsizliği yakasını bırakmadı. Dostu Ebû Nasr'ın görevinden alınmasıyla birlikte şair de bütün makam ve mevkilerini kaybetti. İkinci kez mal varlığına el konuldu. Lahor'da çok sıkıntılı günler geçiren şair, hakkını aramak için Gazne'ye gitti. Ancak bu defasında da hapse atıldı. Bu kez Merenc zindanına konulan şair, sekiz ya da dokuz yıl hapis hayatı yaşadktan sonra 500/1106 yılında serbest bırakıldı ve saltanat kütüphanesinin idaresine getirildi.⁵

Hayatının bundan sonraki kısmını III. Mes'ûd ve ondan sonra tahta çıkan Şîrzâd (salt. 508-509/1115-1116), Arslân Şâh (salt. 509-511/1116-1118), Behrâm Şâh b. Mes'ûd (salt. 511-548/1118-1154) gibi Gazneli sultanlarının kitapdârlığını yaparak geçirdi. Bu görevini sürdürürken şiir yazmaya devam etti ve dizelerinde söz konusu sultanları da övdü. Şairliği yanında bilim adamlığı, kitapdârlık, savaşçı ve aynı zamanda devlet adamlığı gibi özellikleri de kendisinde toplayan Mes'ûd-i Sa'd, yaklaşık seksen yıllık hayatının en verimli on sekiz yılını zindanlarda geçirmiş, zindan dışında geçen dönemlerinde ise Gazneli sarayının önde gelen şahsiyetleri arasında yer almıştır.⁶

Fars edebiyatının en güçlü ve en yetenekli kaside şairleri arasında yer alan Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın Farsça divanının yanı sıra Hintçe bir divanının olduğu söylenirse de henüz böyle bir eserin varlığı tespit edilememiştir. Hayatının inişli yokuşlu devreler içermesiyle orantılı olarak şiiri de birbirinden farklı özellikler göstermektedir. Şiirlerinde daha çok; övgü, yergi, eleştiri ve şikayet dolu dizeler yer almaktadır. Mes'ûd-i Sa'd asıl ününü, Gazne sultanlarının zindanlarında kaleme aldığı sıkıntılı bir hayatın acı ifadeleriyle dolu, öncüsü olduğu "habsiyye" adı verilen türdeki şiirleriyle kazanmıştır.⁷

Mes'ûd-i Sa'd'ın şiirleri, sadece gönülden kopup gelen ve dinleyen gönüllere yerleşen etkili habsiyye dizelerinden oluşmaz. Medhiye, gazel, hiciv, dallarında da son derece anlam yüklü şiirleri vardır. Kasidelerinde tarihî birtakım olaylara da işaretlerde bulunmuş olan şair, övdüğü kişilere ahlakî tavsiyelerde bulunmayı da ihmal etmemiştir. Tabiat tasvirleri, sevgilinin güzelliği, şarap tasvirleri Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın şiirlerinde Horasan şairlerininkinden daha az görülür. Buna rağmen tatlı ve akıcı tagazzülleri bulunmaktadır. Şiirleri oldukça güçlüdür. Ele aldığı konuları çeşitli ifadelerle, zenginleş-tirmede, kendine özgü yeni kavramlar, mazmûnlar ve terkipler oluşturmada oldukça yeteneklidir. Yaklaşık 16.000 beyitten oluşan divanında; kaside, mesnevî, kıta, musammat, gazel ve rubai türlerinde şiirler yer almaktadır. Unsûrî, Rûdekî, Lebîbî, Ğazayirî, Menûçehri ve Şehîd Belhî'yi örnek almaya çalışmıştır. Şair 515/1122 yılında yetmiş beş yaşında vefat etmiştir.⁸

FARS EDEBİYATINDA HABSİYYE VE ŞEKVÂİYYE-II

Sadece ana dili olan Farsça'da değil Arapça ve Hintçe'de de söz sahibi olan şair, Arapça şiirler de söylemiştir. Kendisini birinci dereceden şairler arasına yükselten özgün tarzı, zindan şiirlerinde kendini daha açık göstermektedir. Şikayet dolu kasidelerini daha çok adalet isteklerini dile getiren ifadelerle Gazneli sultanlarına hitaben kaleme almış olan Mes'ûd-i Sa'd, başlangıç bölümlerinde sultanları övgüyle başlamakta daha sonra asıl konuya geçmektedir. Şiirlerinde çok uzun süre zindanda kalışını, bazen de tecrübelerini arttırması açısından ganimet saymaktadır.⁹

Mes'ûd-i Sa'd, sadece saraylıların dikkatini çekmemiş, üstün yetenekli ve güçlü bir şair oluşuyla çağdaşı ünlü şairlerin ve bilim adamlarının yoğun ilgisini de kazanmıştır. Bunların başında divanını daha kendisi hayattayken ya da ölümünden kısa bir süre sonra derleyen Senâi-yi Gaznevî, Seyyid Hasan-i Gaznevî, Reşîdî-yi Semerkandî, Ebu'l-Ferec-i Rûnî, Emîr Muizzî ve Hâkânî gibi şairler yer almaktadır. Gazneli sultanları dışında Gazne ve Lahor'da dönemin ileri gelen şahsiyetlerinden Alî-yi Hâs, oğlu Muhammed-i Hâs, Ebû Nasr-i Fârsî, Sıkatu'l-İslâm Tâhir b. Alî ve daha başkalarını da şiirlerinde övmüştür.¹⁰ Çeşitli kaynaklardaki değerlendirmeler ve şairin dizelerindeki ifadelerden de hareketle uzun süreli hapis hayatının gerekçeleri olarak; şairin üstün şahsiyetli oluşu nedeniyle kimseye dalkavukluk yapmaması, elde etmiş olduğu makam ve saraydaki konumun birilerince kiskanılması ve başkaları tarafından aldatılması gibi sebepler ortaya konulmaktadır.¹¹

Kırk yaşlarına kadar mutlu ve refah içerisinde bir hayat geçiren Mes'ûd-i Sa'd, Sultan İbrahim ve yerine geçen sultanlar tarafından birkaç defa hapse atılmış, şairin hapishanede geçirdiği süre zarfında yazdığı ve bu durumlara düşmesine sebep olan düşmanlarını, annesine, babasına ve çocuklarına duyduğu özlemi, içerisinde bulunduğu kötü ve dayanılmaz şartları hapis hücrelerinde geçen karanlık ve sıkıntı dolu uzun geceleri etkili bir dille anlattığı şiirleri kendisinden sonra gelen Felekî-yi Şîrvânî ve Hâkânî-yi Şîrvânî tarafından taklit edilmiş, böylelikle İran edebiyatında "habsiyye" adı verilen bir şiir türü ortaya çıkmıştır.¹²

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın kaside, Mesnevî, kıta, terkîb-i bend, tercî-i bend, musammat, mustezâd, şehreşûb, gazel ve rubaî türlerinde şiirlerinin yer aldığı divanı, ilk olarak 1296 hk. yılında, daha sonra Reşîd-i Yâsemî'nin tashihi, şairin hayatı, düşünceleri, şiir tarzı ve çeşitli konularda ayrıntılı bilgilere yer veren önsözleriyle 1318 hş. yılında Tahran'da yayınlanmıştır.¹³ Onun Nây zindanında kaleme almış olduğu ünlü kasidesinin bazı dizelerinde şu duyguları yer alır:

*Ney gibi gönülden inlerim ben Nây hisarında,
Himmetim alçaldı, bu yüksek yerde.
Nây'ın havası beni zar zar inletir
Nây, zar zar iniltilerden başka ne üretir?!*

.....
*Ne ister felek zayıf çaresiz benden?
Ne ister dünya yoksul, çelimsiz benden?
Ey sıkıntı, yükselmediysen dağ gibi eğer, git biraz.*

*Ey baht, gitmediysen rüzgar olup eğer, kal biraz.
İnleme ey benim, gerçek değil bu dünya.
Üzülme ey gönül, geçicidir bu saray.
İstiyorsan hükümdar izzeti bu dünyada,
İsteme sabırdan, kanaatten başka vezir ve kılavuz.
Ey dünya, her gün her gece kıskançlığından,
Sıkıntı dolu on kuyu kaz, on gam kapısı aç bana.
Sabır ateşindeyim, gül gibi kan damlatarak,
Sinama taşıdayım, altın gibi sına beni.
Yok korkum bütün bunlardan, çünkü ümitsiz değilim,
Affından adaletli hükümdarın ve rahmetinden Allah'ın.
Mes'ûd-i Sâd, faziletin düşmanıdır bu dünya,
İyilik yapma fazla bu şaşkın dünyaya.¹⁴*

2. Felekî-yi Şîrvânî (ö. 549-51/1155-57)

VI./XII. yüzyılda yaşamış ünlü İranlı şairlerden olan, aynı zamanda önde gelen hattat ve matematikçiler arasında da yer alan, astronomi dalındaki başarıları ve ününden dolayı “Felekî” mahlasıyla bilinen **Necmuddîn (Fasîhuddîn) Ebu'n-Nizâm Muhammed**, önceleri astronomi dalında öğrenim gördü. Tezkire yazarları onun ünlü bir yıldız bilimci olduğunu söylerler. Ünlü şair Hâkânî gibi o da Ebu'l-Ala-yi Gencevî'den edebiyat ve şiir konularında dersler aldı. Felekî-yi Şîrvânî de Hâkânî ve Ebu'l-Alâ gibi Menûcehr b. Ferîdûn Şîrvânşâh'ı (ö. 551/1157) şiirleriyle öven şairler arasında yer alır. Bu padişah dışında kimseleri övmek için şiir yazmamıştır.¹⁵ Şîrvânşâhlar sarayında saygın ve önemli bir makama sahip olan şair, padişahın önemli sırlarına vâkıf bir şahsiyettir. Övgü dolu şiirleri karşılığında aldığı hediyelerle önemli bir mal varlığı elde etmiş, ancak bu iki özelliğiyle hasetçilerin oklarına hedef olmuş, o da Hâkânî gibi sultanın sırlarını açığı vurma suçuyla itham edilerek hapse atılmıştır. Habsiyye şiirlerini orada kaleme almış ve bir süre sonra da yine aynı hükümdar tarafından affedilerek özgürlüğüne kavuşmuştur.¹⁶ Felekî'nin hapsedilmesi gerekçeleri arasında onun kendisine verilen görevleri hakkıyla yerine getirmedeği, Şii mezhebini benimsemiş olduğu da de söylenmektedir.¹⁷ Habsiyye türü şiirlerinden elde olan iki kasidesinden biri şu dizelerle başlar:

*Yok derdime çare bulacak hiç kimse,
Ne yapayım gülmedi talih yüzüme.
Hazan ele aldı hayat bahçemi,
Bahar ümidim de yok ki ah!*

Felekî'nin divanının bazı tezkire yazarları ve edebiyat tarihçileri tarafından yedi bin beyit şiir içerdiği söylene de eldeki nüshaları iki bin beyit bile değildir. Divanındaki şiirleri arasında sultanın birtakım sırlarını açıkladığı gerekçesiyle hapse atılmasına sebep olduğu ifade edilen, hapishanede kaleme aldığı çok güzel ve etkili dizeleri de bulunmaktadır.¹⁸ Divanından seçme şiirler Hâdî-yi Hasan tarafından 1929 yılında Londra'da yayınlanmış, daha sonra Tâhîrî-yi Şihâb şairin divanını 1966 yılında Tahran'da yayınlamıştır.¹⁹

Ayrılığının, gözlerimi kan çanağına çevirmediği,

FARS EDEBİYATINDA HABSİYYE VE ŞEKVÂİYYE-II

*Sana olan arzularımın sıkıntılarımı artırmadığı gece yok.
Aşkının saldığı üzüntülerin, gönlümü âteşkedeye,
Gözlerimi Ceyhun'a çevirmediğı gün yok.
Aşkımdan ve güzelliğinden söz edilen yerde,
Hiçbir akıllı Leyla'dan, Mecnûn'dan söz edemez.
Yakut dudağın bana vefayla çok söz verdi gerçi,
Durmaz sözünde o, ciğerime kan akıtmadan.
Aşkının çemberinde gerçi tehlikede bu can,
Çıkarmaz kimse Felekî'yi bu çember dışına.*

3. Sultan Süleyman (ö. 554/1159)

Selçuklu sultanı Süleyman, Sultan Sencer'in yeğnidir. Oğuz Türkleri tarafından esir alındığı 548/1154 yılına kadar amcasının yanında bulunmuştur. Sencer'in veziri Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrülmelik'in onayıyla 548/1154 yılında tahta çıkmıştır. Emrindeki komutanlarıyla birlikte Oğuz Türklerini etkisiz hale getirmeğe uğraşırken onlara esir düşmüş ve amcası Sencer'den sonra saltanatı ele geçirmek amacıyla ortaya çıktığı gibi siyasî birtakım ithamlarla zindana atılmıştır. Ancak ne kadar süreyle hapiste kaldığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Şu kadar var ki; serbest kaldıktan sonra Irak'a gitmiş ve amcasının oğlu Muhammed b. Mahmûd'un ölümünden sonra kısa süre (554-556/1159-1161) yönetimde bulunmuştur. Olgun bir kişilik sahibi olan Sultan Süleyman aynı zamanda şiir zevkine de sahip bir şahsiyettir. Aşağıdaki dizesinde yer alan ifadelerinden hapisanenin onu dayanılmaz sıkıntılarla yüz yüze getirdiğı anlaşılmaktadır.²⁰

*Ey hiçbir şeye muhtaç olmayan Allah, kabul etme artık;
Bütün şeytanlar özgür, Süleyman ise hapis!*

4. Ebu'l-Me'âli Nasrullâh-i Munşî (ö. 555/1160'tan sonra)

Gazneliler döneminin ünlü kişilikleri ve yazarlarından **Ebu'l-Me'âli Nasrullâh b. Muhammed b. Abdulhamîd**, bir kısım araştırmacıların tespitlerine göre Şirâzlı, bazılarına göre de Gaznelidir. Gazneli sultanlarından Behrâmşâh (salt. 512-552/1119-1158) döneminde sarayda divan işlerinde görev yapmış ve aynı sultanın emriyle onun adına Arapça *Kelîle ve Dimne*'yi 538-539/1144-1145 yıllarında Farsça'ya çevirmiştir. Eser bu sultanın adına kaleme alınmış olmasından dolayı *Kelîle ve Dimne*'yi *Behrâmşâhi* adıyla da bilinmektedir. Yine Gazneli sultanlarından Husrev Şâh (salt. 552-555/1158-1160) döneminde katiplik makamına yükselmiş, ancak Gaznelilerin son hükümdarı Husrev Melik (salt. 555-582/1160-1187) zamanında hasetçilerin ve kendisini istemeyenlerin tahrikleriyle aynı sultanın hışmına uğramış ve hapse atılmıştır.²¹

Gençlik dönemiyle ilgili fazla bilgi bulunmayan yazarın Gazneli sultanı Behrâm Şâh döneminde (salt. 512-547/1119-1153) saray çevresiyle yakın ilişkileri olduğu, daha sonra tahta çıkan Husrev Şâh döneminde genç olmasına rağmen geniş ve derinlikli bilgi ve bir birikim sahibi olması gerekçesiyle divan hizmetinde görev aldığı ve sultanın katipliğini yaptığı aktarılır. Daha sonra Husrev Şâh'ın veziri görevine yükselen Ebu'l-Me'âli Nasrullâh, ömrünün sonuna doğru kendisini kısıkanan rakiplerinin düşmanlıklarıyla bilinme-

yen nedenlerden dolayı hapse atılmıştır.²² Zindana gönderilirken sultana hitaben şu rubaiyi söylediği aktarılır:

*Ey hükümdar, yapma sana sorulacak şeyi,
Senden korkmayacaklarını bildiğin günde.
Memnun değilsin Allah'ın verdiği mülk ile devlet ile,
Ben nasıl razı olurum senden zindanda.*

Uzun süre hapiste kaldıktan sonra öldürülmesi kararı çıkmış, ölüm anında şu rubaiyi mırıldandığı rivayet edilmiştir:

*İzzet makamından gerçi vakitsiz gittik,
Şükürler olsun Allah'a haberli gittik.
Gittiler, geldiler, yine gelir ve giderler.
Biz de Allah'a tevekkül ederek gittik.*

5. Bahâuddîn-i Bağdâdî (ö. 588/1192)

VI./XII. yüzyılın önemli şair ve yazarlarından *et-Teveşşul ile't-teressul* adlı eserin yazarı **Muhammed b. Mueyyed-i Bağdâdî**, Alaeddîn Tekiş Harizmşâh'ın (salt. 568-596/1173-1200) divan katiplerinden biriydi. Kaynaklarda ailesi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Alaeddîn Tekiş daha önce yapmış olduğu bir anlaşmayı tamamlamak üzere Bahâuddîn'in de içerisinde bulunduğu bir heyeti Mungelî Tegîn'e göndermiş ve o da bunları yakalatarak hapse attirmiştir. Yaklaşık üç yıl zindanda kalan Bahâuddîn'in zindannâme türünde *Risâle-yi Habsiyye* adlı bir risalesi ve dağınık beyitleri vardır. Söz konusu risalesi manzûm ve mensûr olarak Sa'dî-yi Şîrâzî'nin *Gulistân*'ı tarzında kaleme alınmıştır. Zindan hatıralarını ve şikayetlerini yer yer manzûm olarak dile getirirken bazen de mensûr olarak ifade etmiştir.²³ Bahâuddîn-i Bağdâdî'nin *et-Teveşşul ile't-teressul* adlı eseri *Risâle-yi Habsiyye*'si ile birlikte 1315 hş./1936 yılında Tahran'da yayınlanmıştır.

*Ayrılıkta zorluklar çekiyorum,
Dostlardan ayrı kalmak sözde kolay.
Gönül ve can Hârizm'in nimetlerini düşünürken,
Horasân'da bulunan bedenim vay haline!
Yazık gençlik çağı ve güzellik devranı,
Gurbet üzüntüsüyle, yalnızlık acısıyla geçti.
Feleğin zulüm çarkı öylesine dolaştırdı ki,
Derbeder gibi gittim her kapıya, her yere.
Ayrılık sıkıntısında akıl sabret diyor bana,
Ne gönül var, ne can, sabır nereden bana?
Yok ya senden bir fayda bana ey hayat,
Git sen de, gençliğin gittiği gibi, ne duruyorsun!*

6. Mucîruddîn-i Beylekânî (öl. 594/1198)

Kaynaklarda ve şiirlerinde adı bazen "Mucîr", bazen de "Mucîruddîn" olarak görülen **Ebu'l-Mekârim Mucîruddîn-i Beylekânî**, "Mucîr" adını mahlas olarak da kullanmıştır. Çağdaşları da onu bu isimle bilirdiler. Bazı kaynaklarda "Ebu'l-Me'âlî", "Ebu'l-Mekârim", "Meliku'l-kelem", "Efsahu's-suarâ" künyeleriyle de anılır. Şîrvân'a bağlı bir yerleşim birimi olup şimdilerde harabe olan Beylekân'da dünyaya gelmiştir. Hayatının ilk

FARS EDEBİYATINDA HABSİYYE VE ŞEKVÂİYYE-II

dönemleriyle ilgili kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Ancak Hâkânî'nin öğrencisi olduğu kesindir.²⁴ Mucîruddîn, Hâkânî, Nizâmî, Felekî-yi Şîrvânî, Reşîduddîn-i Vatvât, İzzuddîn-i Şîrvânî, Seyyid Eşref-i Gaznevî gibi şairlerle çağdaştır.

Öğrencisi olduğu, Hâkânî'den ayrılarak Tebriz'e gittikten sonra orada medhiyeci şairler arasında yer alan Mucîruddîn, yaşadığı dönemin emirleri ve sultanlarından bir kısmını öven şiirler kaleme almış, bu şiirlerinde çoğu zaman orta yolu izlemiş ve övdüğü şahsiyetlerde bulunmayan sıfatları onlara yakıştırma işine fazla bulaşmamış, daha çok şöhret kazanma ve isim yapma peşinde olmuştur. Memduhları arasında yer alan Cihân Pehlivân Muhammed b. İldeniz'in ölümünden sonra, Kızıl Arslan Osman b. İldeniz'in yanında yer almıştır. Divanı Ferruhî, Menûçehrî ve diğer ünlü şairlerin şiirlerine benzeyen akıcı ve güzel kaside, gazel türü şiirlerden oluşan 5.000 beyte yer vermektedir. Şiirlerinde tasavvuf konulu beyitler de yer almaktadır.²⁵

İlk zamanlarında Kızıl Arslan'ın çok yakın özel adamlarından ve övgücülerinden olan Mucîruddîn, Cihân Pehlivân'ın yanına gelmesiyle birlikte ya kıskanç kişiler veya şairlerin kıskançlıklarıyla aleyhinde başlattıkları kötülme kampanyası sonucu ya da kendisinin gurur ve şairlik benliğiyle ortaya çıkarak Cihan Pehlivân'a karşı kabalık yapması nedeniyle ya da sultanın sırlarını açığı çıkardığı iddiasıyla hapse atılmıştır.²⁶

Ömrünün sonlarına doğru yaşadığı çevrenin durumu, insanların değersiz şeylere önem vermesi, insanî değerlerin gittikçe kaybolması gerekçesiyle tasavvufa yönelmiş, insanoğlunun bireysel ve toplumsal yaşantılarında yüz yüze kaldıkları sıkıntıların ve her türlü problemin ilacı ve çözüm yolu olarak nefisleri arındırma ve tasavvufî anlamda iç dünyada derinleşme olarak görmektedir. Bütün bu değişimleri iç dünyasında yaşayan şairin düşüncelerini dizelerine aktardığı kelimeler, terkipler ve cümleler de başka bir renk almakta ve başka duyguları yansıtmaktadır. Özellikle bu konularda yazmış olduğu kasideleri ve diğer şiirlerinde tasavvufî kavramlara rastlanmaktadır.²⁷ Diğer sûfî şairler gibi dışı süslü, görünüşü aldatıcı dünyayı yermekte ve insanı sonsuzluk alemine yönelmeği amaçlamakta, bazı dizelerinde dünyanın vefasızlığından şikayetlerde bulunmakta, sürekli kendisini aldatmaya çalışan geçici ve anlık zevklerden uzak durmaya çağırmakta, dünyadan, geçici zevklerden uzak duran onlara gönül bağlamayan üstün şahsiyetleri övmekte ve tek tek kaybettiği dostları için ağıt yakmaktadır.

Bazı şiirlerinde son derece manevî yücelikler göze çarpmaktadır. Bazen bu yüce makamlarından güzel bir at elde etmek için düşük derecelere indiğini ve değerini düşürdüğü de görülür. Şairin bu iniş çıkışlarının gerekçesi hususunda çeşitli nedenlerin etkili olduğu söylenebilir. Bunlardan biri, o dönemlerde şairlerin geçimlerini sağlayabilecekleri, gelir elde edebilecekleri birer mesleklerinin olmayışı, dolayısıyla sermayesi sadece söz olan şairlerin sözleri için müşteri aramaları dışında başka yolları bulunmaması, en iyi müşterilerinin de emirler ve hükümdarlar olmasıdır. İranlı şairlerin hemen hemen çoğu birtakım şeyleri elde edebilmek ve sonuçta da belli bir makam ve konuma gelebilmek için çeşitli yollarla padişahların saraylarına ulaşmaya çalışmış ve şi-

irlerini pazarlayacak ortamlar bulmaya çalışmışlardır. Müşterilerden beklenen ilgiyi görmediklerinde de kınama, yerme, hiciv ve uygunsuz hareketlerle tepki göstermişlerdir.²⁸

Beylekânî'nin şekvâiyye türündeki şiirlerinin çoğu, dünyayı ve kendi arzularını doğrultusunda dönmeyen feleği yerme konusunda söylenmiş dizelerden oluşmaktadır. Şairlerin geleneklerine uyararak o da, düzensizliklerin, zulümlerin, yakışsız hareketlerin tamamını dünyanın vefasızlığına bağlamaktadır. Daha da ileri gidip saygı perdelerini parçalayarak bütün bu olumsuzlukların sorumlusu olarak yaratıcıyı görmektedir.²⁹ Beylekânî'nin hapse düşme gerekçesi olarak kaynaklardan alınan bilgiler özetlenerek: şairin kibirli oluşu, kendisini başkalarından büyük görmesi, kaba sözlülüğü, halkla ve özellikle de çevresindekilerle uyum içinde yaşayacak bir yapıya sahip olmaması gibi değerlendirilmeler yapılmaktadır.³⁰

Divanında yer alan şiirlerin incelenmesiyle onun *Kur'ân*, hadis, peygamberler tarihî gibi konularda önemli bir birikim sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Yine şiirlerinden astronomi ve yaşadığı çağın diğer bilim dallarında hocası Hâkânî gibi söz sahibi olduğu anlaşılmaktadır.³¹ İslâm kültür ve medeniyetinin etkisinde kalarak diğer İranlı yazarlar ve şairler gibi Mucîruddîn-i Beylekânî de şiirlerinde *Kur'ân*, hadis ve Arap şiirinden esinlenmiş olarak alıntılarda ve telmihlerde bulunmuştur.³²

7. Hâkânî-yi Şîrvânî (ö. 595/1199)

İranlı en büyük şairler arasında yer alan, özellikle de kasideleriyle ün kazanan **Efdaluddîn Bedîl (İbrahim) b. Alî**, 520/1126 yılında Gence'de dünyaya geldi. Necîbuddîn Ali adında dülger bir babanın ve sonradan müslüman olmuş bir annenin oğludur. Orta halli bir ailenin çocuğu olan Hâkânî, amcası Kâfiyuddîn Ömer b. Osmân tarafından himaye edildi. Amcası ona Arapça öğretti ve Arap edebiyatının tanınmış eserlerini okuttu. Eserlerinin muhtevassından dönemindeki geçerli ilimleri bildiği anlaşılan Hâkânî, öğrenimini sürdürdüğü yıllarda "Hakâiki" mahlası ile gazel ve na'flar yazmaya başladı. Hz. Peygamber'in şairi Hassân b. Sâbit'e benzetilerek kendisine amcası tarafından "Hassânu'l-Acem" unvanı verildi.³³ Ebu'l-Alâ-yi Gencevî onu öğrencileri arasına aldı ve kızıyla evlendirdi. Bu olay, daha önce Ebu'l-Alâ'nın kızıyla evlenmek isteyen şair Felekî-yi Şîrvânî ile arasının açılmasına sebep oldu. Bu arada Şîrvânşâhlar'dan Ebu'l-Muzaffer Hâkân-ı Ekber, ona "melikuşşuarâ" ve "nedîmuşşuarâ" unvanlarını verdiği gibi "Hâkânî" mahlasını kullanmasına da izin verdi. Bir süre sonra kayınpederiyle arası açıldı. Ebu'l-Alâ damadını mürtedlikle, Hâkânî de onu Haşhaşiler'den olmakla suçladı. Sünnî bir çevrede bu suçlamalara muhatap olmanın etkisi büyüktü. Kayınpederini bu şekilde suçladığı için eleştirilen Hâkânî, muhtemelen bu eleştiriler sebebiyle başka hükümdarların saraylarına geçiş yolları aradı.³⁴

Geçimini sağlamak amacıyla kendilerine kasideler takdim edecek yeni çevreler arayan Hâkânî, Hârizmşâhlar'dan Atsız b. Muhammed'e yazdığı kaside Atsız'ın münşisi Reşîduddîn Vatvât tarafından beğenildi ve durum Hâkânî'ye bildirildi. Vatvât vasıtasıyla Hârizmşah'ın kendisine bir görev vermesini bekleyen Hâkânî umduğunu elde edemeyince Vatvât'a bir hicviye

FARS EDEBİYATINDA HABSİYYE VE ŞEKVÂİYYE-II

yazdı. Ancak daha sonra bu hicviyeden ötürü pişmanlık duyup Vatvât ile arasını düzeltmeye çalıştı. Bu sırada amcası Kâfiyuddîn Ömer'in ölümü (545/1151) ve etrafındakilerin kötü davranışları onu dünyadan ve insanlardan soğuttu. Toplumdan uzaklaşmayı ve inzivaya çekilmeyi çok istediği halde ömrünün sonuna kadar bunu gerçekleştiremedi.³⁵

Hâkânî, Selçuklu Sultanı Sencer'le ilişki kurmak amacıyla Rey'e gitti. Ancak orada iken Oğuzlar'ın Sencer'i esir ettiğini öğrenince Şîrvân'a döndü. Bunun üzerine hacca gitmek için Şîrvân'dan ayrıldı. Hac dönüşü bir süre İsfahan ve Bağdat'ta kaldı. Ülkesine döndüğünde kayınpederi ve diğer kimseler tarafından sıkıştırıldığı için Mekke'de tanıştığı Derbend Emîri Seyfeddîn Arslan'ın yanına gitti ve ona kasideler yazdı. Mekke'ye kadar uzanan bu seyahatinde *Tuhfetu'l-İrâkeyn* adlı seyahatnamesini kaleme aldı. Kayınpederi Ebu'l-Alâ 554/1159'da ölünce Hâkânî'ye Şîrvânşâhlar sarayının yolu açıldı ve kendisine yıllık 30.000 dirhem maaş bağlandı. Ancak bu mutluluk Hâkânî-ı Ekber Menûçehr'in vefatına (566/1171) kadar sürdü. Yerine geçen oğlu Âhistân, Hâkânî'ye babası gibi iyi davranmadı. Bir süre sonra muhtemelen kendisini çekemeyenlerin iftiraları üzerine yedi ay zincire vurularak hapsedildi. Hâkânî, o sırada Şîrvân'a gelen Bizans prensinden kendisine şefaatte bulunması için iki kaside yazdı. Prens aracılığıyla 569/1174'de serbest bırakılan Hâkânî'nin Şîrvân'dan ayrılıp hacca gitme isteğine de hükümdar izin vermedi. Hükümdarın kız kardeşine yazdığı bir kaside ile annesinin aracılığıyla ertesi yıl hacca gitmesine izin verildi.³⁶

Hacca giderken uğradığı Medâin'de Sâsânîler dönemine ait muhteşem harabeleri gördü ve bu harabeleri anlatan kasidesini yazdı. Bir yandan ailesini, diğer yandan dönüşünde Âhistân'ın kendisine nasıl davranacağını düşündüğünden hacda rahat değildi. O sırada Âhistân'ın hacda bulunan kız kardeşinden kendisi için şefaatte bulunmasını istedi. Ancak olumlu cevap alamadığı için ülkesine dönmeyip bir süre Bağdat'ta kaldı. Daha sonra Âhistân'dan aldığı bir mektup üzerine Şîrvân'a gitti. Hükümdardan kendisine divanda bir görev verilmesini istedi ve muhtemelen bu isteği yerine getirildi. Bu arada yirmi yaşındaki oğlu öldü. Hayattan usanmış bir durumda Gence'ye gitti ve orada Nizâmî-i Gencevî ile tanıştı, Âhistân'ın Şîrvân'da kalmasını istemesine rağmen Hâkânî Horasan'a gitmeyi düşünüyordu. Çok geçmeden kendisi de Tebriz'de öldü ve Makberetuşşuarâ'da defnedildi.³⁷

Hâkânî, İran edebiyatının en büyük şairi kabul edilir. Keskin zekası ve geniş hayal gücü sayesinde şiire yenilikler getiren Hâkânî, şiirlerini yüksek insanî duyguların yanı sıra döneminin ilmî verilerine yaptığı telmihlerle de süsler. Eşya ve olaylar arasındaki ilişkileri en güzel teşbîh ve istiârelerle dile getirir. Şiirlerinde geniş ölçüde yer verdiği İslâmî unsurlara annesinden öğrendiği Hıristiyanlık'la ilgili unsurları da katar. Özellikle mersiyelerindeki duyguları daha samimi ve içtendir. Senâî'nin yerini tutan bir şair olduğunu söylemesine rağmen o ayarda bir sûfi sayılmaz. Hâkânî, hikmetli sözlerinde Senâî'yi andırmakla birlikte diğer konularda daha ziyade Unsûrî'ye benzer.³⁸

Kendisi daha hayatta iken şiirleri İslâm dünyasında büyük bir ün kazanan şairin bu etki ve şöreti yüzyıllar boyunca süregelmiştir. Nitekim Mevlânâ

Celâleddîn-i Rûmî'nin birçok gazelinde onun etkisi görüldüğü gibi “Bahru'l-ebrâr” adlı kasidesine Hint, İran ve Türk şairleri tarafından nazîreler yazılmıştır.³⁹

*Huzur, gönül yolundan nasıl da kalktı!
Şimdi gönlün canla ilişkisi kalktı.
Arada bir nefes vardı aracı,
O aracı da şimdi aradan kalktı.
Bir gölge kalmıştı, o da kayboldu.
Bütün dünyadan izlerim kalktı.
Dün ahım bombalar fırlattı,
Göklerde kan yağdıran bulutlar kalktı.
Geldi o dostun mektup getiren kuşu,
O daha bu sabah yuvasından kalktı.
Gelişine kalkmadığımı gördü de,
Oturdu, gönlü yüklü kalktı.
Dikenlik kuskacında bir bülbülüm,
Gül bahçesinden umudum kalktı.⁴⁰*

8. Esîruddîn-i Evmânî (ö. 656/1258)

Esîruddîn Abdullâh-i Evmânî VII./XIII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış şairler arasında yer almaktadır. Batı İran yöresel emirlerini öven şiirler de kaleme alan şairin adı tezkirelerde “Abdullâh”, lakabı da “Esîruddîn” diye geçmektedir. Hemedân'a bağlı Evmân köyünden olan Esîruddîn, şiirlerinde “Esîr” mahlasını kullanmıştır. En güçlü ihtimale göre VI./XII. yüzyılın son yıllarında Evmân'da dünyaya gelen Esîruddîn'in, gençlik yıllarında İsfahan'a gittiği ve orada Kemâluddîn-i İsmâîl, Refî-i Lubnânî, Celâluddîn-i Dihistânî gibi şairler ile bir süre birlikte bulunduğu, hem Kemâluddîn'in ve hem de İsfahan halkının şairliğini onayladığı kaynaklarda geçer.⁴¹ Asıl memdûhu, Şihâbuddîn Süleymân Şâh'tır. Tezkirelerin hiç birinde onun hapse atıldığı konusunda bilgi yer almazken, Zebîhulâh-i Safâ'nın *Edebiyat Tarihi*'nde⁴² sadece şairin bir kasidesinde muhtemelen Süleymân Şâh'tan biraz olumsuz tavırlar gördüğü ve yine Safâ'nın değerlendirmelerinden hareketle divanında bulunan birkaç beyitten asıl memduhu dışında başta Süleymân Şâh'ın düşmanı olan Husâmuddîn Halîl olmak üzere birilerini övgü için şiir yazdığı gerekçesiyle Süleymân Şâh tarafından bir süre hapse atıldığı anlaşılmaktadır.⁴³

Kemâluddîn-i İsmâîl onu öven bir kaside yazmış, Esîruddîn de Kemâluddîn'i ölümünden sonra bir mersiyesine konu etmiştir. Tezkire yazarları Esîruddîn'nin şiirini ve üstün özellikleriyle, yeteneklerini övgüyle dile getirirler. Şiirlerinden onun tıp, astronomi ve felsefe gibi bilim dallarındaki yetenekleri ve düzeyi anlaşılmaktadır. Bazı tezkire yazarları onun Hâce Nasîruddîn-i Tûsî'nin talebesi olduğunu de ifade etmişlerdir. Bir zamanlar Bağdat'ta bulunduğunu gösteren bir kasidesi de vardır. Esîruddîn-i Evmânî hem Arapça ve hem de Farsça şiirler yazmış, ancak Arapça şiirleri günümüze kadar gelememiştir. Kasideleri dışında kıta, rubai ve gazel türlerinde şiirleri de vardır. Şiirlerinde kullandığı dil genellikle sadedir. Yaklaşık beş bin beyit şiir içeren divanın yazma nüshaları değişik kütüphanelerde bulunmaktadır.

FARS EDEBİYATINDA HABSİYYE VE ŞEKVÂİYYE-II

Ölüm tarihi konusunda kesinlik yoktur. 654-665/1256-1267 yılları arasında farklı tarihler verilmesine rağmen onun Bağdat'ın düşüşünden sonra kaleme alındığı ve içerisinde, Moğollar tarafından şehir halkına yönelik çok geniş çaplı katliamdan söz ettiği bir kasidesinden dolayı 656/1258'den sonra öldüğü doğruya daha yakındır. ⁴⁴

9. Rukn-i Sâyin-i Herevî (ö. 765/1364)

Rukn-i Sâyin-i Herevî, VIII./XIV. yüzyılın önde gelen kaside ve gazel şairleri arasında yer alır. Şiirlerinde genellikle “Rukn” nadir olarak da “Rukn-i Sâyin” mahlasını kullanmıştır. Muhtemelen Rukn (Ruknuddîn) adı, Sâyin (Sâyinuddîn) ise babasının adıdır. Ancak kısaltılmış şekli olarak “Rukn-i Sâyin” baba oğul tamlaması olarak kullanılmıştır. Rukn-i Sâyin, VIII./XIV. yüzyılın başlarında Herât'ta dünyaya geldi. Gençlik yıllarından sonra Reşîduddîn-i Fazlullâh'ın oğlu Vezir Hâce Ğiyâsuddîn Muhammed'in hizmetine girdi. Onun yanında bulunduğu hizmetlerde kısa sürede göz doldurdu. Şairlik şöhretini orada kazanmaya başladı. Söz konusu vezirle ne zaman tanıştığı kesin belli olmamakla birlikte onun hakkında övgüleri yer veren kasidelerinin çokluğundan uzun süre beraberinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Tarihi gelişmelerin seyriyle de onun bu vezirle tanışması Sultân Ebû Saîd Bahadır Han'ın devletinin yıkılışından önce 736/1336 yılından önce olmalıdır. Rukn-i Sâyin'in, Ğiyâsuddîn Muhammed'in hizmetinde bulunduğu dönemler henüz gençlik çağlarıydı ve şairliğini de kendisinden başka kimseler bilmiyordu. Yoksulluk ve yokluklar içinde bir hayat geçiriyor, zaman zaman vezirden kendisine maddî desteklerde bulunmasını istiyordu. Bunun üzerine vezir, şairi içerisinde bulunduğu darlıktan, geçim sıkıntısından kurtardı ve ona üstün makamlar verdi. Şair de buna karşılık bir vefa borcu olarak bu ünlü vezirin 736/1336 yılında öldürülmesine dek onun yanından ayrılmadı. ⁴⁵

Vezir Ğiyâsuddîn Muhammed'in ölümünden sonra Rukn-i Sâyin'in artık Azebâycan'da kalması zorlaştı. Oradan ayrılarak 736-753/1336-1352 yılları arasında Horasan ve Esterâbad'ta egemenlik kurmuş olan Toğa Timur Han'ın yanında kaldı. Aynı zamanda onun danışmanlığını da yapıyordu. Orada da saygın bir makamı vardı. Han ileri düzeyde öğrenmiş görmemiş biriydi. Sürekli şairle sohbetlerde de bulunuyordu. Bir gün birisi şaire: “Han senden bir şeyler öğrendi mi?” diye sormuş, şair de: “ölüye bir şeyler anlatmak bu diriye anlatmaktan daha kolay” diye cevap vermiş, bu sözü şairin görmediği bir yerde bulunan Han duymuş ve kendisini ağır hapis cezasına çarptırmıştır. Bir süre zindanda kaldıktan sonra özgürlüğüne kavuşan şair 740-742/1340-1342 yıllarında Fars bölgesine gitmiş, bazı emirleri öven şiirler yazmışsa da kimselerin ilgisini kazanamamış, ancak kargaşa dolu ortamın da etkisiyle Şîrâz'ı terk ederek Kirmân'da Emîr Mubârizuddîn Muhammed'in hizmetine girmiştir. Ondan sonra her zaman Muzafferîler sarayında özellikle de yaklaşık yirmi yıl süreyle Emîr Mubârizuddîn Muhammed'in beraberinde bulunmuş, onun övgülerine yer veren kasideler yazmıştır. Daha sonra 759/1358 yılından itibaren oğlu Şâh Şucâ'in (salt. 760-786/1359-1385) sarayında bulunmuş 764/1363 yılında ölümüne kadar onu ve diğer ileri gelenleri öven şiirler kaleme almıştır. ⁴⁶

Rukn-i Sâyin'in şiirlerinin tamamı Seyyid Hasan tarafından 1959 yılında yayınlanmıştır. Divanında toplam 4.428 beyit şiir vardır. Rukn Sâyin-i Herevî'nin ünlü eseri Evhadî'nin *Mantıku'l-uşşâk* adlı mesnevisini taklid ederek 751/1351 yılında beş yüz beyit halinde yazdığı *Tuhfetu'l-uşşâk* adlı Dehnâme'sidir. Kasidelerinde kendisinden önceki söz ustaları Abdolvâsî-i Cebelî, Zahîr-i Faryâbî, Esîr gibi şairleri örnek alan şair, yaşadığı çağın büyük söz ustaları arasında yer alır.⁴⁷

*Hükümdarın hizmetinde güçlenince görüşüm,
Üzengimi altından lutfetsin dedim,
Demir duyunca bu sözü ağzımdan,
Kızdı ve prangaladı ayağımı.
Bir an sensiz yaşanmıyor.
Zülfünün hayali asla aklımdan gitmiyor.
Hayalin gözlerimde yer ettiğinden beri,
Uyku da, sakinlik de sensiz düşünülüyor.
Gamzen artırsa da hep cefasını,
Ay yüzüne aşkım bir zerre azalmıyor.
Gittiğim her yerde senden söz ediliyor,
Çünkü dosttan söz etmek tekrar sayılmıyor.
Ayrılığının sıkıntısında canımı veriyorum.
Çünkü vuslat devleti nasib olmuyor.*

10. Berendek-i Hucendî (ö. 815/1413)

Emîr Nusret Şâh-i Hucendî'nin oğlu **Emîr Bahâuddîn Berendek-i Hucendî** 757/1356 yılında Hucend'te dünyaya geldi. Babası, Hucend emirlerindendir. Şiirlerini daha çok kaside türünde kaleme alan Berendek VI./XII. yüzyıl şairlerini ve özellikle de Hâkânî'yi izleyip tarzını benimsemiştir. Berendek, Timur (ö. 807/1405), oğulları Mîrânşâh ve Ömer Şeyh'in saraylarına bağlı şairlerdendir. Mahlaslarından biri de "İbn Nusret"dir. Öğrenimini tamamladıktan sonra şiir yazmaya başlamış, o dönemlerde siyasi kargaşadan dolayı bir süre ortadan kaybolmuş, 787/1385'te Semerkant'ta bulunmuştur. Timur'un İran'a girdiği yıllarda (788-790/1386-1388) Celâluddîn-i Mîrânşâh ile birlikte Endîgân, Belh ve Tebrîz şehirlerinde bulunmuş ve şiirlerinde onu övmüştür. Daha sonra Tebrîz'den Belh'e giderek orada saray ileri gelenlerinden Seyyid Alî adında birine sığınan şair bir süre sonra memleketi olan Hucend'e ve oradan da hac ziyareti için Mekke'ye giden Berendek, hac dönüşü Hindistan'a giderek orada Sultan II. Gıyâsuddîn Tuğluğ'un (790-791/1388-1389) hizmetine girdi. Burada da iyi günler geçiremeyen şair, Dehlî'den Moltân ve oradan da Türkîstân'a gitti. Semerkant'ta Sultan Halîl'in bağlıları arasına katılarak onu öven şiirler söyledi.⁴⁸

Şair, daha önce de belirtildiği gibi Mîrânşâh'ın saray şairleri arasında yer almış, birlikte Belh'te buldukları dönemde yine onun emriyle muhtemelen kendisini çekemeyenlerin gayretleriyle hapsedilmiştir. Hayatının yirmi beş yılını çeşitli bölgelere yapmış olduğu seyahatlerle geçiren Berendek, son yıllarında Semerkant'ta bulunmuş ve genel kaniya göre orada vefat etmiştir. Vefat tarihi 835-836/1435-1436 olarak ifade edilmektedir. Alî Şîr Nevâî'nin ifa-

FARS EDEBİYATINDA HABSİYYE VE ŞEKVÂİYYE-II

desine göre çağdaşları ona bilimsel üstünlüğü, şiir ve edebiyattaki söz ustalığı ve yetenekleri gerekçesiyle “ustâd” diye hitap etmekte idiler.⁴⁹

Ömrünün son yılları Sultan Hüseyin Baykara'nın yönetiminde bulunduğu günlere rastlayan Berendek, bazı tezkire yazarlarının belirttiği gibi bir hiciv şairi değil, şiirlerinde daha çok övgü dizeleri bulunan bir medhiye şairidir. Şairin 20.000 beyit civarında şiiri olduğu söylenmesine rağmen elde bulunan divanı: kaside, kıta, gazel türünde şiirlerin yer aldığı toplam 1.800 beyitten oluşur. Bu şiirlerinin tamamı Takî-yi Kâşî'nin *Hulâsatu'l-eş'âr* adlı eserinde nakledilmektedir. Berendek, kasidelerinde Hâkânî'yi; kıta türündeki şiirlerinde daha çok Enverî'nin tarzını izlemiştir.⁵⁰

11. Sâ'm Mîrzâ-yi Safevî (984/1577)

Safevî sultanlarından Şâh İsmâîl'in oğlu ve Şâh Tâhmâsb'in kardeşi olan Sâ'm Mîrzâ, ünlü yazar ve şairler arasında yer almaktadır. 923/1517 yılında Tebriz'de dünyaya gelen Sâ'm Mîrzâ, babasının ölümünde yedi yaşlarında bulunuyordu. Aynı zamanda iyi bir hattat da olan Sâ'm Mîrzâ'ya, Şâh Tâhmâsb'in yönetime gelmesiyle birlikte Horasan bölgesinin yönetimi verildi. Bir süre sonra ayaklanarak kardeşine karşı isyan bayrağı çekince mağlub oldu ve kardeşinden özür dileyerek bir köşeye çekildi. Bunun üzerine kardeşi de kendisine Erdebil yönetimini verdi. Ancak ikinci kez 965/1558'de ayaklanınca bu defasında Şâh Tâhmâsb'in bizzat emriyle hapse atılmış ve 985/1578 yılında II. Şâh İsmail'in emriyle öldürülmüş ya da depremden ölmüştür. Sâ'm Mîrzâ 957/1550 yılında ünlü tezkiresi *Tuhfe-yi Sâ'mî*'yi kaleme almıştır. Üstün özelliklere sahip, dindar ve ileri görüşlü, makam sevdasından uzak bir şahsiyettir.⁵¹

Siyasî gerekçelerle itham edildiği konusunda şüphe bulunmayan Sâ'm Mîrzâ, Safevî dönemindeki şiddetli sansürden dolayı o dönemde kaleme alınan tarih ya da edebiyat kaynaklarında veya tezkirelerde yazarlar kendisinden söz etme, şiirlerinden bir beyit bile aktarma cesaretini gösterememişlerdir. Sadece *Netâyicu'l-efkâr* adlı tezkirede bir rubaisi nakledilmiştir:

*Sâ'mî, sakın üzüntüden uzak kal, üzülme,
Aşkın derdi ve sıkıntısıyla arkadaş ol,
Gerçek mutluluğun yolu ölüm olduğu için,
Ölüm de gelse sen mutlu ve neşeli ol.*⁵²

Büyük bir ihtimalle bu rubai, şairin hapiste bulunduğu dönemlerde kaleme almış olduğu bir şiiridir. Çünkü burada ölümle kucaklaşmayı şiddetle ve aşkla istemekte, ona kavuşmaktan dolayı sevince boğulmaktadır.

12. II. Şâh İsmail (ö. 985/1578)

Safevî hükümdarı Şâh Tâhmâsp'in büyük oğlu olan II. Şâh İsmail, şair, zevk sahibi, ancak korkusuz ve kan dökücü bir kişilikti. Bu gerekçeyle babası onu yirmi yıl süreyle kamuoyunu da göz önünde bulundurarak Kahkaha zindanında hapsedtirmiştir.⁵³ Babası Şâh Tahmâsp'in ölümünden sonra şehzadeler arasında başlayan taht kavgaları sonucunda bazı gruplar onu destekleyerek zindandan kurtarıp özgürlüğüne kavuşturduktan sonra Türk oymaklarının da desteği ile kardeşi Haydar'a karşı mücadeleyi kazanan İsmail Mirza, Kazvîn'de Şâh II. İsmail unvanı ile Safevî hanedanının başına geçti.⁵⁴

(984/1577). İlk işi bazı kızılbaş ileri gelenleri ile şehzadelerin bir çoğunu ortadan kaldırmak oldu. Kendisi Şafilîği benimsemiş olup Şia ulemasını saraydan uzaklaştırmıştı. Onların yerine Sünnî âlimleri yerleştiren Şah II. İsmail, bu hareketine rağmen, Anadolu kızılbaşları arasında tahriklere sebep olması ve Doğu Anadolu'daki bazı emirleri kendi tarafına çekmesi yüzünden Osmanlı devletinin Safevî devletine harp ilânına sebep oldu. Ancak Şah İsmail'in, önemli mevkiiler işgal etmiş olan Kızılbaş reislerinden çekindiği için onları azledip yerlerine kendisine bağlı fakat tecrübesiz kimseleri getirmesi, kısa zamanda en yakınlarının bile kendisinden nefret etmesine sebep oldu.⁵⁵

Kısa süren egemenlik dönemi karanlık ve kanlı bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Kardeş öldürme geleneğini de tamamıyla uygulayan hükümdarlarından biridir. Bir yıl dokuz ay hükümdarlıktan sonra bir gece aşırı derecede içki ve afyon aldıktan sonra daldığı derin uykudan bir daha uyanamamıştır.⁵⁶ II. Şâh İsmâil tahtta bir buçuk yıldan fazla kalmadıysa da bu kısa sürede kardeşleri ve kardeş çocuklarından bir çoğunu kendine karşı olacakları korkusuyla ortadan kaldırdı. O, saltanat tahtına geçtiği sırada kardeşlerinden sekiz tanesi kalmıştı, bunlardan her biri ayrı bir şehir ve bölgede yönetimde bulunan yedisini öldürdü. Çok küçük yaşta olan kardeş çocuklarına bile acımadı. Büyük kardeşi Muhammed Hudâbende'yi Herât valisi olan Abbâs Mirzâ'yla birlikte öldürtme düşüncesini gerçekleştirmek üzereyken ölümü bu planını altüst etti. Bir rivayete göre zehirlendi, fakat daha doğru bir rivayete göre aldığı aşırı derecede alkol ve afyondan dolayı öldü (985/1577).⁵⁷

13. Kelîm-i Kâşânî (ö. 1061/1651)

990-992/1582-1584 yılında Hemedân'da dünyaya gelen Melikuşşuarâ Mîrza Ebû Tâlib Kelîm-i Kâşânî, XI./XVII. yüzyılın önde gelen şairleri arasında yer almaktadır. Aslen Hemedânlı olduğu görüşü daha ağırlıklı olsa da daha çok Kâşân'da bulunduğu için Kâşânî diye bilinmektedir.⁵⁸

Şâh Abbâs'ın çağdaşı, aynı zamanda Şâhcihân (1001-1077/) sarayının melikuşşuarası, gençliğinin ilk yıllarında Şîrâz'a giderek öğrenimine orada başladı. O da, X./XVI. ve XI./XVII. yüzyıl şairlerinin çoğu gibi iki kez Hindistan'a seyahatte bulundu. Bu seyahatlerinden birincisi Şâhcihân'ın babası Cihângîr'in (salt. 1014-1037) saltanatı döneminde gerçekleşti. Ancak bir süre kaldıktan sonra vatan hasretine dayanamayarak 1027/1618 yılında İsfahân'a geri döndü. İki yıl kaldıktan sonra yeniden Hindistan'a gitti ve ömrünün sonuna kadar orada kaldı. Medhiyeci şairler arasında yer alan Kelîm ömrünün son yıllarında kendisine yaklaşmayı başardığı ve ondan melikuşşuaralık unvanını aldığı Şâhcihan'ın fetihlerini konu alan *Şâhnâme* tarzında *Şâhcihânâme* adlı eserini kaleme aldı. Sâib-i Tebrîzî ile yakın dostluğu bulunan Kelîm, aynı zamanda hapis hayatı yaşamış şairler arasında da yer almaktadır. Kaynaklarda onun hapse atılması konusundaki bilgilerden anlaşılacağına göre casusluk suçlamasıyla tutuklanıp hapse atılmıştır. Dolayısıyla onun hapse atılış gerekçesi sadece siyasidir.⁵⁹

Hindistan'ın Deken ve diğer bazı bölgelerinde yokluk ve sıkıntılar içerisinde yaşarken casusluk suçuyla itham edilerek hapse atılmış, 1028/1619 yılında otuz sekiz yaşında İran'a geri dönmüştür.⁶⁰ Son derece iyi ve cömert bir

FARS EDEBİYATINDA HABSİYYE VE ŞEKVÂİYYE-II

kişilik olduğu ve sultanlardan şiirleri karşılığında aldığı hediyeleri yoksullara dağıttığı ifade edilir. Daha çok gazel tarzındaki şiirleriyle öne çıkmaktadır. Gazellerini sade, kolay anlaşılır ve akıcı bir dilde kaleme almış, genellikle şiirde yeni mazmûnlar kullanmıştır.⁶¹

14. Âsâdek-i Tefreşî (ö. 1180/1767)

Afşâr hanedanının kurucusu Nâdir Şâh (salt.1148-1160/1736-1747) dönemi şair, filozof ve sûfilerinden Âsâdek-i Tefreşî, Tefreş’de dünyaya geldi. Çeşitli bilim dalları ve tasavvuf alanında öğrenim gördü. Ünü her tarafa yayılınca Nâdir Şâh tarafından oğlunun eğitimi için saraya çağrıldı. Hükümdarın oğluyla çok yakından ilgilendi ve hükümdarın birçok seferinde beraberinde bulundu. Bir süre sonra öğrencisiyle duygusal ilişkiye girdiği suçuyla itham edildi ve hapse atıldı. Erkeklik aletinin kesilmesiyle cezalandırıldı. Çok sıkıntılı günlerden sonra hapisten kurtuldu ve Meşhed’e giderek bir köşeye çekilip münzevî bir hayat yaşamaya başladı. Özgürlüğüne kavuştuktan sonra *Sabânâme* ve *Hicrânâme* adında mesneviler kaleme almıştır. Bunlarda daha çok kendi sıkıntılı hayat serüveninden söz eder. Âsâdek-i Tefreşî 1180/1767 yılında Rey’de vefat etti.⁶²

¹ Avfi, Muhammed, *Lubâbu'l-elbâb* (nşr. E. G. Browne), Tahran 1361 hş., s. 323.
² Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân, *Dîvân* (nşr. Pervîz-i Bâbâî), Tahran, 1374 hş., Önsöz, s. 9-11; Âzer, Lutf Ali Beg, *Âteşkede* (nşr. Seyyid Ca’fer-i Şehîdî), Tahran 1337 hş., s. 161; Hidâyet, Rızâ Kulî Hân, *Mecma’u'l-fusahâ*, Tahran 1336 hş., III, 1191; Rypka, *History of Iranian Literature*, s. 196; Rızâzâde-yi Şafak, Sâdik, *Târih-i Edebiyyât-i İrân*, Tahran 1352 hş., s. 269-270; Ethé, Hermann, *Târih-i Edebiyyât-i Fârsî* (trc. Rızâzâde-yi Şafak), Tahran 2536 şş., s. 99-100; Arberry, Arthur J., *Edebiyyât-i Klâsik-i Fârsî* (trc. Esedullâh-i Âzâd), Tahran 1371 hş., s. 109; Berthels, E. E., *Târih-i Edebiyyât-i Fârsî* (trc. Sîrûs-i İzedî), Tahran 1373-1374 hş., II, 176-177; Furûzânfer, Bediuzzamân, *Sohen u Sohenverân*, Tahran 1369 hş., s. 207-208; Humâyî, Celâluddîn, *Târih-i Edebiyyât-i İrân* (nşr. Mâhduht-i Bânû Humâyî) Tahran 1375 hş. s. 135; Safâ, Zebihullâh, *Târih-i Edebiyyât Der İrân*, Tahran 1371 hş., II, 483; Yûsufî, Gülâmhuseyn, *Çeşme-yi Rûşen*, Tahran 1373 hş., s. 93; Zerrînkûb, Abdhuseyn, *Bâ Kârvân-i Hulle*, Tahran 1372 hş., s. 123; Zafeî, Veliyyullâh, *Habsiyye Der Edeb-i Fârsî*, Tahran 1375 hş., s. 42; *Dâ’iretu'l-Ma’ârif-i Fârsî*, DMF, Tahran 1375 hş., II/2, 2768; Berzger, Huseyn, “Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân”, *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî*, Tahran 1375-1378, III, 943.

³ Zerrînkûb, Abdhuseyn, *Ez Guzeşte-yi Edebî-yi İrân*, Tahran 1375 hş., s. 298.

⁴ Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân, *Dîvân*, Önsöz, s. 15-17; Ethé, s. 101; Nefîsî, *Târih-i Nazm u Nesr*, I, 43; Şafak, *Edebiyyât*, s. 269-273; Furûzânfer, *Sohen u Sohenverân*, s. 212; Safâ, *Edebiyyât*, II, 484-487; Yûsufî, *Çeşme-yi Rûşen*, s. 93-94; Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-i Hulle*, s. 125; Zafeî, *Habsiyye*, s. 43; Vezînpûr, Nâdir, *Medh Dâğ-i neng Ber Simâ-yi Edeb-i Fârsî*, Tahran 1374 hş., s. 316.

⁵ Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân, *Dîvân*, Önsöz, s. 19; Berthels, *Edebiyyât*, II, 186 -187; Şafak, *Edebiyyât*, s. 159; Safâ, *Târih-i Edebiyyât*, II, 488-489; Zerrînkûb, *Ez Guzeşte-yi Edebî*, s. 298; Vezînpûr, *Medh, Dâğ-i Neng*, s. 316; Berzger, Huseyn, “Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân”, *Dânişnâme*, III, 944.

- ⁶ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *Dîvân*, Önsöz, s. 25; Safâ, *Edebiyyât*, II, 487; *DMF*, II/2, 2768; Berzger, Huseyn, "Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân", *Dânişnâme*, III, 945.
- ⁷ *Zerrînkûb*, *Bâ Kârvân-i Hulle*, s. 125; Şekîbâ, Pervîn, *Şi'r-i Fârsî Ez Âğâz Tâ İmrûz*, Tahran 1373 hş., s. 89; *DMF*, II/2, 2768; Berzger, Huseyn, "Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân", *Dânişnâme*, III, 945.
- ⁸ Şafak, *Edebiyyât*, s. 159.
- ⁹ Şafak, *Edebiyyât*, s. 275-277; *Zerrînkûb*, *Ez Guzeşte-yi Edebî*, Tahran 1375 hş., s. 299.
- ¹⁰ Berzger, Huseyn, "Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân", *Dânişnâme*, III, 945.
- ¹¹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *Dîvân*, Önsöz, s. 23.
- ¹² Yazıcı, Tahsin, "Habsiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi/DİA*, XIV, 380-381; J. De Bruijn, "Habsiyya", *EL² Suppl*, s. 333.
- ¹³ Şemîsâ, *Envâ-i Edebî*, Tahran 1373 hş., s. 232; Durûdiyân, Veliyyullâh, "Habsiyye", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî*, I, s. 345;
- ¹⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *Dîvân*, s. 121.
- ¹⁵ Furûzânfer, *Sohen u Sohenverân*, s. 601-602; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, 774; Zaferî, *Habsiyye*, s. 61; Vezînpûr, *Medh, Dâğ-i Neng*, s. 318; *Luğatnâme*, "Felekî-yi Şîrvânî", XXXVII, 316.
- ¹⁶ Furûzânfer, *Sohen u Sohenverân*, s. 602-603; Zaferî, *Habsiyye*, s. 61-63; Vezînpûr, *Medh, Dâğ-i Neng*, s. 318; *Luğatnâme*, "Felekî-yi Şîrvânî", XXXVII, 316.
- ¹⁷ Vezînpûr, *Medh, Dâğ-i Neng*, s. 319.
- ¹⁸ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, 774; *Luğatnâme*, "Felekî-yi Şîrvânî", XXXVII, 316.
- ¹⁹ François de Blois, *Falake-i Şervâne*, *ELr.*, www.iranica.com.
- ²⁰ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, 14-15; Zaferî, *Habsiyye*, s. 63-64.
- ²¹ Bahâr, *Sebkşînâsî*, II, 249-250; Rypka, s. 222; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, 948; Arberry, *Edebiyyât-i Klâsik-i Fârsî*, s. 120; Zaferî, *Habsiyye*, s. 64-65; *DMF*, "Nasrullâh-i Munşî", II/2, 3031.
- ²² Bahâr, *Sebkşînâsî*, II, 249; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, 948-950; Zaferî, *Habsiyye*, s. 64-65; *DMF*, "Nasrullâh-i Munşî", II/2, 3031.
- ²³ Zaferî, *Habsiyye*, s. 66-67; *Luğatnâme*, "Bahâuddîn", XI, 397; Safa, Zebîhullâh, "Bâhâ-al-dîn Bağdâdî", *ELr.*, II, 430.
- ²⁴ Furûzânfer, *Sohen u Sohenverân*, s. 578-579; *Dîvân-i Mucîruddîn-i Beylekânî*, (nrr. Muhammed-i Âbâdî), Tebrîz 1358 hş., "Tercume-yi Hâl ve Şerh-i Zindegî-yi Edebî-yi Şâ'ir", s. 4-5; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, 721; Zaferî, *Habsiyye*, s. 69-72.
- ²⁵ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, 722; Zaferî, *Habsiyye*, s. 69-72.
- ²⁶ Zaferî, *Habsiyye*, s. 73-74.
- ²⁷ *Dîvân-i Mucîruddîn-i Beylekânî*, s. 5-6.
- ²⁸ *Dîvân-i Mucîruddîn-i Beylekânî*, s. 12.
- ²⁹ *Dîvân-i Mucîruddîn-i Beylekânî*, s. 273, 276, 278, 279, 281, 282.
- ³⁰ Zaferî, *Habsiyye*, s. 74.
- ³¹ *Dîvân-i Mucîruddîn-i Beylekânî*, s. 17.
- ³² *Dîvân-i Mucîruddîn-i Beylekânî*, s. 44-45.

FARS EDEBİYATINDA HABSİYYE VE ŞEKVÂİYYE-II

- ³³ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, 777; Yazıcı, Tahsin, “Hâkânî-yi Şîrvânî”, *DİA*, XV, 168; Zaferî, *Habsiyye*, s. 84-85.
- ³⁴ Yazıcı, Tahsin, “Hâkânî-yi Şîrvânî”, *DİA*, XV, 168.
- ³⁵ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, 781; Yazıcı, Tahsin, “Hâkânî-yi Şîrvânî”, *DİA*, XV, 168.
- ³⁶ Yazıcı, Tahsin, “Hâkânî-yi Şîrvânî”, *DİA*, XV, 168-169.
- ³⁷ Yazıcı, Tahsin, “Hâkânî-yi Şîrvânî”, *DİA*, XV, 169.
- ³⁸ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, 782.
- ³⁹ Yazıcı, Tahsin, “Hâkânî-yi Şîrvânî”, *DİA*, XV, 169.
- ⁴⁰ Hâkânî-yi Şîrvânî, *Dîvân* (nşr. Muhammed-i Abbâsî), Tahran 1336 hş., s. 47-48.
- ⁴¹ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, III/1, 394-395, 399; Zaferî, *Habsiyye*, s. 89-90; Abdülemîr, Selîm, “Esîruddîn-i Evmânî”, *DMBİ*, VI, 591.
- ⁴² Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, III/1, 399-400.
- ⁴³ Zaferî, *Habsiyye*, s. 89.
- ⁴⁴ Abdülemîr, Selîm, “Esîruddîn-i Evmânî”, *DMBİ*, VI, 591-592.
- ⁴⁵ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, III/2, 936-937, 939; Zaferî, *Habsiyye*, s. 90; Vezînpûr, *Medh, Dâğ-i Neng*, s. 320-321.
- ⁴⁶ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, III/2, 939-943.
- ⁴⁷ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, III/2, 944.
- ⁴⁸ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, IV, 264-2671; Turâbî, Seyyid Muhammed, “Berendek-i Hucendî”, *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm/DCİ*, B/3, s. 236; Hucetî, Hamîde, “Berendek-i Hucendî”, *Dânişnâme*, I, 188.
- ⁴⁹ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, IV, 270-273; Turâbî, Seyyid Muhammed, “Berendek-i Hucendî”, *DCİ*, B/3, s. 236.
- ⁵⁰ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, IV, 274-275, 278; Turâbî, Seyyid Muhammed, “Berendek-i Hucendî”, *DCİ*, B/3, s. 236; Hucetî, Hamîde, “Berendek-i Hucendî”, *Dânişnâme*, I, 188-189.
- ⁵¹ Terbiyet, Muhammed Alî, *Dânişmendân-i Âzerbâycân*, Tahran 1314 hş., s. 172-174; Şafâk, *Edebiyyât*, s. 611; Zaferî, *Habsiyye*, s. 99-100.
- ⁵² Zaferî, *Habsiyye*, s. 100-101.
- ⁵³ Zaferî, *Habsiyye*, s. 101.
- ⁵⁴ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, IX, 546; Zaferî, *Habsiyye*, s. 101.
- ⁵⁵ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, 546.
- ⁵⁶ Zaferî, *Habsiyye*, s. 101.
- ⁵⁷ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, V, I, 18.
- ⁵⁸ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, V/2, 1171; Lengrûdî, Şems, *Sebk-i Hindî ve Kelim-i Kâşânî*, Tahran 1372 hş., s. 99.
- ⁵⁹ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, V/2, 1170-1173. Zaferî, *Habsiyye*, s. 104-105; Lengrûdî, *Sebk-i Hindî*, s. 100-101.
- ⁶⁰ Lengrûdî, *Sebk-i Hindî*, s. 101.
- ⁶¹ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, V/2, 1174.
- ⁶² Zaferî, *Habsiyye*, s. 106.

SULTAN SELAHADDİN VE ONUN ETRAFINDA GELİŞEN ARAP ŞİİRİ

İbrahim Yılmaz*

Özet: Bu makalede, Eyyübî Devleti'nin kurucusu Sultan Selâhaddîn devrinde ve onun etrafında Arap şiirinin gelişme seyri incelenmek istenmiştir. Onların yaşadığı devir, Arap edebiyatı özellikle de şiiri açısından gözlemlenmiş, hangi şairlerin onların etrafında olduğu tespit edilmeye çalışılmış, bu şairlerin şiirleri ve tarihî veriler ışığında devrin edebî, kültürel ve siyasî yapısı hakkında önemli ip uçları elde edilmek istenmiştir.

Arap olmamalarına rağmen yönetimde bulunan insanların, Arap diline ve kültürüne sahip çıktıkları görülmüş, Sultan'a yakın olan şairlere temas edilmiş, sevdiği şiirler ele alınmış, ailesi içerisinde şiir söyleyen şahsiyetlerin şiirlerine yer verilmiştir. Sonuç olarak bu devirde, Arap şiirinin geliştiği gözlemlenmiş, İbn Senâ el-Mulk gibi ünlü şairlerin Selâhaddîn'i öven şiirler söylediği, hatta yapılan seferlerde şairlerin şiirleri ile hükümdara hedef gösterdiği tespit edilmiştir. Devrin en ünlü şair ve edipleri, Eyyübî Devleti'nden gerekli yardımı görmüşler, ürünlerini daha rahat ortamda yazma imkânı bulmuşlardır.

Anahtar kelimeler: Sultan Selâhaddîn, Haçlı Seferleri, şiir, şairler.

Sultan Salahaddin and the Developed Arabic Poetry

Summary: In this article, in the period of Sultan Salahaddin who founder of Eyyubid State, and his arround, Arab Poetry's progress had been wanted to examine. The period they lived had been examined, Arab literature, especially point of view of Arab poetry. It had been tried to determine the poets that arround them. In the light of these poets' poems and historical data about literary of the period, cultural and political structure important clues were been available.

Although they weren't Arab, it was seen that the administrators were a ownership of Arab language and Arab culture, and had been got in touch with the persons who were close to the Sultan, the poems that he liked had been examined. Thus, in that period, it had been examined that Arab poetry was development, and famous poets. As Ibn Sana al-Mulk had said poetries which commendatory Salâhaddin. Even in the war, it had been examined that they showed the way with their poetries to monarch. The most famous poets and scholars of the period received necessary support from Eyyubi State and they found an easy environment to write their work.

Keywords: Sultan Salahaddin, Crusades, poetry, poets.

* Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

I

Gerek doğuda, gerekse batıda hakkında en fazla kitap yazılan kişilerin başında Selâhaddîn Eyyûbî (el-Melik en-Nâsır es-Sultân Selâhaddîn Yûsuf b. Eyyûb, 1138-1193) gelir. III. Haçlı seferi esnasındaki mücadelesi ve gösterdiği çelik irade, Haçlı seferleri tarihinde, onun İslâm dünyasının kahramanlık sembolü haline gelmesini sağladı. Büyük bir kumandan, devlet adamı, imarçı, kültürel ve insani değerlerin koruyucusu olarak tarih kitaplarına geçmiştir. Gerektiğinde düşmanlarının dahi yardımına koşmaktan çekinmezdi. İngiltere Kralı Arslan Yürekli Rişar’la olan ilişkileri bunun canlı birer örneğidir. İlme gösterdiği himaye sayesinde kadirbilir tarihçilere sahip olmuş, şahsiyeti ve eseri ebedileştirilerek, ölmez kişiler arasına girmiştir. Müslümanlar onun sayesinde ideal bir devlet adamı bulmuşlar, Avrupalılar ise gerçek bir İslâm kahramanı görmüşler ve onun mertliğine, iyilik severliğine karşı hayranlıklarını gizleyememişlerdir. Champdor’u eserinin adını *Le Plus Purheros de l’Islam*¹ şeklinde koymaya sevk eden husus, onun bu mert ve şövalye ruhudur.

Devrinden itibaren doğulu ve batılı yazarların ve şairlerin eserlerinde kendisinden övgü ile bahsedilmiş, doğulu her yazar onu kendi milletine mal etmeye çalışmıştır. Namık Kemal, *Evrâk-ı Perîşân*² adlı İslâm kahramanlarından bahseden eserinin ilk bölümünü ona ayırmış, Mehmet Akif, Çanakkale şehitleri için yazdığı destanda ondan, “Şarkın en sevgili Sultanı Salâhaddîn’i” ifadesi ile bahsederek, onun İslâm dünyasının en çok sevdiği hükümdar olduğunu vurgulamıştır³. Bayraklarındaki kartal armasının gösterdiği, zamanlarındaki tarihçilerin ifade ettikleri gibi, devletleri bir Türk devleti idi ve Nureddin ve Salâhaddîn, Türk sultanları olarak, mücadelelerini İslâm namına yürütmüşlerdir⁴.

Selâhaddîn’in hayatı, siyasi ve askeri olduğu kadar, ahlâkî, edebî ve kültürel yönden de doğulu ve batılı araştırmacıları devamlı olarak ilgilendiren ve aktüalitesini koruyan bir araştırma ve çalışma konusudur.

Selâhaddîn’in soyu hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar, onun melez bir aileden geldiğini, bilinen en eski atasının 758 yılında aşiretiyle birlikte Basra’dan Azerbeycan bölgesine nakledilen Yemen Araplarından Ravvâd b. el-Musennâ el-Ezdî olduğunu, onların bu yüzden Ravvâdîler diye anıldıklarını, daha sonra Azerbeycan bölgesinde Hezbâniye Kürtleriyle karıştıklarını, X.asrın sonlarından itibaren de kendilerini bu kabilenin bir kolu saydıklarını ileri sürmüşlerdir⁵. Bazılarına göre ise, Selâhaddîn 1138 yılında Dicle Nehri kıyısındaki Tekrit’te Kürt asıllı bir aileden dünyaya gelmiştir⁶.

Selâhaddîn’in babası Necmeddîn Eyyûb ve amcası Eseduddîn Şîrkûh, Selçukluların ve Zengîlerin hizmetinde çalışan büyük emirler (beyler) arasına girmişler, bunun neticesi Eyyûb ailesi Türklerle büyük oranda karışmışlardır. Selâhaddîn’in ağabeyisi Tûranşah, kardeşleri Tuğtugin ve Böri, öztürkçe adlar taşır. Annesi, Şihâbeddîn Mahmûd b. Tüküş (Tokuş) el-Harîmî’nin kardeşidir. Kızkardeşi Rabîa Hatun, önce Sadeddîn Mes’ûd b. Üner’le, sonra Muzafferuddîn Gökböri ile evlenmiştir. Ağabeyisi Şâhinşah, Kutlukız Hatun

ile evlenmiş, bu evlilikten Ferruḥşah doğmuştur. Kendisi de Nûreddîn'den dul kalan İsmetuddîn Âmine Hatun bint Uner'le evlenmiştir. Ramazan Şeşen'in belirttiği gibi, Eyyûbî ailesinin Türklerle akrabalık kurup, kaynaştığı hakkında daha bunun gibi pek çok örnek gösterilebilir⁷.

Selâhaddîn devletinin bir Türk devleti olduğunda ise şüphe yoktur. Bu devlet, Zengîler Devleti'nin uzantısından başka bir şey değildir. Memlûklular Devleti de, Eyyûbîler Devleti'nin uzantısıdır. Bu üç devleti birbirinden ayıran sadece başlarındaki hânedanlardır. Teşkilatları, bayrakları ve dayandıkları maddî ve manevî unsurlar aynıdır, aralarında fark yoktur. Her üç devletin de bayrağı, sarı renkte olup, üzerinde doru kartal resmi vardı. Her üç devletin siyasi ve askeri kadroları aynı unsurlardan meydana geliyordu. Devlet ve ordu teşkilatı, Türk devletlerinde görülen devlet ve ordu teşkilatının aynıydı. Kültür unsuru bakımından ise, Araplar ve Araplaşmış olanlar ön plandaydı. Bu sebeple bürokratların ve ulemânın çoğu Araplardandı⁸.

Ortaçağ'da, diğer Müslüman unsurların kurdukları devletler, kültür bakımından Arap egemenliği altına girmişlerdir. Selçuklularda ve Anadolu Selçuklularında ağırlıklı olarak İran Kültürü ön planda tutulmuş, Beylikler, Osmanlılar, Timurular devirlerinde ise, Türk kültürü önemli ölçüde ağırlığını hissettirmiştir.

Selâhaddîn devrindeki tarihçiler ve şairler, Mısır, Yemen ve Trablusgarb'ın ele geçirilmesini bir Oğuz hareketi olarak görmüşler, Selâhaddîn'in devletini de bir Türk devleti olarak kabul etmişlerdir⁹. Esedüddîn Şirkûh kumandasında Mısır'a giden 7000 civarındaki süvariden 6000'den fazlası Türk'tü. Bir Arap şairi olan İbn Senâ el-Mülk, Halep'in zabtı dolayısıyla, Selâhaddîn'e sunduğu kasidesinde genel olarak, *Araların Türklerin devletiyle yüceldiğinden bahsetmekte ve Ehl-i Sâlib'in davasının, Eyyûb'un oğlu tarafından perişan edildiğini vurgulamaktadır*¹⁰.

Selâhaddîn'in devletinin coğrafi hudutları Tunus'tan İran'ın Hemedan şehrine, Yemen'den Malatya ve Malazgird'e kadar uzanmıştı¹¹.

II

Selâhaddîn Eyyûbî devri, dünya tarihinin en önemli olaylarından birisini oluşturan haçlı seferleri ile iç içedir. Bu, doğu ve batı medeniyetleri arasında tam bir çatışma ve etkilenmenin olduğu uzun bir süreci kapsamaktadır. Batının rönasansını büyük ölçüde Haçlı seferlerine borçlu olduğu araştırmacılar tarafından uzun bir zamandır söylenmektedir. Ortaçağ Avrupa'sında ilk iktisâdî ve kültürel gelişmeler, bu seferler neticesinde İtalyan ve İberik Yarımadası'nda doğmuş, zamanla İngiltere, Fransa ve Almanya üçgenine doğru genişlemiştir. Doğuda ise, haçlı seferlerinin ekonomik ve siyasi olarak büyük etkileri olmuş, vatanlarını düşman istilalarından koruma ve işgal edilmiş yurtları geri alma şeklinde, edebî ve kültürel alt yapısıyla cihad (yurtlarını düşmanlara karşı savunma) anlayışının doğmasına yol açmıştır¹².

Haçlı seferleri, Hristiyanların 492'de Suriye topraklarına ayak basıp, Kudüs'ü işgal etmeleri ile başlamış, el-Eşref Halîl b. Kolon'un Akka ve diğer beldeleri haçlıların elinden alması ile 692'de son bulmuştur. Haçlı seferleri hem Hristiyan hem de İslâm dünyasında büyük bir edebî hareketin oluşu-

munda önemli rol oynamıştır. Çünkü, bu seferler neticesinde insanlar büyük zorluklarla karşılaşmışlar, bunları şiir ve nesirle ifade etmişlerdir. Yurtlarından göçe zorlanan Müslümanlar, göç ettikleri beldelerde başlarına gelenleri dile getirmişler, din kardeşlerini ortak düşmana karşı harekete geçirmek için şairler ve hatipler bütün gayretlerini harcamışlardır. Diğer taraftan haçlı seferlerinin, Avrupa Hıristiyan âleminde edebî ve teknik anlamda büyük gelişmelere neden olduğu tesbit edilen gerçekler arasındadır.

Gerek haçlı seferleri, gerekse de bu seferlere karşı koymadaki üstün rolü nedeniyle Selâhaddîn Eyyübî ve devleti, Arap edebiyatında önemli bir yer işgal etmiştir. Bilindiği üzere, Haçlı seferleri, Müslümanların Filistin ve Suriye sahillerini elden çıkardıkları XI.-XIII.asırlarda, yaklaşık iki yüz senelik bir zaman dilimini içine almaktadır. Toprakların elden çıkması, Filistin ve Suriye'den göçe zorlanan Müslümanlar arasında bir vatan hasreti oluşturmuştur. Bu durum, klâsik Arap Edebiyatı konularıyla tam bir benzerlik arz etmeyen, buna rağmen temeli de daha önceki dönemlere ait dinî ve edebî eserlerde bulunan yeni bir temanın Arap şiir ve nesrinde alabildiğince işlenmesine yol açmıştır. Bu temanın, ilham kaynağını, büyük oranda Seyfuddevle'yi Bizans'a karşı kazanmış olduğu zaferleri sebebiyle öven el-Mutenebbî'nin *er-Rûmiyyât*'ından ve 838'de Abbâsî halifesi el-Mu'tasım'ın Bizanslılara karşı zaferini öven Ebû Temmâm'ın *Feth 'Ammiriyye*'sinden aldığı söylenmektedir¹³.

XII. asrın bir İslâm mücâhidi ve kahramanı olan Selâhaddîn, bu dönem Arap şiirinde önemli bir yer işgal eder. Bu makalede, Selâhaddîn'in hâkim olduğu topraklarda, XII.asır Arap Dili ve Edebiyatı içerisinde şiirin gelişme durumu incelenecektir.

III

Selâhaddîn devri şairlerini başlıca iki kategoride ele almak mümkündür; saray şairleri ve mutasavvıf-zâhid şairler. Saray şairleri olarak Nûruddîn Zengi etrafında yer alan İbnu'l-Kayserânî, İbn Munîr et-Trabulsî, İmâdaddîn el-İsfehânî, Ebu'l-Fadl el-Cilyânî gibi şahsiyetler zikredilebilir. Selâhaddîn'in etrafında pek çok şairin toplanmasını sağlayan veziri el-Fâdıl, aynı zamanda ,cihad konulu devrinin karakteristik şiirine de öncülük etmiştir¹⁴. Bu şairler, kasîdenin klâsik tarzını takip etmelerine rağmen kasîdeye, kadın ve aşk teması ile başlama şeklindeki genel kuralı terk ederek, bunun yerine öncelikle kasîdenin nazmına sebep olan kahramanlık temasını işlediler.

Eyyübîlerin hâkim olduğu Mısır ve Şam bölgelerinde şair ve hatipler, Selâhaddîn Eyyübî etrafında bekledikleri hoş muameleyi görmekte ve saray etrafında şiir ve nesirleriyle yaşama imkanı bulmaktaydılar. Binâenaleyh, Haçlı seferlerinin doğurduğu en önemli edebî hareketler, bu seferlerden doğrudan etkilenen Mısır ve Şam bölgelerinde ortaya çıkmıştır.

Mısır'da Fatimî Halifesi el-'Âmir Bi Ahkâmillâh'ın sarayında devrin şairlerinin isim ve şiirlerinin yer aldığı bir oda ve albüm bulunduğu ifade edilmektedir¹⁵. Edebiyat ve şiire verilen önem, Mısır'da hakimiyeti ele alan Selâhaddîn tarafından da aynen devam ettirilmiştir. İbn Hallikân'ın bildirdiğine göre, ismi kaynaklar tarafından zikredilmeyen bir şair, Selâhaddîn el-

Eyyübî'nin huzurunda onu meth eden bir kasîde söylemiş ve mükafatlandırılmıştır. Bu kasîdenin ilk beyti şu şekildedir:

ورام أسهم دين الله راميتها		الله أكبر جاء القوس باريها
----------------------------	--	----------------------------

“Allâhu Ekber! Yay ustasını buldu, Allah'ın dinin en iyi okunu, atıcısı attı”.

Selâhaddîn el-Eyyübî, kendisine yaklaşmak isteyen ya da kendisini ve başında bulunduğu devleti hicveden yazar, edip ve şairleri kazanmayı bilen bir hükümdar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun en güzel örneklerinden biri, devrin önemli şairlerinden sayılan el-Muhezzeb b. el-Es'ad'ın kendisine yaptığı tenkite karşı takındığı tutumdur. el-Muhezzeb'in, hükümdara karşı yaptığı hicvi içeren kasîdesinin en dikkate değer beyti şu şekildedir:

والشعر ما زال عند الترك متروكا		أمدحُ التُّركُ أبغي الفضل عندهم
--------------------------------	--	---------------------------------

“Türkleri meth edip de, fazilet mi arayım! Halbuki şiir, Türkler nezdinde terk edilmeye devam etti”.

Sultan, bu kasîdeden haberdar edilmiş, bunun üzerine o, aynı şair tarafından huzurunda şiir söylenmesini talep etmiş ve onu, devrine göre çok yüksek bir miktar olan 500 dinarla mükafatlandırmıştır¹⁶.

Selahaddîn, Veziri el-‘Îmâd'ı şiir ve nesir hususunda devamlı teşvik ettiği söylenmektedir. el-‘Îmâd da, hükümdarın isteği doğrultusunda ve devrin ihtiyaçlarını dile getirir tarzda şiir söylemiştir. Ona ait, bazı mektup ve şiirlerinin bir kısmı kaynaklarda zikredilmektedir. Bunlardan birinde, müslümanları birlik ve beraberliğe teşvik etmektedir:

فلا بد لي من صدمة الم تحقق وأجمع شمل الدين بعد التفريق		دع اللوم عني لست مني بموثق وأسقي جيايدي من فرات ودجلة
---	--	--

“Kınamayı bırak! Ben zaten kendime güvenmiyorum. Bana da işi bilenin tokadı gerekir. Atlarımı Fırat ve Dicle'de suluyorum. Dini de içine düştüğü tefrikadan kurtarıyorum”¹⁷.

Yukarıda da temas edildiği gibi, XII. asır kasidesinin genel karakteristiği İslâm temasıdır. İbnu's-Sa'âtî tarafından Selâhaddîn'e ithaf edilen bir kasidede, Selâhaddîn'in müslümanların işgal edilmiş topraklarını hürriyetine kavuşturmak, mukaddes belde ve kabirlerini geri almak için savaşmış olduğu, işlerin zor duruma girdiği bir zamanda, onun İslâm için kaybedilen Kudüs'ü kurtardığı vurgulanmaktadır¹⁸.

Bu şairler, Hz.Peygamber'i kahramanlık örneği olarak görmüşler, bu ideale yaklaştığına inandıkları Selâhaddîn Eyyübî'yi meth etmişlerdir. Haçlılara karşı elde edilen zaferleri, Hz.Muhammed'in müşriklere karşı elde etmiş olduğu zaferlerin bir uzantısı şeklinde düşünmüşler, eskiden olduğu gibi meleklerin yardımının mücahidlerle beraber olduğuna inanmışlardır.

Bunun yanısıra şairler, hükümdara şiir içerisinde hedef de göstermişlerdir. Bu da Kudüs'ün Haçlıların elinden alınmasıdır. Kudüs teması, şairler tarafından Selâhaddîn'e arz edilen hemen her övgüde işlenmiş, şairler her defasında ona Kudüs'ü yeniden kurtarmasını hatırlatmışlardır. Söyleyenin ismi bilinmeyen bir şiirde, *Selâhaddîn'den ilerlemesi ve Kudüs'ü kurtarması istenmekte, orada çok kan döküldüğünden bahsedilmekte, bunu gerçekleştirdiği takdirde Allah'ın kıyamet gününde onu mükafatlandıracağından söz edilmektedir*¹⁹.

21 Mayıs 1183 yılında Selâhaddîn Eyyûbî, “Şehirlerin Anası” diye anılan stratejik, zengin ve nüfusça kalabalık bir belde olan Halep'i kuşatır. Şiddetli çarpışmalar olur. Bu çarpışmalar esnasında Sultan'ın küçük kardeşi şair, edip bir kişi olan Tâcu'l-Mulûk Böri dizinden yaralanır ve kalenin teslim alınışı sırasında şehit olur. Halep kadılığına getirilen Muhyiddîn b. ez-Zekî, bu münasebetle Sultan'a sunduğu bir methiyede, Kudüs'ün fethedilme olasılığından bahsetmektedir:

مُبَشِّرُ بَفَتْوحِ الْقُدْسِ فِي رَجَبِ	فَتْحِكُمْ حَلْبًا بِالسَّيْفِ فِي صَفَرِ
--	---

*Safer ayında Halep'i fethiniz, Recep ayında Kudüs'ün fethini müjdeliyor*²⁰.

Gerçekten de, şiirde belirtildiği gibi, Kudüs 27 Recep 583 (2 Ekim 1187) günü feth edilmiştir²¹.

Medih şiirlerin yanında Selâhaddîn'i hicveden şairler de olmuştur. Ancak bunlar, medih şiirlerin yanında çok geride kalmıştır. İbn Uneyn tarafından Selâhaddîn ve arkadaşlarının yerildiği bir hicviyede, *onun yönetimini tenkit etmiş, bu zamanda insanların geçimini sağlamak için soygun ve yalandan başka bir şeyin kalmadığını dile getirmiş sultanın topal, kâtibinin şaşı, vezirinin kambur olduğunu, bunların kusurları gök yüzünde toplansa, orada yıldızlara hareket edecek yer bilekalmayacağını vurgulamıştır*²².

IV

Ömrü seferlerde geçmesine rağmen Sultan Salâhaddîn ve ailesi, önemli bir edebî bilgiye sahipti. Onun Türkçe, Arapça ve Farsça'yı iyi bildiği, *Kur'ân-ı Kerîm* ve Ebû Temmâm'ın *el-Hamâse*'sini ezberlediği kaynaklar tarafından aktarılmaktadır²³. Öte yandan Salâhaddîn ailesinden Takiyyüddîn ve Ferrûşşâh, bunların oğulları el-Melik el-Mansûr, Behremşâh, Selâhaddîn'in küçük kardeşi Tâcu'l-Mulûk Böri, ilimle meşgul olmuşlar ve şiirler yazmışlardır. Takiyyüddîn ve Böri'nin şiir divanları olduğu kaydedilmektedir²⁴.

Bu ailede yetişen şairlerin en önemlilerinden biri, Salâhaddîn'in küçük kardeşi Tâcülmulûk Böri'dir. Onun bir şiir divanının olduğu kaydedilmektedir²⁵. Eyyübî oğullarının en büyük şairi olarak da, Behremşâh b. Ferruşşâh'ın ismi zikredilmektedir. Ona ait de, büyük bir şiir divanından söz edilmektedir²⁶.

Yukarıda da temas edildiği gibi, Selâhaddîn el-Eyyûbî'nin ailesi içerisinde de Arapça şiir söylemek yaygınlık arz etmiş, onlar arasında şairler yetişmiştir. Salâhaddîn'in oğlu el-Efdal, bunlardan birisidir. el-Efdal, bir şiirinde kötü talihinden şikayet etmektedir:

إدراكه يوما يرى وهو طالب		أما أن للسعد الذي أنا طالب
--------------------------	--	----------------------------

*Benim istediğimi görüp de, seâdetin beni bulma zamanı gelmedi mi?*²⁷.

Selâhaddîn'in oğlu Gazi b. Selâhaddîn'in ve onun torunu, Halep Hükümdarı Yûsuf b. Muhammed b. Gâzî'nin Arapça söylenmiş güzel şiirleri vardır. Onun, Tatarların Haleb'i yakıp yıkması üzerine söylemiş olduğu şiiri pek meşhurdur. Bu şiirinin ilk beyti şu şekildedir:

وكانت به آيات حسنكم تتلى		يعز علينا أن نرى ربكم يبلي
--------------------------	--	----------------------------

*Sizin hatıralarınız onda okunuyorken, evlerinizin yok olduğunu görmek bize zor geliyor*²⁸.

Selâhaddîn'in kardeşi Buğra b. Eyyûb'un büyük bir şair olduğu ve şiir divanına sahip olduğu ifade edilmektedir²⁹. Selâhaddîn'in kardeşinin oğlu Ferrûh Şâh b. Şâhinşâh'ın bir yönetici olmasına rağmen güzel şiirler kaleme aldığı söylenmektedir³⁰. Onun şiirlerinden birkaç örnek aşağıya çıkarılmıştır:

من هوى هذا الغلام ه فؤادي بسهام ه على حرّ الأوام لح المصفى في المدام		أنا في أسر السقام رثاً ترشق عينا كلما أرفقني فا ذقت منه الشهد في الثـ
---	--	--

*Bu gulâmın aşkından hastalık esaretine düştüm. Onun iki gözü kalbimi okla vuruyor. Sıcak ve susuz bir günde onun ağzı beni yudumluyor. Ondan, Şarap içerisinde temiz bir buz içinde bir bal peteği tattım*³¹.

Ferrûh Şâh'ın oğlu Behrâm, devrinin ileri gelen şairleri arasında sayılıyordu. Kaynakların belirttiğine göre, kendisinin bir şiir divanı vardı. Halk arasında onun şiirleri okunurdu³². Hatta onun Eyyûbîler devrinde ve bu aile içerisinde en büyük şair olduğu ileri sürülmektedir³³. Günümüze kadar gelen şiirlerinden iki beyit şu şekildedir:

يا غفلتي فيه وما أنساني يا عمر فهل بعدك عمور ثان		كم يذهب هذا العمر في الخسران ضيعت زمني كله في لعب
---	--	--

*Bir ömür hüsrân içerisinde nasıl geçer? Ey gaflet ve unutkanlık içerisindeki ben! Bütün zamanımı oyun içerisinde zayi ettim. Ey ömür! Senden sonra ikinci bir ömür var mı?*³⁴.

Aynı aileden gelen Ömer b. Şâhinşâh'ın da şiir divanının olduğundan söz edilmektedir. Ondan günümüze kadar gelen şiirlerinden birkaç beyit şu şekildedir:

يا ناظرية ترفقا	ما في الورى لكما مبارز
-----------------	------------------------

*Ey Merhametli olarak ona bakanlar! İnsanlar içerisinde size karşı koyacak kimseler yoktur*³⁵.

en-Nâsır Dâvud b. el-Mu'azzam İsâ'nın bir şiir divanının olduğunu ve günümüze kadar da geldiği bildirmektedirler. Onun şiirlerinden birkaç beyit şu şekildedir:

عيون عن السحر المبين تبين إذا ما رأته قلبا خليا من الهوى	لها عند تحريك القلوب سكون تقول له كن مغرما فيكون
---	---

*Kalbi tahrik ettiklerinde açık câzibeli gözler, sâkindirler. O, aşktan uzak bir kalp gördüğünde der: âşık ol!, o da hemen olur*³⁶.

el-Melik el-Kâmil'in söylediği şiirlere örnek olarak aşağıdaki beyitler gösterilmektedir:

إذا تحققتم ما عند صاحبكم أنتم سكنتم فوادي وهو منزلكم	من الغرام فذاك القدر يكفيه وصاحب البيت أدرى بالذي فيه
---	--

*Sahibiniz yanında sevgiyi elde ettiğinizde bu sizin için yeterlidir. Sizler, makamınız olan kalbimi sükûnete erdirdiniz. Ev sahibi, içinde bulunduğu şeyi bilir*³⁷.

el-Melik el-Kâmil, Haçlı ordusu Dimyat'a girince, kardeşi el-Eşref b. Mûsâ'ya bir mektup göndermiş, mektubu içerisinde bir şiiri ile onu hazırlıklı olmaya davet etmiştir:

يا مسعدي إن كنت حقا مسعفي	فانهض بغير تلبث وتوقف
---------------------------	-----------------------

*Ey Seâdet kaynağım, Yardımcım isen hiç beklemeden kalk, harekete geç!*³⁸.

V

Görüldüğü gibi, Selâhaddîn devri Arap dili ve edebiyatı açısından parlak bir dönemi bize yansıtmaktadır. Arap olmasalar dahi bu devrin büyük devlet adamlarının, Arap diline büyük önem verdikleri, bu alanda eserler kaleme aldıkları, keza Arap şiirini çeşitli vesilelerle okudukları ve kaleme alınmasını teşvik ettikleri de görülmektedir.

Hicrî 575 senesinde Banyas yakınlarında Haçlılar ile yapılan savaşta Sultan Selâhaddîn, başarılı olur. Ancak muharebe esnasında kardeşi İzzuddîn Ferrûh Şah büyük zorluklarla karşılaşır. Bu esnada onun, el-Mutenebbî'nin aşağıda iki beyti verilen şiirini söylediği ve bununla teselli olmaya çalıştığı bildirilmektedir:

فان تكن الدولات قسما فإنها من هون الدنيا عالى النفس ساعة	لمن يرد الموت الزوام تول وللبيض في همام الكماة صليل
---	--

*Eğer zafer, bir kısmet ise, Hiç şüphesiz o, kendini ölüme arz etmiş ve dünyayı kendisine küçük göstermiş, kimselere döner. Cesur yiğitlerin başında her zaman kılıçların sesi vardır*³⁹.

Selâhaddîn'in kardeşi Tuğtugin, kardeşi Şemsüdevle'nin ölümü üzerine Yemen valisi olmak istiyordu. Bu yüzden Şair Sa'dân el-Halebî'yi çağırılmış, arzusunu dile getiren bir kaside yazmasını ve onu Selâhaddîn'e duyurmasını istemiştir. Huzurunda kaside okununca, Sultan da, onun Yemen'e gitmesine izin vermiştir. Bu kasideden birkaç beyit şu şekildedir:

فالسيف لا يذخر إلا للفتن		ج رد لها السيف الصقيل فتنة
--------------------------	--	----------------------------

*Parlak kılıcını, oradaki fitne için kınından çıkar. Kılıç ancak fitne için taşınır*⁴⁰.

Selâhaddîn, şiiri seven bir devlet adamı ve komutanı⁴¹. Güzel şiirleri seçer, meclisinde bazen söyler, bazen de okuttururdu. Zengîler devletinde olduğu gibi, Eyyübîler'de de resmi ve özel yazışmaların Arapça ile yapıldığı, genellikle de yazışmaların başında konuyla ilgili birkaç beyitten oluşan edebî değeri yüksek şiir bulunduğu dikkat çekicidir. el-İmâd'ın belirttiğine göre, Selâhaddîn Mısır'a yerleşince Suriye ve diğer yerlerdeki dostlarına mektup göndermiş ve sözlerine genelde şu şiir ile başlamıştır:

ولقد رضيت اليوم بالمسموع		ما كنت بالمنظور أفتع منكم
--------------------------	--	---------------------------

Bugün görülen şeyleri ben sizin kadar bilmiyorum. Fakat sadece duyduklarıma razı oluyorum.

Bir başka mektubunun başında yer alan şiir de şu şekildedir:

وقد حال مذ بنتم فأصبح ياقوتا		وأنت در الدمع من قبل أبيضاً
------------------------------	--	-----------------------------

*Bir yeri feth etmeden önce göz yaşı incilerini diziyorum. O inciler, siz orayı yurt edindikten sonra yakuta dönüşüyor*⁴².

İbnu'-Esîr'in belirttiğine göre, Yemen'de bulunan Şemsu'd-devle Turan Şah b. Eyyüb, kardeşi Selâhaddîn'in Dimaşk'a sahip olduğunu duyunca, doğup büyüdüğü yer olan Şam'a hareket etmiş ve geldiğini İbnu'l-Munecim el-Mısırî'nin şu şiirleriyle ona duyurmak istemiştir:

من بعده مضني الجوانح مولع لولا هواه لبعد دار أجزع		والى صلاح الدين أشكو أنني جزعا لبعد الدار منه ولم أكن
--	--	--

*Selâhaddîn'e arz ediyorum. Hiç şüphesiz ondan sonra ben, yurdumun ondan uzak olmasına üzüntümden dolayı ruhum sıkıntılı, yanıp tutuşan biriyim. En üzüldüğüm şey, yurdum ondan uzak olmasaydı, hiç şüphesiz ben böyle olmazdım*⁴³.

Selâhaddîn el-Eyyübî'nin Beytu'l-Makdis'i feth ettiğinde, bu fetihle ilgili şairlerin söylediklerini dinlemek için özel bir meclis kurduğu söylenmekte-

dir⁴⁴. Elbetteki böyle büyük bir hükümdarın sarayında siyasi-kültürel ve ekonomik hayatla ilgili birçok meclis vardı. Bu meclislerdeki bir oturumda, el-Melik el-Kâmil, söze anonim bir şiir beytiyle başlamış ve şöyle demiştir:

ترحل من حياتي في يديه	فيا أسفي ويا شوقي إليه
-----------------------	------------------------

Hayatım, elinde olan kimseler göçüp gidiyor. O kimseler ne kadar üzülüyor ve onları ne kadar hasretle arzuluyorum.

Bunun üzerine mecliste bulunanlardan biri, ona şu şekilde karşılık vermişlerdir:

ومن هذا يكون عليه مثلي	وهذي الريح أخشاها عليه
------------------------	------------------------

Bu, kim oluyor da, onun üzerinde benim gibi olur? Halbuki ben, bu rüzgarın bile onun üzerinde esmesinden korkarım.

Bir başkası da şu şiiri okumuştur:

ألا يا ليته إن كان يأتي	حياتي ثم موتي في يديه
-------------------------	-----------------------

*Keşke hayatım ve ölümüm onun elinde olsa!*⁴⁵

Bir gün el-Melik el-'Azîz'in huzurunda Farsça bir şiir okunmuş, o da Veziri Necmuddîn Yûsuf b. el-Mucâvir'den bu şiirin Arapça'ya çevrilmesini talep etmiştir. Bu şiir şu şekilde Arapça'ya aktarılmıştır:

قال له الليل : انصرف راشدا	فإنه استخدمني برد دار
----------------------------	-----------------------

*Gece, güneşe dedi: çek git kendi yoluna. Zira o ev sahibi, beni sevgili için evin elbisesi olarak kullanmaktadır!*⁴⁶

el-Melik el-Azîz, bir defasında da bir câriye hakkında şairler tarafından gazel söylenmesini istemiştir. İbn Memâtî, İbn Senâ' el-Mulk, İbnu's-Sâ'atî, Şehâbuddîn, Kâdî Ebu'l-'Abbâs ve birçok şiir yeteneği olan kimseler, gazel söylemişlerdir. Bu gazellerden kayda geçen birkaç beyit şu şekildedir:

فديتها من غادة	مخلوقة من طرب
سألته في قبلة	في خدها المذهب
فجاوبت معجبة	بكفها المخضب
وا بأبي وا بأبي	من عظم هذا الطلب
وليس هذا ممكنا	على ممر الحقب

*Neşeden yaratılmış bir genç kıza kapıldım. Altın süslemeli yanağından bir öpücük istedim. Kınalı avucuyla hayran hayran cevap verdi: Vah babam vah! Ne büyük bir istek! Bu bir süre mümkün değil!*⁴⁷

Görüldüğü üzere, Sultan Selâhaddîn devri, Arap şiirin gelişmesinde ve yaygınlaşmasında parlak bir devir olarak tarihe geçmiştir. Eski Arap şiiri söylenmiş, itibar görmüş, günlük olaylar karşısında ilişkilendirilmiş ve eskiden olduğu gibi yeni olaylar karşısında da yeni şiirler kaleme alınmıştır.

-
- ¹ Champdor, Albert, *Le Plus Purheros de l'Islam*, Paris 1942.
- ² Kemal, Namık, *Evrâk-ı Perişan*, Kostantiniyye 1302, s.5 vd.
- ³ Ersoy, Mehmet Âkif, *Safahat*, İstanbul 1977, s.427, 474.
- ⁴ Şeşen, Ramazan, *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, İstanbul 1987, s.196.
- ⁵ *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, s.9.
- ⁶ K.Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, II, 1038.
- ⁷ *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, s.9-10.
- ⁸ *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, s.10.
- ⁹ İbn Haldun, *el-Mukaddime*, Beyrut 1983, II, 778; *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, s.11.
- ¹⁰ Bk.İbn Senâ el-Mulk, *Dîvân*, nşr. M. 'Abdülhakk, Mısır, tsz., s.9-10; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn fî ahbârî'd-devleteyn*, Mısır 1288, II, 43; İbn Vâsil el-Hamavî, *Muferricu'l-kurûb*, nşr. Cemâleddîn eş-Şeyyâl, Kahire 1953-1960, II, 145; Şeşen, Ramazan, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983, s.400, 417; *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, 11.
- ¹¹ *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, 13.
- ¹² Hadia Dajani-Shakeel, "Jihad in Twelfth-Century Arabic Poetry: A Moral and Religious Force to Counter the Crusades", *The Muslim World*, volume: LXVI, no:2, (April 1976), s.96, *İlim ve Sanat* (sayı.43) Mart 1997, çev. İbrahim Yılmaz ve Ruhattin Yazoğlu, s.76-77.
- ¹³ Hadia Dajani-Shakeel, s.96, çev. s.77.
- ¹⁴ Muhammed K. Huseyn, *Dirâsât fî 'ş-şi'r fî 'asri'l-Eyyübîyyîn*, Kahire 1957, s.98.
- ¹⁵ Ahmed Ahmed Bedevî, *el-Hayâtu'l-edebîyye fî 'asri'l-hurûbî's-Salîbiyye bi Mısır ve'ş-Şâm*, Kahire, tsz., s.23-24; Corci Zeydan, *Selâhaddîn Eyyübî ve Haşhaşiler*, İstanbul 2002, s.40.
- ¹⁶ Ahmed Ahmed Bedevî, s.25-26.
- ¹⁷ Ahmed Ahmed Bedevî, s.26.
- ¹⁸ Bk. Hadia Dajani-Shakeel, s.81.
- ¹⁹ Bk.Hadia Dajani-Shakeel, s.83.
- ²⁰ İbnu'l-Esîr, İzzuddîn, *el-Kâmil fî't-târîh*, Beyrut 1966, XI, 497.
- ²¹ Bk. İbnu'l-Esîr, XI, 497; *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, s.81.
- ²² Bk. *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, s.195, 387.
- ²³ *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, s.198.
- ²⁴ *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, s.250; *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, s.340.
- ²⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, Kahire 1948, I, 261-262; Brockelmann, C., *GAL, Suppl.*, I, 440; *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, s.376.
- ²⁶ *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, s.376.
- ²⁷ el-Kalkaşendî, *Subhu'l-'aşâ*, Kahire 1913-1919, VI, 309; İbn Hallikân, I, 271; I, 217; Ahmed Ahmed Bedevî, 27.
- ²⁸ İbn Tagriberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, Mısır 1956, VII, 204; Ahmed Ahmed Bedevî, s.27-28.
- ²⁹ İbn Hallikân, I, 94; Kâtip Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, nşr. M. Şerefeddîn Yaltkaya ve Kılıslı Rıfat Bilge, İstanbul 1330-1362/1941-1943, II, 780; Ahmed Ahmed Bedevî, s.28.
- ³⁰ İbnu'l-Esîr, II, 222; Ahmed Ahmed Bedevî, s.28.
- ³¹ Ahmed Ahmed Bedevî, s.28.
- ³² Ahmed Ahmed Bedevî, s.28.
- ³³ Ahmed Ahmed Bedevî, s.28.
- ³⁴ İbn Tagriberdî, VI, 276; Ahmed Ahmed Bedevî, s. 28.
- ³⁵ İbn Tagriberdî, VI, 114; Ahmed Ahmed Bedevî, s.29.s.17

³⁶ Ebu'l-Fidâ', *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, Kahire 1286, III, 19; Ahmed Ahmed Bedevî, s.29.

³⁷ Ahmed Ahmed Bedevî, s.29.

³⁸ Ahmed Ahmed Bedevî, s.30.

³⁹ İbnu'l-Esîr, XI, 206.

⁴⁰ Ahmed Ahmed Bedevî, s.32.

⁴¹ Bk. İbn Hallikân, II, 453.

⁴² Ahmed Ahmed Bedevî, s.32

⁴³ İbnu'l-Esîr, II, 196.

⁴⁴ Ahmed Ahmed Bedevî, s.34.

⁴⁵ Ahmed Ahmed Bedevî, s.34.

⁴⁶ Ahmed Ahmed Bedevî, s.34.

⁴⁷ Ahmed Ahmed Bedevî s.35.

**ABDULLÂTİF B. ABDULLAH'IN HAYATI VE MESNEVÎ
İLE İLGİLİ ÇALIŞMALARI**

İbrahim Kunt*

Özet: Abdullatif b. Abdullah, XVII. yüzyılda Hindistan'da yaşamış ve bir çok eser kaleme almış önemli bir Mevlevidir. Hindistan'daki Mesnevi araştırmalarının önemli temsilcilerindedir. Onun hazırladığı Mesnevi sözlüğü, bugün de Mesnevi çalışmalarında kaynak eser olarak gösterilmektedir. Bu çalışmada onun hayatı araştırılmış ve Mesnevi ile ilgili üç eseri tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abdullatif b. Abdullah, Mesnevi, Letâifu'l-lugât, Nüsha-i Nâsiha-i Mesneviyyât-ı Sakîme, Letâifu'l-ma'nevî min Hakâyiki'l-Mesnevî.

**The Life of Abd al-Latif b. Abd Allah and His Works about
Mathnavi of Mavlana**

Summary: Abdullatif b Abdullah who lived in 17th century in India and wrote many books was an important Mawlavian. Therefore, he was an important representative of researches of Masnawi in India. The Masnawi Dictionary which he composed is referred as a main resource in almost all Masnawi researches, even today. In this study have been researched his life and introduced his three books about Masnawi.

Keywords: Abdullatif b. Abdullah, Mathnavi, Lataif al-lughat, Nuskha-i Nasiha-i Mathnaviyyat-i Saqima, Lataif al-ma'navi min Haqayiq al-Mathnavi.

* Dr., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

GİRİŞ

XI./XVII. asrın önemli muhakkık, edip ve lügatçilerinden olan Abdullâtif b. Abdullah, o dönemde Hindistan'da hüküm süren Bâbürlü devletinde yaşamış bir Mevlevîdir. Uzun bir süre Mesnevî'nin tahkiki ve mukâbelesiyle uğraşmış, çeşitli Mesnevî nüshalarını bulup birbiriyle karşılaştırarak doğru bir nüsha tespit edebilmek için çalışmıştır. Bu çalışmasının sonucu olarak Nüsha-i nâsiha-i Mesneviyyât-ı sakîme isimli eserini vücûda getirmiştir.

Abdullâtif b. Abdullah, Mesnevî'nin daha iyi öğrenilmesi amacıyla, bu eserin anlaşılması zor beyitlerinin şerhini kapsayan Letâifu'l-ma'nevî min hakâyiki'l-Mesnevî isimli bir eser ile Letâifu'l-lugât isimli bir Mesnevî sözlüğü hazırlamıştır.

Eserleri İran ve Hindistan'da defalarca basılmış olan bu tasavvuf ve edebiyat araştırmacısı, ülkemizde ne yazık ki pek tanınmamaktadır.

ABDULLÂTİF B. ABDULLAH'IN HAYATI

a- Memleketi ve nisbesi

Abdullâtif b. Abdullah Kuzey-batı Hindistan'da bulunan Gucerat eyaletinde doğmuş ve hayatının büyük bir kısmını burada geçirmiştir. Bu nedenle bazı kaynaklarda Gucerâtî nisbesiyle anılmaktadır¹. Onun adıyla beraber kullanılan Abbâsî ve el-Kebîr nisbeleri; hakkında, döneminin büyük alimlerinden biri olmasından başka herhangi bir bilgi bulunmayan babasına aittir². Ahmedâbâdî ve Yezdî nisbeleri ise, sülâlesinin bulunduğu yerlerle ilgilidir³. Leşkerhânî nisbesi de, Hindistan'da hüküm sürmüş bir Hind-Türk devleti olan Bâbürlüler zamanında (932-1274/1526-1858), Şahcihan (slt. 1037-1068/1628-1657)'ın padişahlığı döneminde Kâbil valisi olan ve Abdullâtif'in kendisine hizmet ettiğinden bahsettiği Leşkerhân-i Meşhedî (ö. 1043/1634)'ye dayanmaktadır⁴.

Abdullâtif b. Abdullah, Mevlânâ Müzesi kütüphanesinde bulunan ve kendi eserlerinden biri olan Letâifu'l-lugât'ın mukaddimesinde, kendi adını Abdullâtif b. Abdullah-i Kebîr şeklinde kaydetmektedir⁵. Letâifu'l-lugât'ın Hindistan'ın Canpur şehrinde taşbasma olarak basılan nüshasında ise müellifin adı Abdullâtif b. Abdallah-i Kebîr şeklinde geçmektedir⁶. Abdülbaki Gölpınarlı ise, Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu isimli eserinde bu nüshayı tavsîf ederken müellifin adını Abdullâtif b. Abdallah-i Kebîr-i Bîzevî olarak kaydetmiştir. Buradaki Bîzevî kelimesi, müellifin isminden sonraki cümlenin ilk kelimesi olan 'nîrû-yi...' kelimesinin, kanımızca yanlış okunması sonucunda bu şekilde kaydedilmiştir⁷.

Türkçe, Farsça ve Arapça yazılmış bazı kaynaklarda Mevlevî tarikatine mensup olduğundan bahisle, Mevlevî nisbesiyle anılmıştır⁸.

b- Doğum yeri ve yılı

Abdullâtif b. Abdullah, kendi eseri olan Hülâsatü's-şu'arâ (tlf. 1021/1612)'nin mukaddimesinde kendi vatanının Gucerat vilayetine bağlı Ahmedâbad şehri olduğunu belirtmektedir⁹.

Onun doğum yerinin Gucerat eyaleti olduğu Ali Rızâ Nekavî'nin Tezki-re-nüvîsi-i Farsî adlı eserinde¹⁰, Gucerat eyaletine bağlı Ahmedâbad şehri olduğu ise Dâniş-nâme-i edeb-i Farsî isimli eserde kaydedilmiştir¹¹. Gucerat'ın bir eyalet olduğu gözönünde bulundurulduğunda, onun Gucerat eyaletine bağlı bir şehirde doğmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda, doğum tarihi kesin olarak belirtilmemektedir. 1048/1638-1639 olan vefat tarihine kıyasla en azından X./XVI. yüzyılın ikinci yarısında doğmuş olabileceği tahmin edilebilir.

c- Tahsîli

Abdullâtîf b. Abdullah'ın tahsîli hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamakla beraber, babasının bir alim olduğu ve Abdullâtîf'in önemli devlet görevlerinde bulunduğu dikkate alındığında, onun iyi bir öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır.

Onun eserlerinden, başta fıkıh, tefsir ve hadis olmak üzere dînî ilimlere vâkıf olduğunu, ama bunlarla yetinmeyip tıp ve astronomi gibi müspet ilimlerle de uğraştığını anlamaktayız. Zaten Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî gibi, zamanının bütün ilimlerine vâkıf bir kişinin eserlerini anlamak için, ciddi bir eğitim almanın gerekli olduğu âşikârdır.

Abdullâtîf b. Abdullah kendi döneminin şair ve yazarlarıyla devamlı ilişki içerisinde olmuş, bazı eserlerin telifinde yazarlarına yardım etmiş, bazen de kendi eserleri için başkalarından yardım görmüştür. Bu cümleden olarak Letâifu'l-lugât'ı hazırlarken Hindistan'da yaşamış alimlerden biri olan İbrahim-i Dihlevî'den yardım almış ve Buthâne isimli antolojiyi hazırlama işinde, bu eserin müellifi olan Muhammed Sûfi-i Mâzenderânî'ye katkıda bulunmuş, daha sonra çeşitli ilaveler yaparak bu eseri Hulâsatü's-şu'arâ ismindeki bir tezkireye dönüştürmüştür¹². Bu bilgilerden de, onun iyi bir eğitim aldığı sonucuna varılabilir.

Her ne kadar Buthâne isimli eserin temelini Muhammed Sûfi-i Mâzenderânî oluştursa da, Abdullâtîf b. Abdullah'ın bu antolojiyi bir tezkire haline getirmesi ve ona çeşitli ilâvelerde bulunması Abdullâtîf'i hem bir edebiyat tenkitçisi, hem de bir edebiyat tarihçisi yapmaktadır.

d- Hayatı

Abdullâtîf b. Abdullah, Hind-Türk devletlerinden biri olan Bâbürlüler devletinde Şahcihan'ın saltanatı sırasında 1042/1632'den vefatına kadar birçok önemli devlet görevlerinde bulunmuştur¹³.

1042/1632-1633'de Dehlî şehrinde bulunan Şahcihan'ın sarayında "Dîvân-ı ten"¹⁴ yani maliye defterdarı olarak görevlendirilmiş, 1043/1633-1634'de Gulkende isimli şehre tayin edilmiş, 1045/1635'de ise Dehlî'ye geri dönmüştür. 1047/1637'de devletin ileri gelenlerinden Âkîbet Han'ın özel yardımcısı olmuşsa da, fazla geçmeden hastalığı nedeniyle devlet görevinden ayrılmıştır¹⁵.

Hayatını ilme adanmış eserlerinde verdiği bilgilerden anlaşılan Abdullâtîf b. Abdullah, uzun bir süre Mesnevî'nin tahkîki ve mukâbelesiyle uğraşmış, çeşitli nüshaları bulup birbirleriyle karşılaştırarak doğru bir nüsha elde etmek

amacıyla 1024/1615'de Kâbil ve Tîrâh'a, 1025/1616'da Yulem-Guzer isimli şehre, 1030/1620'de Dekken'e, 1031/1621'de Burhanpûr'a seyahat etmiştir¹⁶.

Mesnevî ile ilgili araştırmalarının bir sonucu olarak 1031/1621'de önemli bir Mesnevî lügati olan Letâifu'l-lugât isimli eserini, 1032/1622'de Mesnevî'nin tahkikli bir nüshası olan Nûsha-i Nâsiha-i Mesneviyyât-i Sakîme ve Mesnevî'nin anlaşılması zor olan beyitlerini açıklamak maksadıyla da Letâ'ifu'l-Ma'nevî min Hadâ'iki'l-Mesnevî isimli kitaplarını telif etmiştir¹⁷.

O dönemin şartları düşünüldüğünde, eserlerini hazırlayabilmek için 8-9 yıl boyunca binek sırtında seyahat eden, Mesnevî nüshalarına ulaşmak için belki de bazı mesafeleri yürüyerek aşan Abdullâtif b. Abdullah, XVII. yüzyılın başlarında, bilinen ilk edisyon kritikli Mesnevî nüshalarından birini, Nûsha-i Nâsiha-i Mesneviyyât-i Sakîme ismiyle oluşturmuştur. Bu eseri meydana getirmek için sekseni aşkın Mesnevî metnini karşılaştırmıştır. Hazırladığı metinde bulunan altı defterin her birinin evvelinde, ayrı birer mukaddime ve detaylı birer fihrist bulunmaktadır¹⁸.

Bu eserleri tamamladıktan sonra ünlü mutasavvıf ve şair Hakîm Senâî'nin Hadîkatü'l-Hakîka isimli eseri üzerinde çalışmaya başlamış, bu çalışma sonucunda da, 1032/1622-1623 tarihinde, Letâ'ifu'l-hadâ'ik min nefâ'isi'd-dekâyık ve 1044/1634-1635 tarihinde Şerh-i Hadîka isimli eserlerini telif etmiştir¹⁹.

e- Vefatı

Onun vefat tarihi bazı eserlerde 1100/1687-1688 olarak kaydedilmiş olsa da, bu bilgiye şüpheye bakmak gerekir, zira Abdullâtif b. Abdullah'ın 1010/1601-1602 yılında Buthâne isimli eserin hazırlanmasıyla uğraştığı bilinmektedir. Bu sırada Abdullâtif b. Abdullah'ın 20 yaş civarında olduğu düşünülse bile, 1100'de vefat etmiş olması, 110 yaşında vefat etmiş olmasını gerektirir ki, bu tarih pek mâkul görünmemektedir²⁰.

Abdullâtif b. Abdullah'ın vefat tarihi diğer bazı eserlerde de 1048-1049/1638-1639 olarak kaydedilmiştir²¹. Bu tarih daha mâkul görünmektedir, zira bu tarihi yukarıdaki tahminimize dayandırdığımızda, onun 70 yaş civarında vefat ettiği düşünülebilir.

Vefat yeri olarak kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanamamış olmakla beraber, hayatının son bölümünü geçirdiği Dehli ya da Ahmedâbad şehirlerinin birinde vefat etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

ABDULLÂTİF B. ABDULLAH'IN ESERLERİ

Abdullâtif b. Abdullah'ın, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin Mesnevî isimli eseri üzerine edisyon kritik, sözlük ve şerh çalışmaları, Senâî'nin Hadîkatü'l-hakîka'sı üzerine ayrıntılı bir şerhi, şuarâ tezkiresi ve diğer bazı telif eserleri bulunmaktadır.

Bu bölümde, bu eserlerden Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin Mesnevî'si üzerine edisyon kritik çalışması olan Nûsha-i Nâsiha-i Mesneviyyât-i Sakîme, Mesnevî'nin daha iyi anlaşılmasını temin için tertip edilmiş olan

“Letâifu’l-lugât” isimli sözlük ve Mesnevî’nin anlaşılması zor beyitlerini açıklamaya yönelik bir şerh çalışması olan Letâ’ifu’l-Ma’nevî min Hadâ’iki’l-Mesnevî isimli eserlerinden, kaynaklardan edinilen bilgiler ışığında, telif sırası gözetilerek bahsedilecektir.

LETÂİFU’L-LUGÂT

Letâifu’l-lugât, Mevlânâ’nın Mesnevî’sinde, başta Farsça ve Arapça olmak üzere, Türkçe, Hintçe, Pehlevî ve Süryânî dillerinde geçen kelimeleri izah ve bilhassa kelimelerin ıstılâhî anlamlarına işaret etmek sûretiyle Mesnevî’nin daha iyi anlaşılması amacıyla Abdullâtif b. Abdullah tarafından, kelimelerin ilk ve son harfleri esas alınarak tertip edilmiş Farsça izahlı bir sözlüktür.

Müellif, Mesnevî için hazırladığı bu sözlüğe Farsça bir mukaddime yazmış ve mukaddimedede eserinin adını şu şekilde kaydetmiştir:

در مدت دوازده سال از تلمّز و تتبّع این کتاب مستطاب و سماع ثقات حاصل شده
بود و فراهم آورده در سلک تدوین کشیده مسمّی بطائف اللغات گردانیده ...

(On iki yıl müddetle bu makbul kitap (Mesnevî)’tan öğrenerek ve araştırarak hâsıl olan, hazırlanıp tertip edilen bu esere letâ’ifu’l-lugât adı verildi.)

Abdullâtif b. Abdullah, mukaddimedede on iki yılda hazırladığını ifade ettiği letâ’ifu’l-lugât’ın telif tarihi hususunda ise herhangi bir bilgi vermemiştir.

Letâ’ifu’l-lugât hakkında bilgi veren kaynaklarda, bu Mesnevî sözlüğünün XI./XVII. yüzyılın ilk yarısında yazıldığı belirtilmekle beraber, yıl itibarıyla birbirine yakın, fakat farklı tarihler zikredilmektedir. Bazı kaynaklarda eserin 1032/1622 yılından önce yazıldığı zikredilirken²², Ali Rızâ Nekavî bu tarihi 1031/1622 yılı olarak vermekte²³, Nezîr Ahmed ve Kebîr Ahmed-i Câisî’nin müellif ve bir eseri hakkında neşrettikleri bir makalede, letâ’ifu’l-lugât’ın 1032/1622 yılında telif edildiği kaydedilmektedir²⁴. Gülçîn-i Me’ânî ise eserin 1032-1038/1622-1628 yılları arasında telif edildiğini söylemektedir²⁵.

Abdullâtif b. Abdullah, 1032/1622 yılında tamamladığı, Mesnevî’ü’l-Ma’nevî adıyla da anılan²⁶ Nüsha-i Nâsiha-i Mesneviyyât-i Sakîme isimli eserinin mukaddimesinde, Letâifu’l-lugât’ı adı geçen eserden önce telif ettiğini söylemektedir²⁷. Dolayısıyla bu sözlük, 1032/1622 yılından önce, muhtemelen 1031/1621 yılında yazılmış olmalıdır.

Eser, kelimelerin tasavvufi anlamlarını da içermesi nedeniyle büyük bir değer taşımaktadır. Döneminin en önemli eserlerinden biri olan Letâifu’l-lugât’ın, bugün de tasavvuf ile ilgili kitaplara kaynaklık ettiği görülmektedir. Ayrıca dünyanın bir çok yerinde pek çok yazma nüshasının olması ve defalarca basılması da, bu eserin gördüğü ilginin bir işaretidir.

Bu kısımda, Konya Mevlânâ Müzesi İhtisas bölümü, no: 2097’de kayıtlı nüsha esas kabul edilerek nüshanın kısa tavsifi yapılacaktır.

Yazılış Amacı

Müellif Letâifu'l-lugât'ı, Mesnevî'deki anlaşılması güç olan kelimeleri izah ederek, Mesnevî'nin daha iyi anlaşılması için tertip ettiğini, kitabın mukaddimesinin ilk cümlesinde şu şekilde belirtmektedir:

(Bu sözlük, Mesnevî-i ma'nevî'deki anlaşılması güç Arapça kelimelerin ve Farsça lafızların izahını içermektedir.)

Müellifin Mesnevî ile ilgili bir tenkitli metin, bir de Mesnevî'nin bazı beyitlerini ihtivâ eden şerh çalışmasının bulunması da, bu lügatin Mesnevî'den daha iyi istifade edilmesi için yazılmış olduğunu göstermektedir.

Tertip ve Muhteva Özellikleri

Abdullâtif b. Abdullah bu sözlüğü, maddelerin ilk harflerini bab, son harflerini fasıl olarak kabul ederek tertip ettiğini, Arapça kelimeleri “ayn”, Farsça kelimeleri “Fe”, Türkçe kelimeleri “Te”, Süryanice kelimeleri “Se”, Arapça ve Farsçada müşterek olanları “AF”, Türkçe ile Farsça'da müşterek olanları “TF”, Farsça ve Hintçede müşterek olanları “FH”, Arapça ve Hintçe olduğu şüpheli olanları “AH” işaretleriyle belirttiğini, eserinin ikinci yaprağının a yüzünde kaydetmektedir.

Eserde, Mesnevî'de geçen bazı Arapça ve Farsça kelimeler, deyim ve ıstılahlar Farsça izah edilmiş, sadece birkaç maddede Arapça izahlarda bulunmuştur.

İzaha çalışılan maddelerde, önce kelimenin hangi dilde olduğu anlaşılır rumuzlarla belirtilmiş, hareke kayıtları genellikle yazılmış, lugat manası verilmiş, bazı maddelerde Mevlânâ'dan, bazı maddelerde de diğer şairlerden şahit beyit veya beyitler kaydedilmiştir. Müellif tarafından gerekli görülen yerlerde Kur'an-ı Kerim'den ayetlere ve Hadis-i Şerif'lere işaret edilmiş, kelime tasavvufi bir anlam taşıyorsa, buna değinilmiştir. Maddelerin izahında yer yer alıntı yapılmış, ancak bu alıntıların pek azında kaynak belirtilmiştir.

Kelimelerin izahı yapılırken Mevlânâ'nın Mesnevî'sinden çokca, diğer şairlerden ise daha az şahit beyit gösterilmiş, açıklanmaya çalışılan kelimeler, genellikle Mesnevî'ye ait beyitlere dayandırmaya çalışmıştır. Örneğin (emlâk) kelimesini izah ederken, (melek) kelimesinin çoğulu olduğunu izah için Mesnevî'nin üç ayrı yerinden şahit beyitler getirmesi, bu durumun açık bir delilidir²⁸. Ayrıca lügatte, Seyyid Burhâneddîn el-Muhakkık-ı Tirmizî gibi önemli şahsiyetlere de yer verilmiş, onlardan saygıyla bahsedilmiştir.

Kaynakları, Yazma Nüshaları ve Neşirleri

Letâifu'l-lugât'ın telifinde, Arapçadan Arapçaya ve Farsçadan Farsçaya hazırlanmış, bugün dahi muteber kabul edilen bazı sözlüklerden istifade edilmiştir. Müellif, eserin mukaddimesinde istifade ettiği bu kaynakların adlarını müellifleriyle birlikte zikretmiştir. Mukaddimedede adları zikredilen sözlüklerden Kâmûs, Surâh ve Kenzü'l-luga Arapçadan Arapçaya, diğerleri ise Hindistan'da telif edilmiş Farsçadan Farsçaya sözlüklerdir.

Eserin kaynakları, mukaddimedede şöyle zikredilmektedir (vr. 1^b):

(Lugat ilminde sınırsız bir deniz olan Kâmûs, zikredilen ilimde geniş bir

saray ve yüksek bir temel olan Surâh, şüphe ve tereddütsüz bir hazine olan Kenzü'l-luga, Mîr Cemâleddîn Huseyn-i İncû'nun Ferheng-i Cihangîrî adlı ve kırk dört müteber sözlükten seçilmiş, iltifat görmüş ve avâm u havâs için külfetsizce kendi vadisinde başka bir kitaba ihtiyaç bırakmayan sözlüğü, şüphe ve iltimas erbabının kalplerini keşfeden bir bahar olan Şeyh Abdurrahîm-i Surbehârî'nin Keşfu'l-lugât'ı, baştanbaşa Hint ve şiir ehlinin fâzıllarının medârı olan Şeyh Allahdâd-i Serhendî'nin Medâru'l-efâzîl'ı, gerçekten kelimelerin halli hususunda fâzıl kişilerin ve avâmın teyit edicisi olan Şeyh Lâd-i Dihlevî'nin Mu'eyyidu'l-fuzalâ'sı, Şeyh ibn 'Atâ ve Şeyh Abdurrezzâk-ı Kâşî'nin Şerh-i istilâhât-ı sûfiyye'si gibi Arapça ve Farsça muteber kitaplarından hazırlayarak...)

Letâifu'l-lugât, Hindistan'ın Lucknow şehrinde 1878, Canpur'da 1875 ve 1905, İrân'ın Tahran şehrinde ise 1930'da neşredilmiştir²⁹. 1936 ve 1940'da Tahran'da Mesnevî'ye ilave olarak basılmıştır³⁰. 1905'de Canpur'da basılan bir nüshası, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Kitaplığı, Farsça 255 numarada mevcuttur. 206 sayfa olan bu kitap incelenmiş ve yazma nüshalarıyla aynı tertîbe uyularak basıldığı saptanmıştır. Ta'lik hatla basılan kitaptaki madde başları, normal metinden daha koyu bir şekilde yazılmış olsa da, bu kitaptan bu haliyle istifade etmek çok zordur, zira aynı fasıl içindeki kelimelerin sırası dağınıktır.

Bu çalışma için esas kabul edilen Mevlana Müz. Ktp. İhtisas bl. 2097 numara ile kayıtlı nüsha ile mezkur matbû nüsha arasında, özellikle kefbâbının başından itibaren bazı farklar da bulunmaktadır. Örneğin (Mâhî) ve (Mu'tezile) kelimelerinin izahları yazma nüshada bulunurken, basma nüshada bulunmamaktadır. Bazı kelimelerin izahları da yazma nüshadakinden daha kısa verilmiştir.

Konya'daki Mevlânâ Müzesi Kütüphanesinde bulunan yazma nüshasında hâşiyeye bulunmayan eserin, 1905 yılında Hindistan'ın Canpur şehrinde basılan nüshasının ilk beş sayfasında, metinde geçen kelimelerin anlamlarını içeren hâşiyeler bulunmaktadır.

Tespitlerimize göre, Türkiye'de bulunan tek nüsha olan Konya Mevlânâ Kütüphanesindeki "Letâifu'l-lugât" nüshasının tavsîfi şöyledir:

233 X 135 (157 X 75) mm. ebatlarında, ortası şemseli, kenarları düz cetveli, miklaplı, koyu kırmızı meşin ciltli, 218 yaprak, her sayfada 19 satır bulunmaktadır. Yazı güzel bir ta'lik hat olup, bablar, fasıllar ve lügatler surhla kaydedilmiştir.

Baş (vr. 1^b):

هو اللطيف الخبير بسم...

این فرهنگ است مشتمل بر حلّ لغات غریبه عربیه و الفاظ عجبیه عجمیه مثنوی مولوی معنوی به همین تایید لطیف خبیر که فرهنگ بخش هر صغیر و کبیر است ...

Sonu (vr. 218^b):

... یوفی به معنی یافته گوی یعنی بیهوده گوی یخنی به معنی ذخیره است تمت.

Letâifu'l-lugât'ın yurtdışındaki kütüphanelerde bir çok yazma nüshası bulunmaktadır. Bunların hepsinin nerede bulunduğunu teker teker zikretmek bu makalenin sınırlarını aşmaktadır³¹.

ESERİN ÖNEMİ VE GÖRDÜĞÜ İLGI

Letâifu'l-lugât'ın iki önemli yönü bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Mesnevî'de bulunan ve anlaşılması güç 3325 kelimenin izahını ihtiva etmekle, XX. Yüzyılda Seyyid Sâdık-ı Gevherîn tarafından Ferheng-i Lügât ve Ta'birât-ı Mesnevî isimli eserin telifine kadar geçen süre zarfında, gerek barındırdığı kelime sayısı, gerekse bu kelimelerin izahında takip edilen yol açısından en kapsamlı eser olmasından kaynaklanmaktadır.

Letâifu'l-lugât'ın ikinci ve asıl önemli tarafı ise, 300 civarında tasavvufî istilâhın izahını kapsamasıdır. Bu yönüyle, bugün de gerek tasavvuf erbâbına, gerekse tasavvuf ilmiyle uğraşan araştırmacılara kaynaklık edebilecek bir eserdir.

Eserin ne derecede alâka gördüğü, hem bizim tespit edebildiğimiz otuzdan fazla yazma nüshasından, hem de İran ve Hindistan'da defalarca basılmasından anlaşılmaktadır.

İran'da Seyyid Sâdık-ı Gevherîn tarafından telif edilen "Ferheng-i lugât ve ta'birât-ı Mesnevî" isimli Mesnevî lüğatinin kaynaklarından biri olarak gösteriler eser, ayrıca Müderris-i Rızavî'nin hazırladığı Ta'likât-i Hadikatü'l-hakîka gibi tasavvuf ile ilgili bazı eserlere de kaynaklık etmiştir.

NÜSHA-İ NÂSİHA-İ MESNEVİYYÂT-İ SAKİME

'Sihhatli olmayan Mesnevî yazmalarını düzelten nüsha' anlamına gelen isminden de anlaşılacağı gibi, bu eser edisyon kritikli bir Mesnevî metnidir³².

Nüsha-i Nâsiha-i Mesneviyyât-i Sakîme, 1032/1622 yılında Dekken'de tamamlanmıştır. Bu eserin telif tarihi "dîbâce-i lâtif insırâm yâfte" ibâresiyle belirtilmiştir ve bu ibâre, ebced hesabıyla kitabın yazıldığı tarih olan 1032'yi göstermektedir.

Abdullâtif b. Abdullah, 8-9 yıl boyunca, binlerce kilometre yol katederek bugünkü Afganistan, Pakistan ve Kuzey Hindistan'ı dolaşmış, bulabildiği yirmi kadar nüsha ve başka altmış nüshanın karşılaştırılmasıyla oluşturulmuş bir diğer nüshayı birbirleriyle karşılaştırarak en doğru Mesnevî nüshasını oluşturmaya çalışmıştır.

Altı defterin her birinin başında ayrı birer mukaddime ve detaylı birer fihrist bulunmaktadır. Abdullâtif, Nüsha-i Nâsiha-i Mesneviyyât-i Sakîme'ye bir mukaddime yazmış ve bu mukaddimeye de 'Mir'âtü'l-Mesnevî' ismini vermiştir³³.

Bu mukaddimenin başlangıcı şöyledir³⁴:

این نسخه ناسخه مثنویات سقیمه ... کتابی است مستطاب و کلامی است فصل الخطاب که اول مرتبه در سنه اربع و عشرین و الف هجری در آهن یوس تیراه کابل با

مثنوی که استادان کامل این طریقت آنرا به دفعات ...

Bu eserin tespit edebildiğimiz yirmiden fazla nüshasının hiçbiri Türkiye sınırları içinde bulunmamaktadır³⁵. Bu nedenle görme imkanı bulamadığımız bu eser hakkında, kaynaklarda bahsedilen bilgilerle yetinilmiştir.

LETÂİFU'L-MA'NEVÎ MİN HAKÂYİKİ'L-MESNEVÎ

Abdullâtif b. Abdullah'ın, Mesnevî'nin anlaşılması zor görünen beytlerini, Mesnevî'de geçen ya da işaret edilen Kur'an ayetlerini ve Hadis-i şerifleri açıklamak amacıyla, 1032/1622'de telif ettiği Mesnevî şerhidir. Bu şerh, eserle ilgili olarak verilen kaynaklarda Letâifu'l-ma'nevî min Hakâyiki'l-Mesnevî ismiyle kaydedilmektedir, ancak aşağıda tavsîfi verilecek olan ve tespitlere göre Türkiye'de sadece Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmut Ef. Bl. No: 2322'de kayıtlı olan yazma haldeki nüshada eserin adı, Letâfetü'l-ma'nevî min Hakâyiki'l-Mesnevî olarak yazılmıştır.

Bu eser Nüsha-i Nâsiha-i Mesneviyyât-i Sakîme'den sonra yazılmıştır. Müellif eserin önsözünde, bu eseri hazırlarken fazla zahmet çekmediğini zira Mevlâna'nın Mesnevî'de mazmun ve mefhum yoluyla işaret ettiği ve Nüsha-i nâsiha'nın hâşiyelerinde bulunan ayet ve hadisleri kullanarak bu eseri oluşturduğunu söylemektedir.

Bu eserin on bir nüshası tespit edilmiş³⁶ olup, bu nüshalardan sadece bir tanesi Türkiye sınırları içinde bulunmaktadır. Bu nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmut Efendi Bl. No: 2322'de kayıtlıdır. Bu nüshanın kısa tavsîfi şöyledir:

247 X 135 (195 X 100) mm., 176 yaprak, ortalama 21 satır, talik yazı, başlıklar ve madde başları surhla yazılmış, şemseli, köşebendli, şîrâzeli tam meşin kaplı cilde sahiptir.

Eserin son yaprağı olan vr.176^a'da önce müellifin ismi Abdüllâtif-i Gucerâtî şeklinde belirtilmiş, daha sonra aynı yapraktaki tetimme kaydında, bu nüshanın istinsah tarihi 1139 (1726) olarak zikredilmiştir. Müstensih adı da yine aynı yaprakta "Halife Can Muhammed Veled Şah Muhammed-i Sâmânî gulâm-ı Kâdirî olarak kaydedilmiştir.

Eserin adı ve yazılma sebebinin belirtildiği kısa bir girişten sonra, vr. 2^b'de Mesnevî'nin evvelindeki Arapça giriş tercüme edilmiş, vr. 4^b'de ise Mesnevî'nin birinci cildindeki anlaşılması zor beyitlerin şerhine başlanmıştır. İkinci cilt ile ilgili kısım vr. 43^b'de, üçüncü cilt ile ilgili kısım vr. 71^a'da, dördüncü cilt ile ilgili kısım vr. 107^a'da, beşinci cilt ile ilgili kısım vr. 131^b'de ve altıncı cilt ile ilgili kısım da vr. 157^a'da başlamaktadır.

Mesnevî'nin her cildindeki Farsça ve Arapça beyitlerin, Kur'an ayetlerinin ve hadis-i şeriflerin tercümeleri ayrı birer başlık altında tercüme edilmiştir.

Başı (vr.1^b):

بسم... شرح بعضی ابیات مشکله فارسی و ترجمه اشعار مفصله تازی مثنوی مولوی

معنوی و برخی از فواید و عواید ضروریه آن که بنده ضعیف و ذره نحیف ...

Sonu (vr.176^b):

کاتب الحروف فقیر حقیر احقر من عباد الله الصمد خاکپای دروی شان خدایش
خلیفه جان محمد ولد شاه محمد سامانی غلام قادری غفر الیه له و بوالدیہ و احسن
الیہما و الیہ هرکه خواند دعا طمع دارم زانکه من بنده گناهکارم..

Bu eser, Hindistan'ın Lucknow şehrinde 1866'da ve 1293/1876'da Canpur şehirlerinde 282 sayfa olarak taşbaskı şeklinde basılmıştır³⁷.

SONUÇ

Gerek Anadolu'da, gerekse diğer Müslüman memleketlerde Mevlânâ ve eserleri hakkındaki ilk çalışmaların Mevlânâ'nın vefatından kısa bir süre sonra başladığı bilinen bir gerçektir. Özellikle çok geniş bir coğrafyaya kısa bir zamanda yayılan Mesnevî, yazılmaya başlandığı andan itibaren âlimler, edipler, şairler kadar devlet adamları ve halk tarafından da sevilmiş, gittikçe artan bir ilgiyle benimsenmiştir.

Hem tasavvuf ilminin, hem de doğu edebiyatının en önemli şaheserlerinden biri olarak kabul edilen Mesnevî'nin ve Mesnevî'de geçen tasavvufi terimlerin daha iyi anlaşılması için en önemli kaynakların, bu eser için yazılmış şerhler ve lügatler olduğu bilinmektedir.

Mesnevî'nin daha iyi anlaşılması için sadece Anadolu'da değil, diğer bazı ülkelerde de yüzyıllar boyunca bir çok çalışma yapılmıştır. Bu da, Mevlânâ ve eserlerinin ne ölçüde büyük bir coğrafyaya hitap ettiğini kanıtlamaktadır.

Abdullâtif b. Abdullah'ın, bundan yaklaşık dört asır önce, en doğru Mesnevî nüshasını tespit edebilmek için yıllarca dolaşıp, bulabildiği sekseni aşkın nüshayı birbirleriyle karşılaştırarak doğru bir nüsha meydana getirme çabası, Hazret-i Mevlânâ ve Mesnevî'ye duyulan hayranlıktan başka bir şeyle izah edilemez.

KAYNAKÇA

Ânenderâc: Şâd Muhammed Pâdişah, *Ferheng-i Ânenderâc*, Neşr: Muhammed Debîr-i Siyâkî, I-VII, Tahran, 1335 hş./1956

Bloch E., *Catalogué des Manuscrits Turcs*, Supplément Band, Tome II, Paris 1933

Bursalı, Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Âmire, I-III, İst. 1333/1914

Dâniş-nâme-i edeb-i Farsî, "Abdullâtif-i Gucerâti", Huseyn Berzger, IV; Tahran 1375 hş./1996

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Mevlana Müzesi Yazmalar Kataloğu*, I-III, Ankara, 1967-1972

- Gülçîn-i Me'ânî, Ahmed, *Târîh-i Tezkirehâ-yi Farsî*, I-II, Basım yeri yok, 1363 hş./1984
- İnal, Saime, "The Life and Works of Abd-al-latif b. Abd-Allah al-Abbasi of Gujarat", *Journal of the Regional Cultural Institute*, V, 45-48, winter 1972
- Letâ'ifu'l-lugât*, (Abdullâtif b. Abdullah), Mevlânâ Müzesi Ktp., İhtisas Bl., no: 2097
- Munzevî, Ahmed, *A comprehensive catalogue of Persian manuscripts in Pakistan*, I-VII, Iran Pakistan Institute of Persian Studies, Islamabad, 1983-1986
- Muşâr, Hanbâbâ, *Mü'ellifîn-i Kütüb-i Çâpî-i Farsî ve Arabî*, I-VI, Tahran 1340-1344 hş./1961-1965
- Nekavî, (Seyyid) Ali Rızâ, *Tezkire-nüvisî-i Farsî der Hind ve Pakistan*, Tahran 1383 hş/1964
- Nezîr Ahmed, Kebîr Ahmed-i Câisî, *Abdullâtif Abbâsî-i Gucerâtî ve Nüsha-i İntikâdî-i Mesnevî-i Ma'nevîyeş*, Âyende, XVII 440-450, Tahran 1370 hş./1991; XIX, 348-355, Tahran 1372 hş./1993
- Önder, Mehmet, Binark, İsmet, Sefercioğlu, Nejat; *Mevlâna Bibliyografyası*, I-II, Ankara 1974
- Safâ, Zebîhullâh, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, I-V, Tahran 1366 hş./1987
- Seyyid Sâdık-ı Gevherîn, *Ferheng-i Lugât ve Ta'bîrât-ı Mesnevî*, I-VII, Tahran 1337 hş./1958
- Siyâkî, Muhammed Debîr, *Ferhenghâ-yi Farsî ve Ferheng-gûnâhâ*, Tahran 1368 hş./1989
- Şehriyâr-ı Nekavî, *Ferheng-nüvisî der Hind ve Pâkistân*, Basım yeri yok, trsz.

¹ Nekavî, Ali Rızâ, *Tezkire-nüvisî-i Farsî*, 140

² Şehriyâr-ı Nekavî, *Ferheng-nüvisî der Hind*, 182

³ Munzevî, II, 1371

⁴ Gülçîn-i Meânî, *Târîh-i tezkirehâ-i Farsî*, I, 590, 596

⁵ Mevlânâ Müzesi Ktp. İhtisas Bölümü, no: 2097

⁶ *Letâifu'l-lugât*, Canpur, 1905 (Taşbasma nüsha)

⁷ Gölpınarlı, II, 157

⁸ Bursalı, Mehmed Tahir, II, 312; ez-Zerî'a, XVIII, 321; Kehhâle, Omer Rıza, V-VI, 12; Esmâ, I, 618

⁹ Nezîr Ahmed, Kebir Ahmed-i Câ'isî, *Abdullâtif Abbâsî-i Gucerâtî*, Âyende, XVII, 442

¹⁰ Nekavî, Ali Rızâ, *Tezkire-nüvisî-i Farsî*, 140

¹¹ Huseyn Berzger, "Abdullâtif-i Gucerâtî", *Dâniş-nâme-i edeb-i Farsî*, IV, 1724

¹² Huseyn Berzger, "Abdullâtif-i Gucerâtî", *Dâniş-nâme-i edeb-i Farsî*, IV, 1724

- ¹³ Nezîr Ahmed, Kebir Ahmed-i Câ'isî, Abdullâtîf Abbâsi-i Gucerâtî, Âyende, XVII, 442
- ¹⁴ Ânenderâc, II, 1191
- ¹⁵ Nezîr Ahmed, Kebir Ahmed-i Câ'isî, Abdullâtîf Abbâsi-i Gucerâtî, Âyende, XVII, 442
- ¹⁶ age., XIX, 52-53
- ¹⁷ Huseyn Berzger, "Abdullâtîf-i Gucerâtî", Dâniş-nâme-i edeb-i Farsî, IV, 1725
- ¹⁸ İnal, Saime, V, 46
- ¹⁹ Mü'ellifîn-i kütüb-i çâpî, III, 93; Munzevî, II, 1371; Müderris-i Rızavî, Ta'likât-i Hadîkatü'l-hakikat, giriş kısmı, s.5
- ²⁰ Bursalı, Mehmed Tahir, II, 312; Esmâ'ü'l-müellifîn, I, 618; İzâh, 405; Omer Rıza Kehhâle, V-VI, 12-13
- ²¹ Munzevî, II, 1371; Siyâkî, Ferhenghâ-yi Farsî, 138; ez-Zerî'a, XVIII, 321 ve X, 268; Şehriyâr-i Nekavî, 182, Kâmûsü'l-kütüb, 464
- ²² ez-Zerî'a, XVIII, 321-322; Munzevî, III, 1950, Lugat-nâme, I, 138
- ²³ Nekavî, Ali Rızâ, 182
- ²⁴ Nezîr Ahmed, Kebir Ahmed-i Câ'isî, Abdullâtîf Abbâsi-i Gucerâtî, Âyende, I-III, 55
- ²⁵ Nekavî, Ali Rızâ, 143
- ²⁶ Munzevî, III, 1950
- ²⁷ ez-Zerî'a, XVIII, 322; Şehriyâr-ı Nekavî, Ferheng-nüvîsî der Hind, 182 (Nüsha-i Nâsiha-i Mesneviyyât-i Sakîme'nin dîbâcesinden naklen)
- ²⁸ Letâifu'l-lugât, Mevlânâ Müzesi Ktp., İhtisas bl. no: 2097, vr. 17^b
- ²⁹ Muşâr, Hanbâbâ, III, 935; Nekavî, Ali Rızâ, 143, Siyâkî, 139; Safâ, V/I, 386; Munzevî, III, 1950
- ³⁰ Gülçîn-i Me'ânî, 596; Muşâr, Hanbâbâ, V, 750; Seyyid Sâdik-ı Gevherîn, (önsoz kısmı), 19
- ³¹ Letâifu'l-lugât'ın nüshaları için bkz. Munzevî, III, 1950; Blochet, E., 124; Önder, Mehmet, Mevlana Bibliyografyası, II, 115-116
- ³² Nekavî, Ali Rızâ, 143; Siyâkî, 138; İnal, Saime, 47
- ³³ Safâ, V/I, 386
- ³⁴ Nezîr Ahmed, Kebir Ahmed-i Câ'isî, Abdullâtîf Abbâsi-i Gucerâtî, Âyende, I-III, 54
- ³⁵ Nüshalar için bkz. Önder, Mehmet, Mevlana Bibliyografyası, II, 119; Munzevî, IV, 3153; Gülçîn-i Me'ânî, 143
- ³⁶ Nüshalar için bkz. Önder, Mehmet, Mevlana Bibliyografyası, II, 113-114
- ³⁷ ez-Zerî'a, XVIII, 322; Şehriyâr-ı Nekavî, Ferheng-nüvîsî der Hind, 143, Önder, Mehmet, Mevlana Bibliyografyası, I, 11

HİNT-TÜRK İMPARATORLUĞU'NUN SON TEMSİLCİSİ BAHÂDUR ŞAH ZAFER (1189-1279/1775-1862)

Halil Toker*

Özet: Bahâdur Şah Zafer 1526'da Babür Şah tarafından Panipat muharebesinden sonra tesis edilen Hint-Türk İmparatorluğu'nun son temsilcisi olup "Delhi Sultanı" unvanı ile anılmasına rağmen gerçek bir siyasi gücü ve askerî bir önemi bulunmayan bir şahsiyetti. Ancak bazı Hindistan ve Pakistan tarihçileri tarafından "Birinci Özgürlük Savaşı" olarak adlandırılan 1857 Sipahi Ayaklanması sırasında oynadığı rol nedeniyle özgürlük hareketinin sembollerinden biri olarak Hindistan halkı üzerinde önemli bir etkisi vardı.

Tarihsel rolü yanında Bahâdur Şah, aynı zamanda "Zafer" mahlasını kullanan önemli bir şairdi de. Başka bir seçeneği bulunmayan ve ülkesinin yönetimi ile ilgili bir şey yapamayacağını bilen Zafer şiir yazmaya yöneldi. Ayrıca yetenekli bir hattattı.

Bu makalede Türkiye'de pek tanınmayan Hindistan'daki Türk egemenliğinin son temsilcisi Bahâdur Şah Zafer çeşitli yönleriyle tanıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bahâdur Şah, Hindistan, Urdu Edebiyatı, Delhi, Delhi'nin Son Sultanı, Sipahi Ayaklanması

Bahadur Shah Zafar

The Last Representative of the Indian-Turkish Empire

Bahadur Shah Zafar was the last representative of the Indian-Turkish Empire which was established by Babur Shah after the war of Panipat in 1526 and also called the King of Delhi, but he had no real politic and military importance. However he had a very great impact on the people of India as one of the symbols of their freedom movement because of the role acted by him in 1857 Sepoy Mutiny which was named as "the first freedom war" by some of Indian and Pakistani historians.

Along with his historical importance, he was a good poet of high qualifications also and wrote copiously under the title of Zafar. Feeling the fact that he had no other choice and nothing to do with administration of his country, Zafar sought distraction of writing poems. He was also an able calligraphist and with his own hand wrote passages from Quran for the mosque of Delhi.

This article aims to introduce Bahadur Shah Zafar, the last representative of Turkish sovereignty in India, who was not known in Turkey as enough as should be required.

Keywords: Bahadur Shah, India, Urdu literature, Last King of Delhi, Sepoy Mutiny

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Urdu Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

Günümüze kadar dünya coğrafyasının çeşitli bölgelerinde, farklı zamanlarda birçok devlet ve imparatorluklar kuran Türk ulusunun bir temsilcisi de Hindistan'daki Hint-Türk İmparatorluğudur. Çeşitli kaynaklarda Babürlü, Gürkanlı, Moğol Devleti, Hindistan Timuroğulları ve imparatorluk kıstaslarına uyması hasebiyle bizim de tercih ettiğimiz Hint-Türk İmparatorluğu¹ gibi değişik adlarla anılan bu devlet, Bâbü (salt.932-937/1526-1530)'ün 1526 tarihinde Panipat muharebesinde Lûdhîler (800-932/1451-1526)'i yenmesiyle kurulmuştur. Bu tarihten itibaren genişleyerek günümüzde Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Bangladeş'in bulunduğu geniş toprakların büyük bir kısmını egemenliği altında bulunduran bu güçlü imparatorluk, Evrengzîb Âlemgîr (salt.1068-1118/1658-1707)'in ölümünü takiben hızlı bir çöküş dönemi içerisine girmiş ve bu tarihten sonra bir taraftan taht kavgaları, vezir ve devlet adamları arasındaki çekişmeler, ayaklanmalar gibi iç meseleler, diğer taraftan aralarında özellikle 1739'da Nâdir Şah Efşar (salt.1148-1160/1736-1747) ve 1757'de Afgan Şahı Ahmed Şah Abdâli (1160-1187/1747-1773)'nin imparatorluğun başkenti Delhi'yi yakıp yıkmasıyla sonuçlanan saldırılar gibi dış meseleler, devletin bütün gücünü tüketmiş ve XVI. yüzyıldan itibaren tâcir sıfatıyla Hindistan'a ayak basmış; ancak bölgedeki siyasî karışıklıklardan faydalanarak önemli bir etken unsur konumuna gelmiş bulunan İngilizler için mağlub edilmesi kolay bir rakip durumuna düşmüştür. XVIII. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde ise o görkemli imparatorluktan geriye sadece bir isim kalmış, padişahlık makamını işgal edenler ise çeşitli siyasî güç odakları tarafından kullanılan oyuncaklar hâline gelmişlerdir.

İşte Hint-Türk İmparatorluğu'nun son temsilcisi ve kendi döneminin önde gelen şairlerinden olan Ebu'l-zafer Sirâcu'd-dîn Muhammed Bahâdur Şah, böyle bir ortamda, 28 Şaban 1189/14 Ekim 1775'te Delhi'de doğmuştur.² Babası II. Ekber , annesi bir Hindu olan Lâl Bay'î'dir. Babasının veliahtlığı sırasında dünyaya gelen Bahâdur Şah, gençliğinde daha çok "Mirzâ İbbân" adıyla tanınmıştır.

Bahâdur Şah eğitimini, Lâl Kil'a³'da II.Şah Âlem'in denetiminde büyük titizlikle almış; çeşitli fen ve ilimleri tahsil etmişti. İlim ve edebiyata büyük alâkası bulunan ve Farsça, Urduca dillerinde şiirler söyleyen, ayrıca Çağatay Türkçesi'ne de vâkıf olduğu bilinen dedesi II.Şah Âlem'in sohbetlerini katılma imkanını elde etmiş; böylece şiir ve edebiyata ilgisi artmıştır. Nitekim dedesinin etkisiyle Urduca ve Farsça'nın yanında bölgesel dillerden Brac Bhâşa ve Pencâbî dillerini de öğrenmiş; bu dillerle şiirler de kaleme almıştır.

VELİAHTLIK DÖNEMİ

Bahâdur Şah, II. Ekber Şah'ın 11 oğlu ve 6 kızının en büyüğü idi. Ondan sonra sırayla Mirzâ Bâbü, Mirzâ Cihângîr, Mirzâ Selîm ve diğerleri gelmekteydiler. Bahâdur Şah en büyük çocuk olmasına rağmen, babası II. Ekber Şah, Mirzâ Cihângîr'i veliahtlığa getirmek istiyordu. Bâbürlü sülalesinin âdetlerine göre, veliahtın seçimi padişah tarafından yapılmakta ve veliahtın en büyük çocuk olması gibi bir zorumluluk da bulunmamaktaydı. Bâbürlü geleceğin böyle olmasına karşın İngilizler, Delhi'yi ele geçirdikten sonra, devletin

diğer işlerinde olduğu gibi veliaht seçimine de müdahalede bulunmaya başladıklarından ve kendi gelenekleri uyarınca veliahtlığı, padişahın en büyük oğlunun hakkı kabul ettiklerinden; II.Ekber Şah, eşi Begim Mümtaz Mahal'in tesiriyle, ondan olan oğlu Mirzâ Cihângîr'i veliahtı seçmek istediğinde, bu fikre şiddetli bir şekilde karşı çıkmışlardı. Diğer taraftan Bahâdur Şah da kendi hakkını elde etmek için İngiliz yöneticileri nezdinde girişimde bulunmaya başlamıştı.

Veliahtlık mücadelesi sırasında babası tarafından oğlu olmadığına iddia edilmesi; kardeşi Mirzâ Cihângîr tarafından iki defa zehirlenmeye kalkışılması ve hatta bir defasında babasının onun hakkında ahlaksız olduğuna dâir söylentiler çıkarmasına rağmen , o terbiye ve ahlak ölçülerini aşmamış ve bu özelliğiyle İngilizlerin dahi takdirini kazanmış, nihayetinde, İngilizlerin de baskısıyla, babası tarafından veliahtlığı kabul görmüştü.⁴

TAHTA GEÇİŞİ

II. Ekber Şah 27 Cemâziulevvel 1253/28 Eylül 1837'de vefat etti. Bahâdur Şah, II.Ekber Şah'ın vefatından sonra gerekli hazırlıklar tamamlanarak 29 Eylül'de saraya gelen İngiliz temsilcisi Thomas Mat Caff tarafından tahta geçirilmiş ve kendisine 120 Eşrefi (altın sikke) nazrâne⁵ verilmişti. İngilizler, Bahâdur Şah'ın tahta geçişi sırasında, daha sonra ortaya çıkması muhtemel veliahtlık kavgalarını engellemek masadıyla , oğlu Mirza Dârâbaht'ı veliahtlığa getirmiş ve nazrâne olarak da 5 Eşrefi sunmuşlardı.

Bütün Hindistan'ın padişahı olarak adlandırılmasına ve atalarından kalan bütün unvan ve lakapları aynen muhafaza etmesine rağmen, Delhi'de tahta geçen Bahâdur Şah'ın hükümrânlığı Lâl Kil'a'nın dört duvarı arasında sınırlı kaldı. Her ne kadar tahta geçtiğinde bütün âdetler aynen yerine getirilmiş; gerekli törenler yapılmış ve adına sikke bastırılmışsa da, siyasi hiçbir etkisi ve yetkisi bulunmamaktaydı ve bu da Bahâdur Şah'ı İngilizler'den maaş alan emekli bir memur durumuna düşürmüştü.

Bahâdur Şah tahta oturduğunda, saltanat makamıyla birlikte bomboş bir hazineyi de devralmıştı. Saray ve hanedanın giderleri hiçbir azalma göstermeden önceki dönemlerdeki gibi devam etmekteydi; ancak gelirlerde bir artış gerçekleşmemişti. İngilizler, padişahlara II. Ekber Şah döneminden beri 1 Lakh (100.000 rupi) aylık bir maaş sağlamaktaydı. Bu, yetersiz olmakla birlikte, II. Ekber, II. Şah Âlem'in biriktirdiği hazineyle harcamalarını karşılamış; ancak hayatının sonlarına doğru bu birikimler de tükenmişti. Bahâdur Şah tahta geçtikten sonra da bu 1 Lakh'lık maaş İngilizler tarafından verilme-ye devam edildi; buna ilâveten diğer çağırılar⁶ ve şehirdeki bazı bina ve dükkanlardan alınan kiralardan sağlanan gelirle bu miktar yıllık 1.5 Lakh (150.000 rupi)'a ulaşmaktaydı. Bahâdur Şah, harcamaları karşısında çok az kalan bu miktarın artırılması için George Thomas adlı bir İngilizli İngiltere'ye temsilci olarak göndermiş; ancak onun çabaları hiç bir sonuç vermemişti. Buna ilâveten daha önceleri Genel vali ve baş komutan tarafından sunulan hediye ve nazrânelerin kesilmesi, onun malî sıkıntılarını daha da arttırmıştı. Bu olayı takiben Bahâdur Şah, sürekli, İngilizlerden gelirlerinin artırılması

için başvurularında bulunmuş; ancak her seferinde kabul etmesi imkansız olan şartlar ileri sürüldüğünden, başlangıçta bu girişimleri akim kalmıştı. Fakat durumu güçleştikçe ve alacaklıların baskıları arttıkça birer birer bütün şartları kabule başlamıştı. Bunun üzerine yapılan yoğun girişimler 8 yıl sonra neticesini vermiş ve İngilizler, törenler ile kutlamalar için yıllık 3 Lakh (300.000 rupi)lık, yani aylık 50.000 rupilik bir meblağ vermeyi taahhüt etmişlerdi. Ancak bütün bu gelirlerin padişahın harcamalarını karşılamaya yetmemesi ve devlet hazinede hiç para kalmaması nedeniyle , padişah en ufak harcamaları için dahi borç almak zorunda kalmaktaydı.⁷ Hatta zamanla öyle bir döneme gelinmişti ki; Kût Kâsım cagîrinin gelirleri borçların ödenmesi için kullanılmaya başlanmıştı. Bu borçlar bazan faizle, bazan bir cagîrin rehin bırakılması yoluyla alınmaktaydı. Hatta Delhililer padişahın borç istemesinden o kadar sıkılmışlardı ki, aralarında padişah borç istemesin diye zenginliklerini saklayanlar bile vardı.⁸

Borç alımı dışında, padişahın malî durumunun sıkışıklığı atlatılabilmek için seçtiği bir yol da huzura çıkma onurunu elde etmek isteyenlerden yüksek oranda nazrâne talep edilmesi ve mansabların parayla satılmasıydı. Bu durum öylesine bir ticârî hâl almıştı ki, bazan bir göreve belli bir miktar vererek gelen bir kişinin görevi, daha fazla veren bir diğerrinin bulunmasıyla el değiştirebiliyor, daha önce bu göreve atanmış kişi makamını korumak isterse verdiğiğne ilâvede bulunması gerekebiliyordu.

Bunlara ilâveten sık sık maaşların ödenmemesi durumu da vuku bulmaktaydı. Bu nedenle en yüksek görevliden en alt kademedekine kadar herkes maaşlarını alamamaktan dolayı sıkıntı içerisindeydi. Ödenmesi için gelen maaşlar ve hatta saltanat mensuplarının aylıkları dahi zaman zaman hükümdarın şahsî hazinesine nakledilmekte ve sarayın harcamaları için kullanılmaktaydı.⁹

EVLİLİĞİ VE ÇOCUKLARI

Bahâdur Şah, Lâl Kil'a'nın dört duvarı içerisinde sınırlı bir hükümdarlığa sahip , İngilizlerin verdiği gelirlerle hayatını devam ettiren emekli bir memur durumunda olmasına rağmen, daha önceki padişahlar gibi zevk ve eğlence ile süslü bir hayat sürdürmekteydi. Diğerlerinden tek farkı tarikat silsilesine mensup bulunması nedeniyle içkiden uzak durmasıydı. Özellikle musikî ve rakstan çok zevk almakta ve gece geç vakitlere kadar raks ve şarkı meclislerinde vaktini geçirmektedir.

Saray âdetlerine göre çok küçük yaşta ilk evliliğini yaptığı tahmin edilen Bahâdur Şah'ın daha ileriki yaşlarda gerçekleştirdiği evlilikler, onun güzel kadınlara karşı ilgisini açıkça göstermektedir. Hanımlarının sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte, adları bilinenlerin sayısı yediyi bulmaktadır. Bunlar Şerâfet Mahal Begim, Ziyet Mahal Begim, Tâc Mahal Begim, Şahâbâdî Begim ve Ahter Mahal Begim'dir. Padişah bu hanımlarından Ziyet Mahal Begim ile 65 yaşında, Şahâbâdî Begim ile 71 yaşında ve bir mutribe olan Ahter Begim ile 72 yaşındayken evlenmiş ve bu evliliklerinden 16 oğlu ve 31 kızı olmuştur.

Bahâdur Şah'ın halefleri ise şunlardır:

1. Mirzâ Dârâbaht Bahâdur Mirân Şah (1. veliaht)
2. Mirzâ Muhammed Şahrüh Bahâdur (Vezir-i a'zam ve Muhtâr-ı 'âm)
3. Mirzâ Keyûmers Bahâdur (2. veliaht)
4. Mirzâ Sultan Feth'ulmulk Bahâdur (3. veliaht)
5. Mirzâ Kuveyş Bahâdur (1857 Ayaklanması sırasında veliaht ilân edilmişti.)
6. Mirzâ Zahîru'd-dîn Mirzâ Moğol
7. Mirzâ Ferhundebaş Bahâdur
8. Mirzâ Hazret Sultan Bahâdur
9. Mirzâ Bahtâver Şâh Bahâdur
10. Mirzâ Suhrâb-i Hindî
11. Mirzâ Ebu'l-Nasr
12. Mirzâ Muhammedî Bahâdur
13. Mirzâ 'Abdullah Bahâdur
14. Mirzâ Kûçek Sultan Bahâdur
15. Mirzâ Şah 'Abbâs Bahâdur
16. Mirzâ Civânbaht Bahâdur¹⁰

VELİAHT DÂRÂBAHT'IN VEFATI VE VELİAHTLIK MÜCADELESİ

11 Ocak 1849 tarihinde Bahâdur Şah Zafer'in büyük oğlu ve saltanatın vârisi Mirzâ Dârâbaht vefat etti. Bu bir yandan padişah için büyük bir üzüntü kaynağı olurken diğer yandan veliahtlık meselesi de tekrar gündeme getirdi.

Bunun üzerine Bahâdur Şah, en sevdiği karısı Ziyet Mahall'in etkisi ve telkinleri ile o tarihlerde 8 yaşındaki küçük oğlu Mirzâ Civânbaht'ı veliahtlığa getirmek istedi, ama İngilizler'in düşündükleri bunun aksi istikametindeydi. İngilizler, kendi çıkarlarına hizmet edebilecek ve arzularını kabul ettirebilecekleri en uygun kişiyi veliahtlığa getirmek niyetindeydiler. Ayrıca onların geleneklerine göre en büyük evlat veliaht olmalıydı ve Bahâdur Şah'ın bizzat kendi veliahtlığında olduğu gibi, onun evlatlarından da en büyüğünün veliaht tayin edilmesini istemekteydiler. Bu yüzden Dârâbaht'tan sonra gelen en büyük oğul Mirza Feth'ul-mulk Mirzâ Fahrû'nun veliahtlığında ısrar etmekteydiler. Bahâdur Şah ve Ziyet Mahal'in İngilizler'in bu isteklerine şiddetle karşı çıkmaları ve Civânbaht'ın veliahtlığı için çaba göstermeleri, Mirzâ Fahrû'yu İngilizlerle samimi ilişkiler kurmaya ve gizli anlaşmalar yapmaya itmekteydi. 4 Haziran 1852'de İngilizler ile Mirzâ Fahrû arasında yapılan giz-

li anlaşma şu önemli hükümleri içermekteydi:

1.Padişaha ait toprak ve cagîrlerin yönetimi İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne bırakılacak.

2.Eski padişahların “sultan” unvanını taşıyan evlatları Lâl Kil'a'dan çıkarılacak ve her hangi bir suç işlediklerinde yargılanabilecek.

3.Lâl Kil'a boşaltılarak İngilizler'e teslim edilecek ve hanedan ailesi Kutb Minâr yakınlarında yaptırılacak saraylara nakledilecek.

4.Mirzâ Fahrû ve Genel Vali eşit sayılacaklar.

İki taraf arasındaki veliahtın kim olacağı hususundaki mücadele devam ederken, 1853 yılında 78 yaşında olan Bahâdur Şah ağır bir bağırsak hastalığına yakalandı. Padişahın bu ağır hastalığı, ölümüyle maksatlarına ulaşmaktaki engelin ortadan kalkacağını düşünen İngilizler'in beklentilerinin aksine, bir müddet sonra geçti. İki taraf arasındaki gerginliğin tekrar su yüzüne çıkacağı beklenirken, İngilizle'in Mirzâ Fahrû'yu veliaht kabul ettiklerini bildirmesi ve padişahın buna itiraz etmemesiyle mücadele görünüşte sona erdi.

10 Temmuz 1856'ya gelindiğinde ise Veliaht Mirzâ Fahrû da beklenmedik bir biçimde vefat etti. Bu, Padişahla İngilizler arasındaki veliaht seçimi kavgası tekrar alevlendirdi. Padişah yine Mirzâ Civânbaht'ın veliahtlığa getirilmesinde ısrar etti, karşılığında İngilizler, gizliden gizliye, Mirzâ Kuveys'in veliahtlığına karar vermişlerdi. Mirzâ Kuveys ile yapılan anlaşmaya veliahtlık karşılığında Mirzâ Fahrû'nun kabul ettiği şartlara ilâveten padişah unvanını bırakarak sadece veliahd unvanını kullanması ve daha önce önerilen yıllık maaşın azaltılması şartları da eklenmiştir.¹¹

ŞİİLİK VE İRAN TARAFTARLIĞI SUÇLAMALARI

Bahâdur Şah ile İngilizler arasında veliahtlık mücadelesi devam ederken, padişahın yeğenleri Mirzâ Haydar ve kardeşi Mirzâ Suleyman Şukûh 1853-1854 yılları arasında Lakhnov'dan gelerek padişahla görüşmede bulunmuşlardı. Bu iki şahsın da Şiî oluşları ve padişahın 1853 yılındaki hastalığı sırasında Hz. Şah 'Abbâs'ın Lakhnov'daki dergâhına alem göndermesi hadisesi, Sünnî mezhebine mensup bulunan Delhi Müslümanları arasında huzursuzluğa yol açmış ve halkın padişahı “rafizî” olarak nitelendirmesine sebep olmuştu.

Padişahı ziyarete gelen Mirzâ Haydar'ın Lakhnov'a dönüşünde alemler Hz. 'Abbâs dergâhına asması ve Lakhnov'daki Şiî müctehidine Bahâdur Şah'ın Şiî akidelerini kabul ettiğine dair padişahın kendi mührünü taşıyan bir mektubu iletmesi haberi, Delhi'ye ulaştığında şehrin ulemâsı toplanarak padişahın huzuruna gitmiş ve işin içyüzünü öğrenmek istemişlerdi. Bahâdur Şah müctehide bir mektup gönderdiğini kabul etmiş; ancak mektubu Mirzâ Haydar'ın yazıp mühürlendiğini, kendisinin mektubun bilmediğini söyleyerek Şiîlik suçlamalarını reddetmişti.¹²

Bu olay dışında, daha sonraki dönemlerde de Bahâdur Şah'ın Şiî mezhe-

bine yöneldiği konusunda söylentiler devam etmişti.¹³

1857 AYAKLANMASI VE BAHÂDUR ŞAH

İngiliz kaynaklarında "Sepoy Munity" (Sipâhi Ayaklanması) şekliyle geçen bu ayaklanmanın, Hindistan'daki İngiliz ordusunda görev yapan yerli askerlerin, o dönemde yeni çıkan yağlı kartuşları kullanmaya zorlanmalarının başlattığı söylenmekteyse de, yeni kartuşların kullanılması zorumluluğu kadar belki bundan daha da fazla İngilizler'in yönetimi altındaki Hindistan'da sosyal ve ekonomik durumun son derece kötüleşmesi ve Hıristiyan misyonerlerin yoğun faaliyetlerinin halkta yarattığı tepki, ayaklanmanın çıkması ve yayılmasında önemli rol oynamıştır. Askerlerin yeni yağlı kartuşları-ki Müslümanlara domuz yağı ve Hindulara kutsal kabul ettikleri inek yağının bu kartuşlara sürüldüğü söylenmişti- kullanmaya zorlanması ise sadece bir kıvılcım görevi görmüştür.¹⁴

29 Şubat 1857'da Beragpur'daki 19. birlik askerlerine yeni yağlı kartuşların kullanılması için baskı yapılması, askerlerin ayaklanmasına yol açmış; Nisan ayında ise Mirath, Anbala ve Lakhnov gibi şehirlerde İngilizlere saldırılar olmuş ve evleri yakılmıştı. 6 Mayıs'ta Mirath'taki Hintli askerler, bu yeni kartuşları kullanmaya zorlandıklarında, bunu reddetmişler ve divânharbe verilmişlerdi. Daha sonra diğer askerler ayaklanarak arkadaşlarını kurtarmışlar ve Delhi'ye yönelmişlerdi. Bu askerler 11 Mayıs 1857'de Delhi'ye girdiler.¹⁵ Bahâdur Şah'ın, 26 Şubat'tan 11 Mayıs tarihine kadar geçen sürede Hindistan'ın diğer bölgelerinde gelişen bu hadiselerle hiçbir ilgisi bulunmamaktaydı.

Ayaklanan askerler Delhi'ye girerek sarayın önlerine geldiklerinde, Bahâdur Şah bu hadiseden rahatsız olmuş; ayaklanan askerlerden durumu öğrenince onları bu işten vazgeçirmek istemiş; hatta İngilizleri kendisine yardım etmek için Lâl Kil'a'ye davet etmişti. Kendisine bu ayaklanmanın lideri olması teklif edildiğinde bunun için kendini yeterli bile görmemişti.¹⁶ Fakat iki gün sonra ayaklanan askerler şehre tamamen hakim olduğunda, liderliği kendi eline almak zorunda kalmıştı. Başlangıçta bu görevi istemeyerek kabul eden Bahâdur Şah, ayaklanma güçlendikçe, ayaklanmayı desteklemeye başlamıştı.

Bu ayaklanma, başlangıcından itibaren düzenli bir hareket hâline gelmemiş ve dirayetli bir kumandanın eksikliği ile iç çekişmeler hareketin kısa sürede hezimete uğramasına sebep olmuştu.

Ayaklanmanın başlamasından birkaç ay sonra Delhi'yi kuşatan İngiliz birlikleri, 14 Eylül 1857'de şehre girmiş, 19 Eylül'e kadar beş gün boyunca çatışmalar sürmüş ve şehirde katliam yapılmıştı. 19 Eylül'de Bahâdur Şah hanımları ve şahzadeleriyle birlikte Hümâyun'un Türbesi'ne sığınmış; üç gün burada kalmıştı. Bahâdur Şah, baş komutanı Baht Han tarafından kendisiyle birlikte gelerek mücadeleyi sürdürmek konusunda ikna etmeye çalışmış, ancak İngilizlerin Delhi'yi ele geçirmelerinden sonra iyice korkuya kapılan güçsüz ve yaşlı padişah, ayaklanmanın başlangıcından beri İngilizlere bilgi sızdı-

ran yakınlarından biri olan Mirzâ İlâhîbahş'ın oyununa gelerek kendi ve aile ferdlerinin canlarının bağışlanması şartıyla 21 Eylül'de Binbaşı Hodson'a teslim olmuş ve Lâl Kil'a'nın kapısında Sanders'e teslim edilmişti. Müteakiben Nazîr Huseyn Mirzâ'nın evine hapsedilmiş ve Delhi'den ayrılana kadar bu evde kalmıştı. Mirza Moğol ve diğer bazı oğulları ise Delhi'nin kapılarına kadar getirilmiş ve orada Hodson tarafından kurşunlanarak öldürülmüştü. Hodson mirzaları kurşunladıktan sonra hıncını alamayarak maktüllerin kanını içmiş ve cesetlerini Delhi sokaklarında dolaştırmıştı.¹⁷

BAHÂDUR ŞAH'IN YARGILANMASI

Bahâdur Şah, 22 Eylül 1857'de Cihângîr'in Türbesinde yakalandıktan sonra 4 ay 6 gün Nazîr Huseyn Mirzâ'nın evinde dar ve karanlık bir odada yalnızlık ve çaresizlik içerisinde günlerini geçirmişti.

Bahâdur Şah'ın yargılanması, 27 Ocak 1858'de Lâl Kil'a'daki Divân-ı Hâs'ta başlamış ve 22 oturumda, 9 Mart 1858'de tamamlanmıştı. Bu duruşmalar sonunda, Bahâdur Şah, sadece ayaklanmayı desteklemekle değil, aynı zamanda ayaklanmanın çıkmasına sebebiyet vermek suçundan da mahkûm edilmişti.

Yapılan duruşmalar sırasında Bahâdur Şah'a yöneltilen belli başlı suçlamalar şöyleydi:

1. Padişah Bahâdur Şah, Britanya Hükümetinden maaş almakla birlikte, 10 Mayıs-1 Ekim 1857 tarihleri aralarında Muhammed Baht Han'ın da bulunduğu birçok hükümet görevlisini Britanya Hükümeti aleyhine kışkırtmıştır.

2. Bahâdur Şah, Britanya Hükümeti'nin tebası olmakla birlikte 11 Mayıs veya ondan birkaç gün sonra kendisini Delhi padişahı olarak ilân etmiş ve kanunlar hilâfına şehri ele geçirmiş, oğlu Mirzâ Moğol ve ayaklanmacıların lideri Muhammed Baht Han ile ayaklanmaya katılmıştır.

3. 16 Mayıs veya daha önce Delhi'de aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu 49 İngiliz öldürtmüş veyahud öldürülmelerine katılmıştır.

Bahâdur Şah Zafer, bütün bu suçlamaları reddetmiş, fakat zaten onu suçlu bulmaya kararlı olan İngilizler, Hekim Ahsenullah ve padişahın özel sekreteri Makand Lâl gibi şahısların şahitlikleri ve bazı ikinci derece delillere dayanarak Bahâdur Şah'ı suçlu bulmuş ve 9 Mart 1858'de kendisine bu karar bildirilmişti. Mahkeme, Bahâdur Şah'ın bir özgürlük simgesi hâline gelmesini engellemek için ölüm cezası vermekten çekinmiş; bu nedenle de onu ve ailesini o dönemde İngiliz İmparatorluğu sömürgelerinden Birmanya'nın başkenti Rangun'a sürgün cezasına çarptırmıştı.¹⁸

RANGUN'A GİDİŞ VE SÜRGÜN YILLARI

Mahkemenin bitiminden yaklaşık altı ay sonra Bahâdur Şah ve diğer siyasî mahkûmların Rangun'a gönderilmeleri için hazırlıklara başlandı. Gerekli hazırlıkların tamamlanmasının ardından 7 Ekim 1858'de mahkûmlar, Teğmen

O'Many komutasındaki bir grup askerin denetiminde Delhi'den ayrılarak Allahabad'a doğru yola çıktılar. Mahkûmlar ve gardiyanları çeşitli yerlerde konaklayarak 13 Kasım'da Allahabad'a ulaştılar. Bu mahkûmlar arasında sadece Bahâdur Şah Zafer, Ziyet Mahal Begim¹⁹, Şehzade Civânbaht²⁰ ve Şah 'Abbas²¹ Rangun'da ömür boyu sürgün cezasına çarptırılmışlar, diğer hanedan mensupları için bu hüküm geçerli değildi. Bu yüzden hanedan ailesine mensup mahkûmlardan bir kısmı Rangun'a gitmeyi redderek, Allahabad kalesinde kaldılar. Bahâdur Şah Zafer ve diğerleri ise 19 Kasım 1858'de Allahabad'dan ayrılarak Mirzapur'a oradan da bir gemi vasıtasıyla Kalkûta'ya doğru yola çıkarıldılar. Bu gemi çeşitli limanlara uğradıktan sonra 4 Aralık'ta Diamond Harr'a ulaştı. Bu limanda bir savaş gemisine bindirilen mahkûmlar 9 Aralık 1858'de Rangun limanına ulaştılar.

9 Aralık 1858'de Rangun'a gelen mahkûmlar için daha önceden kalabilecekleri bir yer hazırlanmadığı için bir kısmı merkez garnizonunun ihâtasında kurulan çadırlarda, bir kısmı da garnizona yerleştirildiler. Bir süre sonra Bahâdur Şah ve ailesinin kalması için dört odalı bir ev yaptırılmış ve 29 Nisan 1859'da bu yeni binaya nakledilmişlerdi. Mahkûmların alış verişlerini yapması ve İngiliz görevlileriyle bağlantılarının sağlanması amacıyla da Urduca'yı iyi bilen Burmalı bir şahıs tutulmuştu.

Rangun'a geldikten sonra nisbeten kendini toparlayan Bahâdur Şah, yaşının fazla ilerlemiş olması ve çektiği sıkıntılar neticesinde zamanla sıhhatini yitirmeye başlamıştı. Ekim 1862'de durumu iyice kötüleşen ve hayatının son günlerinde komaya giren Bahâdur Şah Zafer, 7 Kasım 1862'de Rangun'da vefat etmiştir. İngilizler, sürgün padişahın mezar yerinin belli olmaması için mezar toprağını zeminle eşit şekilde düzeltmişler ve mezarın bir miktar ilerisine bambu kamışları dikerek bunların çürümesine kadar mezarın üzerinde otların çıkmasını ve mezarın yerinin tamamen yok olmasını sağlamaya çalışmışlardır. Bahâdur Şah'ın vefatından bir müddet sonra Rangun'a gelen bir grup Hindistanlı Müslüman, onun mezarından geride hiçbir şey bulamayınca bir cemiyet teşkil ederek para toplamış ve defnedildiği yeri buldurarak yeni bir mezar yaptırmışlardır.²²

ŞAHSİYETİ VE İTİKADI

Mirzâ Ferhatullah Beg'in "Dilli ki Âhîrî Şem'" adlı kitabında yaptığı tarife göre Bahâdur Şah orta boylu, son derece nahif vücutlu, uzun yüzlü, parlak iri gözlü, elmacık kemikleri çıkık, uzun boyunlu, ön dişleri biraz iri, ince zarif burunlu, büyük ağızlı, koyu esmer tenli, başı tıraşlı, yanaklarında az, çenesinde yoğun olmak üzere seyrek sakalı bulunan, dudağının üzerindeki bıyığı kesilmiş, saçları aklaşmış ancak yine de sakallarında siyah kıllar bulunan bir insandı.

Kaynaklara göre Bahâdur Şah, kendisine ailesinden miras kalan asalet, cömertlik ve yüce gönüllülük gibi üstün hasletlere sahipti. Son derece merhametli ve sade bir insan olması sayesinde, Müslüman ya da Hindu kendi tebasının her kesiminin takdirini ve saygısını kazanmıştı. Fakirleri koruyup gözetmekteydi ve birçok fakiri maaşa bağlamıştı. Riyâkarlıktan ve yalancılık-

tan uzak olan Bahâdur Şah, insanlara kolay güvenirdi. Örneğin 1857 Ayaklanması sırasında, ayaklanan sipahileri destekleme kararı aldıktan sonra dahi, İngiliz taraftarı olduğu bilinen ve ayaklanmanın başından sonuna kadar İngilizler lehinde ajanlık yapan Hekim Ahsenullah Han'ı birkaç defa kendi canını tehlikeye atarak kurtarmıştı.²³

Tebasına karşı merhameti ve cömertliği ile meşhurdu. Onların harcamalarının karşılanması için yardımlarda bulunur, hatta düğünleri için bile para ve hediyeler gönderdiği olurdu. Bir defasında İngilizler, Delhi'deki sığırtmaçlara, hayvanlarını da alarak şehir dışına yerleşmelerini emrettiğinde, Bahâdur Şah, çadırını şehir dışına kurdurarak, İngiliz temsilcisine "Ben yaşarken, tebamı evsiz bırakmayın, benden sonra Delhi'nin altını üstüne getirmek elinizde!" diyerek kararını geri almak zorunda bırakmıştı.

Onun diğer bir özelliği de hiçbir fark gözetmeksizin bütün tebasının fikir ve görüşlerine aynı oranda değer vermesiydi. Kurban Bayramı, Ramazan Bayramı, Nevruz gibi Müslümanların bayram ve kutlamalarıyla Hinduların Divali, Holi, Dusahra gibi bayram ve kutlamalarına iştirak ederek, çeşitli ih-sanlarda bulunmaktaydı. Müslüman-Hindu birliğine çok dikkat eden Bahâdur Şah'ın sarayında Hindular yüksek makamlara kadar ulaşabilmekteydiler. Özellikle 1857 Ayaklanması sırasındaki nazik günlerde Hinduların dini hislerini rencide etmemek için inek kesilmeni yasaklanmıştı.

İlim, edebiyat ve güzel sanatlara karşı büyük ilgi ve sevgisi bulunan Bahâdur Şah iyi eğitim almış bilgili bir insandı. Döneminin önde gelen hâfızlarından Hâfız Muhammed Halil'den Kur'ân-ı Kerim okumuştur. Hat sanatını Râkîmu'd-Devle Zahîru'd-dîn Dihlevî'nin babası Mîr İmâm Ali'den alan Bahâdur Şah, bu sanattaki yeteneği ve maharetiyle üstadlık seviyesine erişmiş²⁴ ve Delhi'deki birçok hattata hocalık yapmıştı.

Padişah Bahâdur Şah'ın diğer bir hususiyeti de askerlik sanatındaki başarısıydı. Ok atmak, kılıç kullanmak ve ata binmekte çok yetenekli olup, özellikle tüfek kullanmadaki başarısı çevresindekilerin takdirini kazanmış ve hedefini hiç şaşırmadığı söylenmekteydi.²⁵

Sünnî mezhebine mensup bulunan Bahâdur Şah, Hindistan'da çok yaygın olan Çeştiye tarikatına ve şeyhlerine gönülden bağlıydı. Gulâm Nasru'd-dîn Kâle Sâhib'in müridi olup ona çok saygı göstermekteydi ve mezkur şeyhe yıllık 4.000 rupi maaş bağlamıştı. Kâle Sâhib dışında Çeştiye tarikatının diğer önde gelen müridlerinden Pirzâde Hasan 'Askerî ile de yakın ilişkileri bulunan Bahâdur Şah, çoğu zaman evliyaların mezarlarını ziyaret etmekteydi.

Padişah Bahâdur Şah büyük şeyhlerin müridi olduğu gibi bir çok kişi de onun müridiydi ve kendisine karşı bağlılıklarını ifade etmek için çoğunlukla huzuruna gelmekteydiler. Bu yolla sıradan insanlar padişaha kadar ulaşabilmekteydi.

Daha önce de belirttiğimiz gibi sûfi meşrep olan padişah, taassuptan uzak herkesin dinî ve mezhebî görüşlerine saygılı bir insandı. Hindular gibi Şiîlerin görüşlerini de hoşgörü ile karşılamakta ve Şiî mezhebinin bazı akidelerini

beğenmekteydi. Hayatını anlatırken bahsettiğimiz gibi Lakhnov'daki Şif müctehidine saygısını açıklayan bir mektup göndermesi, Delhi'de onun rafiziliğine dair haberlerin çıkmasına dahi sebep olmuştur.²⁶

BİR ŞAİR OLARAK BAHÂDUR ŞAH

II.Şah Âlem gibi şiire ve edebiyata büyük ilgisi duyan ve aynı zamanda Farsça, Urduca gibi çeşitli dillerde şiirler kaleme alan bir dedenin yanında yetişen Bahâdur Şah'ın, küçüklüğünden itibaren şiire karşı eğilimi vardı. Ancak şiire ve edebiyata ilgi duymaya başladı sıralarda Delhi'deki siyasî karışıklıklar ve ekonominin kötü gidişatı sebebiyle Mîr, Sevda, Mir Hasan gibi Delhi'nin birçok büyük şairi bu şehirden ayrılarak Lakhnov'a gitmiş ve mezkur şehirde yeni bir şiir merkezinin ve ekolünün teşkilini sağlamışlardı. Bununla birlikte 1803'te Delhi'nin İngilizlerin eline geçmesinin ardından, Delhi'de de şiir meclisleri tekrar canlanmıştı. Özellikle Bahâdur Şah'ın tahta oturmasından sonra onun şiire olan alâkası sebebiyle saraydaki şiir meclisleri daha da canlanmış; her tabakadan ve her şiir ekolünden şairler biraraya gelmiş ve Nasîr, Mümin, Gâlib ve Zevk gibi ünlü şairler bu meclislere iştirak etmeye başlamışlardı.²⁷

İşte böyle bir ortamda şiir söylemeye başlayan Bahâdur Şah, döneminin büyük üstadlarından ders almış ve tarzlarından yoğun bir biçimde etkilenmişti. Bahâdur Şah'ın şiirdeki ilk üstadı Şah Nasîr'u'd-dîn'in Nasîr Mir Kallû'ydü. Bahâdur Şah'ın ilk hocası olmasından dolayı onun ilk dönem şiirlerinde Şah Nasîr'in tarzında girift ve anlaşılması zor konuların işlendiği şiirler bulunmaktadır.

Şah Nasîr'in Dekken'e gitmesinden sonra İzzetullah 'İşk, Bahâdur Şah'ın ikinci hocası olmuştur. Meşhur Urduca şairleri tezkiresi Macmu'a-i Nagz'ın müellifi Mîr Kâsım'ın büyük oğlu olan bu şahısın bir divanı bulunmaktadır. 'İşk'tan sonra Şah Nasîr'in talebesi ve Zevk'in arkadaşı olan Mîr Kâzım Hüseyin Bî-karar, o dönemde veliahd olan Bahâdur Şah'ın hocalığına getirilmiştir. Bî-karar'ın Jhon Alphons'un mîr-münşisi (baş sekreteri) olarak Sindh'e gitmesi ile hocasız kalan Bahâdur Şah, saraya gelip gitmekte olan Zevk'e şiirlerini tashih ettirmeye başlamıştır. Bahâdur Şah tahta oturduktan sonra da Zevk'e meliku'ş-şüeralık unvanını vermiştir.

Zevk'in vefatından sonra ise Timurlu tarihini²⁸ yazmak üzere görevlendirilen ve daha sonra veliaht Mirzâ Fahrû'nun üstatlığına atanan Mirzâ Esedullah Han Gâlib,²⁹ Bahâdur Şah'ın şiirlerini tashih etmeye başlamış³⁰ ve 1857 Ayaklanmasının hezimetle sonuçlanmasına kadar da bu görevine devam etmiştir.³¹

Zafer'in vefatından sonra bazı tenkitçiler-günümüz edebiyat tarihçilerinin belirttiği üzere İngiliz yöneticilerinin gözüne girmek için bilinçli bir şekilde şiirlerinin, üstadı Zevk'e ait olduğunu iddia etmişlerdir. Özellikle "Âb-ı Hayât" adlı ilk Urduca edebiyat tarihinin müellifi ve Zevk'in talebesi Muhammad Huseyn Âzâd, " Padişahın dört divanı vardır. Birinci (divan)sinde Şah Nasîr ve Kâzım Hüseyin Bî-karar'n tashih ettiği bazı gazeller

bulunmaktadır. Yani birinci divanın yarısından çoğu ve geri kalan üç divan baştan aşağı Hazret merhum (Zevk)undur.³² diyerek bu iddiaların yayılmasını sağlamıştır. Ancak, Bahâdur Şah Zafer'in gerek veliahtlığı ve gerekse padişahlığı döneminde yazılan tezkirelerin birçoğu onun şiirdeki yeteneği ve başarısını itiraf etmektedir. Tabiidir ki Zafer, Zevk'in tesiri altında da kalmış ve onun şiirlerindeki akıcılık, sadelik ve dilin etkili bir şekilde kullanılışı gibi unsurlara kendi şiirlerinde yer vermiştir.³³ Bununla birlikte tamamen Zevk'in taklitçisi olmamış, şiirin eski ve yeni üslup, tarz ve kalıplarını rahatça kullanmıştır.³⁴

Şiirlerinde işlediği konulara bakıldığında ise, onun klasik dönem şiirinde bulunan konu ve mazmunların çoğunu şiirlerinde kullandığı görülebilir. Bunun yanında o, kendi yaşadığı dönemde gelişen olayların merkezinde bulunmuş bir insandı ve dedesinin kör edilmesini, Marhataların elinde bir oyuncak hâline gelerek daha sonra da İngilizlerin denetimine girmesini ve yönetimin gün geçtikçe Müslümanların elinden çıktığını yakından müşahade etmişti. İngilizlerin denetimi altındaki Hint-Türk İmparatorlarının yetkilerinin kısıtlanması ve nihayet Bahâdur Şah zamanında sadece Lâl Kil'a'nın dört duvarı arasında sınırlı kukla bir padişah hâline gelmesi, onu derinden etkilemiş ve üzmüştü. Tahta oturduktan sonra güçsüzlüğü, yalnızlığı ve veliahtını bile seçmesine izin verilmemesi, son derece hassas bir insan olan Zafer'in şiirlerinin de gam ve dertle dolmasına sebep teşkil etmişti. Aşağıdaki beyitlerinde de görüleceği üzere, bu durum bazan onun kendi içine kapanarak güçsüzlüğünün izhârına ve hâline rıza göstermesine sebep olmaktadır:

Uçmak için kanadında güç kalmadı ey esir kuş şimdi senin!

Otur yerinde, ne gereği var tuzaktan çıkıp gitmenin?³⁵

O zalim avcının elinden kurtulmak hiç mümkün mü?

Esir kuş kafesinde, boşuna heder ediyor kendini³⁶

Aç istediğin gibi pencereni ey avcı

Kolsuz kanatsız kalmış bülbül nereye gitsin?³⁷

Bazan de içinde bulunduğu duruma cesaretle isyan etmesine sağlamıştır:

Param parça edeceğim parmaklıklarını kafesin,

Böyledir iradesi bugün hemdem esirlerin³⁸

Zafer'in şiirlerinde geçmiş parlak devirlere ve bunların yitirilmesine karşı duyulan üzüntü de kendisini açık bir şekilde hissettirmektedir:

Evlerle mamur olan o yer virane şimdi

İnsanların yerinde çakallar yaşıyor şimdi

Bir zamanlar kasr ve sarayla süslü yemyeşil o yer

Bomboş bir meydan olmuş, dikenle dolmuş şimdi³⁹

Aşağıda naklettığımız Urduca gazelinin çevirisinden de anlaşılacağı gibi Zafer'in bütün dert, gam, üzüntü, yalnızlık ve ümitsizliğini son derece sade, güzel ve etkileyici bir şekilde yansıtmaktadır:

Ne kimsenin gözünün nuru, ne gönlünün sürûrüyüm;
Kimsenin işine yaramayan o bir avuç toz benim;
Rengim ve şeklim bozuldu, yarım benden ayrı kaldı
Hazanda solan çemenin bahar mevsimi benim;
Ne kimsenin sevgilisi, ne kimsenin rakibiyim
Bozulan nasip benim, viran o diyâr benim;
Fatiha niye okusun kimse bana, neden çelenk getirsin ki?
Başında mum yakılmayan, kimsesiz mezarı benim;
Gönle ferahlık veren ezgi değilim, beni dinleyip kim ne yapsın?
Düşen yaprağın sesi , derin gam mesajı benim.⁴⁰

ESERLERİ

1-Külliyât

Bugün elimizde Bahâdur Şah Zafer'in Urduca dört divanı bulunmaktadır. Emîr Ahmed 'Alevî, onun beş divanın var olduğunu ancak beşinci divanının 1857 Ayaklanması sonrası çıkan karışıklarda kaybolduğunu belirtmiştir. Bu dört divanı şöyle sıralayabiliriz:

a- Divân-ı Evvel:

Zafer'in 1261/1845 yılında Matba'a-i Sultânî tarafından yayımlanan bu ilk divanı , Zevk'in talebesi olmadan önce yani 1224'te tertib edilmiştir. 884 sayfadan müteşekkil olan ilk baskı bir gazelle başlamakta olup daha sonra hamd ve na't bulunmaktadır. Bu na't daha sonraki nüshalarda bahsedilen gazelden sonra yer almıştır. Bahâdur Şah Zafer *Divân-i Evvel*'in bu ilk baskısındaki hatalar ve eksiklikler nedeniyle rahatsız olduğundan, tashihini hocası Zevk'e yaptırttığı ikinci baskısı Dehli Urdu Ahbar Matbaası'na yaptırmıştır. Bu ikinci baskının adı ise *Divân-ı Huzûr-i Vâlâ* olarak konulmuştur.

b- Divân-ı Sâni:

1267/1849-50 yılında basılan bu ikinci divan, *Divân-i Evvel*'in yarısı kadar olup 445 sayfadan müteşekkildir. Divanın sonunda hata cetveli de bulunmaktadır. 1857 Ayaklanmasından sonra *Divân-ı Sâni*'nin bir nüshası Lakhnov'a ulaşmış ve Şeyh Kâdir Bahş, bu divanı ve *Divân-ı Evvel*'den eline geçen bazı gazelleri *İntihâb-i Lâ-Cevâb* adıyla Matbaa-i Oudh Gazet'te yayımlamıştır.⁴¹

c- Divân-i Zafer ma 'a Matba 'a-i Ahmedî 'Ammû Cân:

HİNT-TÜRK İMPARATORLUĞUNUN SON TEMSİLCİSİ BAHÂDUR ŞAH

Matba'a-i Ahmedî tarafından Zafer'in dört divanı bir arada basılmıştır. Bu baskıda her nüshanın sonunda ayrı ayrı mensur farsça hatimeler bulunmaktadır.

Bahâdur Şah Zafer'in dört divanından oluşan Külliyyatı 1869 yılında Lakhnov'daki Naval Kişor matbaası tarafından yayımlanmış olup günümüzde mevcut bulunan nüsha budur. Yine bu külliyyâtın güzel bir baskısı iki cilt hâlinde 1320 sayfa olarak 1994'te Lahor'da yapılmıştır.

2. Hiyâbân-i Tasavvuf:

Tasavvufa karşı büyük ilgisi bulunan ve sufi meşrep bir insan olan Zafer, Sa'dî'nin meşhur eseri *Gülistan*'a Farsça tasavvufî bir şerh yazmıştır. 1228/1813 yılında Zafer'in veliahdlığı sırasında tamamladığı bu şerh, padişah olduktan sonra 1259/1843'de Lâl Kil'a'daki Matba'a-i Sultânî'de basılmıştır. Hacimli bir eser olan *Hiyâbân-i Tasavvuf* 759 sayfadır.

Zafer *Gülistan*'ın şerhini yaparken önce *Gülistân*'dan başına "Kaleş-şeyh" ibaresini getirdiği bir cümle aktarmakta ve ardından "akul" yazarak bu cümlenin şerhini yapmaktadır.

3. Te'lifât-ı Ebu Zaferî:

Bahâdur Şah'ın veliahtlığı sırasında kelime bilgisi ve Urducanın Dekenî lehçesine ait istilahlarla ilgili bir kitap kaleme almıştı. Üç ciltten meydana geldiği belirtilen *Te'lifât-ı Ebu Zaferî* adlı bu eser 1226/1811 senesinde tamamlanmış; ancak daha sonra kaybolan bu eserin hiçbir nüshası bulunamamıştır.

4. Hutût:

Zafer'in Urduca mektuplar yazdığı ve hatta birçok manzum mektubu bulunduğu söylenmiştir. Ancak bunların Rangun'daki esaret günlerinde Huseyn Mirzâ'ya yazdığı iddia edilen iki mektubu dışında diğer mektuplarına rastlanamamıştır⁴².

Bahâdur Şah'ın mührü

Bahâdur Şah adına basılmış sikke

¹ Bu büyük devletin kurucusu Bâbü'r Şâh'ın Türk olmasına rağmen, hanedan mensupları, Batı ve Hint kaynaklarında, yanlış bir biçimde Mughul (Moğol.)lar olarak (C. E. Bosworth, **İslam Devletleri Tarihi**, (çvr. E.Merçil-M.İbşirli), İstanbul 1980, s. 260-265; A.Smith Vincent, **The Oxford History of India**, Oxford 1964, s. 320-444) adlandırılmışlardır. Türkiye'de kaleme alınan eserlerde de Bâbürlular (Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1985, s. 341-359; Enver Konukçu, "*Babürlüler*", **DİA**, II, 400-404); Gurkanlı Devleti (Y.Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, Ankara 1987, c.II vd.) , Hint-Türk İmparatorluğu (H. H. Doddwell ve H. Beveridge, "*Hind-Türk İmparatorluğu*", İ.A. V/1, 492-510) ve Hindistan Türk İmparatorluğu (Halis Bıyıktay, **Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu**, Ankara 1989); Hindistan Timuroğulları (Yılmaz Öztuna, **İslam Devletleri**, Ankara 1989, s. 846-923) gibi çeşitli adlarla geçen bu Türk devleti için çalışmamızda Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisini esas alarak Hind-Türk İmparatorluğu ismini kullandık.

² Bk. Hasan 'Askarî ve idare, "*Bahâdur Şah Zafar*", **UDMİ.**, V, 106; Aslam Parvîz, **Bahâdur Şah Zafar**, Karaçi 1989 s. 38.

³ Lâl Kil'a yani Kızıl kale anlamına gelen ve İngiliz kaynaklarında da "Red Fort" olarak geçen Delhi'deki imparatorluk sarayıdır.

⁴ Aslam Parvîz, *a.g.e.* , s. 40-44.

⁵ Nazrâne (nezrâne) : Nezir, adak gibi anlamlara da gelen bu kelime Hindistan'da daha çok hediye anlamıyla kullanılmış (Vâris Sarhindi, **İlmî Urdu Lugat**, Lahor 1979, s. 1501) ve özellikle padişahlara verilen genellikle nakit hediyeler nazrâne adıyla anılmıştır. Bilindiği üzere Hint-Türk İmparatorluğu sarayında, padişahlar tahta geçtiğinde, padişahların huzuruna çıkıldığında ya da herhangi bir makama atama yapıldığında ilgili kişinin padişaha nazrâne sunması bir gelenek hâlini almıştı.

⁶ Çağır (caygîr) : "Tuyûl" ve "İkta" olarak da adlandırılan ve devlete gelir sağlamak için hizmet karşılığında çeşitli kişilerin idaresine verilen topraklar için kullanılan Farsça bir kelimedir. Osmanlı Devletindeki "Tımar" ve "Zeamet" ile hemen hemen aynı anlamda kullanılan çağırın verindiği kişiye "çağır dâr" denilmekte ve bunlar aracılığıyla toplanan vergiler hazineye aktarılmaktaydı. (Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, I, 339; II, 439).

⁷ **Bahâdur Şah Zafar** adlı kitabın yazarı Aslam Parvîz'in de aktardığı gibi Bahâdur Şah'ın borç hususunda düştüğü bu zor durum o günlerde Delhi'de yayınlanan "*Ahsanu'l-Ahbâr*" gazetesinin haberleri arasında da sık sık geçmekteydi. Padişahın içinde bulunduğu güç koşulları göstermek için bu gazeteden yapılmış birkaç haberi aktarmak yeterli olacaktır sanırız:

"Bin rupilik bir borç bulunması ve bu borcun aylık yirmi iki rupilik taksitler hâlinde ödeneceği hususunda sultanın hazinedârı adına bir ferman çıkarıldı." (Aslam Parvîz, *a.g.e.*, s.65).

"Padişah, Navab Hamid Ali Han aracılığıyla tefecilerden yüzde bir faizle seksen bin rupi borç alıp tefecilerin rahatlaması için senet imza buyurarak Navab Hamid Ali Han'a havale ettiler." (*a.g.e.*, s. 65.)

⁸ *Ahsanu'l-Ahbâr*'da "Padişahın Londra'daki sefiri Bay Thomson'un bir dilekçe ile Bahâdur Şah'ın Londra'da kendi haklarını elde edebilmek için açacağı davaya başlaması için yüklü miktarda para istediği, bu parayı bulmak maksadıyla tefecilik de yapan Kedhüda Mahbûb Ali Han'ı çağırarak kendi temellükündeki araziler karşılığında borç talep ettiği, fakat anılan şahsın padişahın parası bulunduğunu anlar korkusuyla bu öneriyi reddettiği." şeklinde bir haberin yer alması kendi emrindekilerin dahi padişah borç ister endişesiyle varlıklarını saklamaya başladıklarının bir kanıtı gibidir. (*a.g.e.*, s. 65).

⁹ Bk. Aslam Parvîz, *a.g.e.*, s. 40-76. ‘Askerî, Hasan, *a.g.md.*, s. 106.

¹⁰ Bk. Aslam Parvîz, *a.g.e.*, s. 80-86.

¹¹ Bk. Aslam Parvîz, *a.g.e.*, s. 76-77, 86-107

¹² Bahâdur Şah'ın Şîî olmayıp Ehl-i Sünnet itikadına bağlı bulunduğuna dair Farsça bir mesnevî var olup, Kelimât-ı Tayyibât adlı bu Farsça mesnevînin önceleri Padişahın bizzat kendisi tarafından yazıldığı sanılırken, sonradan Mirzâ Esedullah Hân Gâlib tarafından Padişahın isteği ile kaleme alındığı, ancak aktarılan görüşleri Bahâdur Şah ve Hekim Ahsenullah Han'ın şaire dikte ettirdikleri anlaşılmıştır (bk. Mirzâ Esedullah Han Gâlib, **Kasâid û Mesneviyât-ı Fârsî**, (hazr.Gulâm Resul Mihr) Lahor 1965, s. 147-152).

¹³ 1857 Ayaklanması sonrası, mahkemesi yapılırken Bahâdur Şah'a yöneltilen diğer bir suçlama da onun İngilizler aleyhinde İran Şahı Nasiru'd-dîn Kâcâr ile anlaşma yapmak amacıyla bir mektup yazdığı ve Şiîliği kabul etmesi nedeniyle İran Şahı'nın onun yardımına geleceği söylentileri çıkmasıyla ilgiliydi. Hatta Ayaklanmanın çıkmasından birkaç ay evvel Mart 1857'de İran Şahının gönderdiği bir ilânın kopyaları bütün Delhi sokaklarına asılmıştı. Bu ilân daha sonra Padişahın İranlılar ile anlaşma yaptığına dair suçlamalara mesned teşkil etmiş ancak bu iddialar kanıtlanamamıştır (Aslam Parvîz, *a.g.e.*, s. 76-120).

¹⁴ 1857 Ayaklanmasının sebepleri hakkında geniş bilgi için bk. Muhammad Şafi‘, **1857**, s. 86-144.

¹⁵ Bk. Y. Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, III, 303-317.

¹⁶ Ayaklanan askerler kendisini ayaklanmanın lideri olmaya çağırdıklarında Bahâdur Şah'ın verdiği şu cevap onun ne bu ayaklanmanın başlamasında etkisi bulunduğu, ne de ayaklanmayı yönetecek yetenek ve gücü kendisinde bulunduğunu göstermektedir: “Dinleyin kardeşlerim! Bana padişah kim diyor? Ben derviş bir insanım, bir tekke yapıp evlâtlarımı yanıma almış oturuyorum. Padişahlık padişahlarla birlikte sona erdi. Benim babam atam padişahı ve Hindistan yönetimleri altındaydı. Saltanat yıllar önce benim evimi terketti. Atalarımın hizmetkârları, velinimetlerine itaatten ayrılarak hükümdar oldular. Ülke atalarımın elinden çıktı ve Allah Teâla'nın yardımına muhtac hâle geldiler... Niçin beni rahatsız etmeye geldiniz? Hazine yok ki size maaş bağlayayım; ordum yok ki size yardım edeyim, ülkem yok ki vergi alıp sizi hizmetkâr tutayım. Ben hiçbir şey yapamam, benden yardım ümit etmeyin!” (Aslam Parvîz, *a.g.e.*, s. 184). Bununla birlikte, Bahâdur Şah'ın kendi elyazısıyla kaleme aldığı bazı şiirler ve La‘l Kil‘a’daki günlük bazı olaylarla ilgili notlarını **Bayâz-ı Zafar** adıyla yayıma hazırlayan Salîmu‘d-Dîn Kurayşî, Mayıs 1857'den önce sarayda görevli kulan ve ayaklanmanın çıkışından iki gün sonra şehirden kaçan Abbott adlı bir İngiliz subayının amirlerine verdiği raporda: “Padişahın Hindistan’ı egemenliği altına almak için böyle çılgınca bir işe kalkıştığını ve ayaklanmanın çıkmasında önemli rol oynadığını” belirtmesine dayanarak Bahâdur Şah'ın 1857 Ayaklanmasının müsebbibleri arasında bulunduğunu iddia etmiştir (Salîmu‘d-Dîn Kurayşî, **Bayâz-ı Zafar**, Lahor 1994, s. 22). Bununla birlikte Bahâdur Şah'ın kendi ağzından nakledilen ayaklanmaya liderlik edemeyeceği ile ilgili sözler ve yargılanması sırasında kendi ve saray erkânının verdiği ifadeleri çürütecek başka bir kanıt sunmamıştır. Abbott adlı İngiliz subayının verdiği raporun, zaten Bahâdur Şah ve hanedânını ortadan kaldırmaya kesin niyet etmiş İngilizler’in düzenlediği oyunun bir parçası olmadığı nereden malumdur?

¹⁷ Bk. Aslam Parvîz, *a.g.e.*, s.120-124, 181-218; Bahâdur Şah'ın bu Ayaklanmadaki rolü hakkında geniş bilgi için bk. Hussain Mahdi, **Bahadur Shah II and the War of 1857 in Delhi with its Unforgettable Scenes**, New Delhi 1987; Meyân Muhammed Şafi‘, *a.g.e.*.

¹⁸ Bk. Aslam Parvîz, *a.g.e.*, s.124-136; ayrıca Bahâdur Şah'ın yargılanması hakkında daha geniş bilgi için bk. Hâca Hasan Nizâmî, **Mukaddime-i Bahâdur Şâh Zafar**, Lahor 1990.

¹⁹ Bahâdur Şah'ın vefatından sonra Ziyet Mahal Begim'e İngiliz hükümeti tarafından bir ev tahsis edilmiş ve aylık yüz yirmi rupi maaş bağlanmıştır. Padişahın ölümünün ardından yaklaşık dört, dörtbuçuk yıl göz hapsi devam etmiş, 15 Şubat 1866'da verdiği dilekçe üzerine 16 Haziran 1866'da Rangun'da kalması şartıyla bu durumuna son verilmiştir. Hayatının son yıllarını ağır hastalıklar içerisinde geçiren Ziyet Mahal Begim 17 Temmuz 1886'da vefat etmiş, gelini Şah Zemânî Begim ve torunu Cemşid Bahş'ın isteği üzerine Bahâdur Şah'ın mezarının yanına defnedilmiştir. (Aslam Parvîz, *a.g.e.*, s. 153-154).

²⁰ Babasıyla birlikte ömür boyu sürgün olarak Rangun'a gelen Civânbaht, babasının ölümünden üç yıl sonra Haziran 1866'da Hindistan genel valiliğine bir dilekçe göndererek; ayaklanma sırasında küçük bir çocuk olduğunu ve olaylarla hiçbir alakasının bulunmadığını bu nedenle göz hapsi durumunun kaldırılmasını istemiş, 16 Temmuz 1866'da bu dilekçesine binaen göz hapsine son verilmiştir. Civanbaht geçirdiği ağır bir hastalık sonucu 19 Eylül 1884'de vefat etmiştir. (Aslam Parvîz, *a.g.e.*, s. 154-157).

²¹ Bahâdur Şah'ın yanında Rangun'a sürgün gelen Şah Abbas, göz hapsi ilk sona eren aile efradıydı. 15 Mart 1864'te göz hapsi durumuna son verilmiş, Burmalı bir tüccar olan Muhammed Tâir'in kızıyla evlenmiş ve kayınpederinin yanında kalmasına izin verilmişti. Abbas Şah'ın evlilik sonrası hayatı ve ölüm tarihi hakkında bir kayıt bulunmamaktadır. (Aslam Parvîz, *a.g.e.*, s. 157-158).

²² Bk. Aslam Parvîz, *a.g.e.*, s. 136-158; Hasan 'Askerî, *a.g.md.*, s. 107-108.

²³ **Mukaddima-i Bahâdur Şah**'ı yayıma hazırlayan Hasan Nizâmî; Ahsenullah Han'a yöneltilen suçlamaların yersiz olduğunu, her ne yaptıysa hainliğinden değil, ayaklanmanın sonunda hezime uğranılacağını gördüğünden ve Müslümanları ayaklanmanın sorumlusu tutulmaktan kurtarmak için yaptığını ve bunun akıllıca bir taktikten ibaret olduğunu belirtmektedir. (Hasan Nizâmî, *a.g.e.*, önsöz).

²⁴ Ram Babu Saksena, **A History of Urdu Literature**, Allahabad 1940, s. 96.

²⁵ Bk. Aslam Parvîz, *a.g.e.*, s. 227-37.

²⁶ Bk. Aslam Parvîz, *a.g.e.*, s. 237-244

²⁷ Halil Toker, "*Urdu Şiirine Genel Bir Bakış (Başlangıcından Klasik Dönemin Sonuna Kadar)*", **Şarkiyat Mecmuası**, İstanbul 1998, VIII, s. 296-299.

²⁸ Burada sözü edilen bu Farsça tarih kitabının Emir Timur'un tahta geçişinden II. Bahâdur Şah'ın saltanat yıllarına kadar meydana gelen hadiseleri kapsamı düşünülmekteydi, fakat daha sonradan Padişahın isteğiyle kitaba yaratılıştan başlanmasına karar verildi. **Mihr-i Nîmrûz** ve **Mâh-i Nîmmâh** adını taşıyan iki ciltten oluşacak ve bittiğinde **Partavistân** adının verileceği planlanan bu eserin sadece **Mihr-i Nîmrûz** isimli birinci cildi tamamlanabilmiş ve 24 Ekim 1854'te yayımlanmıştı. (Nuru'l-Hasan Ansârî, "*Mihr-i Nîmrûz*", **Gâlib-nâma**, Yeni Delhi, sayı 1, Ocak 1983, s. 131-147). Eser 1969'da Lahor'da düzeltilmelerle birlikte 'Abduşşukur Ahsan tarafından tekrar yayımlanmıştır.

Mihr-i Nîmrûz'da yaratılıştan Hümâyün Şah dönemine kadarki Türk-Timurlu tarihine yer verilmiş olup eser "*Partav*" adını taşıyan dokuz bölümden meydana gelmiştir.

²⁹ Bk. Sayyid Fayyaz Mahmud, **Ghalib A Critical Introduction**, Lahor 1969, s.416-417.

³⁰ Bk. Mâlik Râm, **Talâmiza-i Gâlib**, Yeni Delhi 1984, s. 379-389.

³¹ Bk. Halil Toker, **Mirzâ Esedullah Hân Gâlib'in Hayatı ve Eserleri** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1992.

³² Bk. Mavlânâ Husayn Âzâd, **Âb-ı Hayât Maşâhîr-i Şu'arâ-yi Urdu ke Savânih-i 'Umri**, Lahor 1991, s. 391.

³³ Bk. Bahâdur Şah Zafer, **Kulliyât-ı Zafar**, Lahor 1994, s.731-734.

³⁴ Bk. Aslam Parvîz, *a.g.e.*, s. 271-85, 337-360; Nuru'l-Hasan Hâşimî, **Dillî ka Dabistân-i Şâ'irî**, Lahor 1991, s. 244-245; Sirâcu'l-İslâm, **Tazkire û Tabsire**, Karaçi 1989, s. 102-104; Farzâna Sayyid, **Nukûş-i Adab**, Lahor 1986, s.77-83.

³⁵ Bk. **Kulliyât-ı Zafar**, II, 135.

³⁶ *a.g.e.*, I, 310.

³⁷ Aslam Parvîz, *a.g.e.*, s. 353.

³⁸ *a.g.e.*, I, 365.

³⁹ Farzâna Sayyid, *a.g.e.*, s.82.

⁴⁰ Bahâdur Şah Zafer, **Dîvân-ı Zafar**, (nşr.M.A.Nâz), Lahor tarihsiz, s. 104.

⁴¹ Bahâdur Şah Zafer, **Dîvân-ı Zafar**.

⁴² II.Bahâdur Şah Zafer'in eserleri hakkında bk. Aslam Parvîz, *a.g.e.*, s. 292-304.

İSLÂM'IN İLK DÖNEMİNDE KUR'AN KIRAATI (=OKUMA)NIN DURUMU*

G. H. A. Juynboll

Çeviren: Yusuf Alemdar**

Özet: Özgün adı “*The Position of Qur'an Recitation in Early Islam*” olan bu makalede, Kur'an kıraatinin İslâm'ın erken döneminde hangi konumda olduğu ve Kur'an okuyucularının yine aynı devirde ne durumda bulunduğu incelenmektedir.

Bu araştırmasında yazar; Kur'an okumanın ne derece faziletli bir meşguliyet, beraberrinde kurrânın ne denli erdem sahibi kişiler olduğunu âyet, hadis ve İslâm'ın ilk zamanlarında meydana gelen olaylar eşliğinde okuyucuya sunmaktadır. Ardından; aslında “kurrâ sınıfı”nın hiç de o kadar iyi insanlar olmadığını vurgulayan rivayetleri (ki, özû itibarıyla bu nakiller; onlardan bazılarının -münâfık gibi- kötü sıfatlarla anılmasını; dolayısıyla azapla tehdit edilmesini içermektedir) gündeme getiren yazar, hadis diye lanse edilen böylesi sözlerin gerçekte uydurma haber(ler) olduğunu iddia etmekte; bunları ciddi şekilde eleştirmekte ve neticede reddetmektedir.

Açıkgası, bazen haksız biçimde kazandığı olumsuz şöhretine rağmen, yazar burada - geleneksel söyleme uyarak- kurrâ'ya başlıca iki anlam(ı) yakıştırmaktadır: Kur'an'ın bütünüünü veya çoğunu ezberleyenler ile takvâ ehli olanlar.

Son tahlilde Juynboll'un kabul ettiği görüş kısaca şundan ibarettir: Nasslar ve geçmişin, özellikle sahabe neslinin uygulamalarını kendileri için referans alan Müslümanlar nezdinde Kur'an tilâveti ve hıfzı halâ revaçtadır; yanısıra onun hâfiz ve kâripleri de saygı duyulmaya değer kimseler olmaya devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tanrı/Allah, Kur'an, Peygamber/Muhammed, Salât (=Namaz), Kıraat/Tilâvet (=Okuma), Kârî'/Kurrâ' (=Okuyan, Okuyucu/-lar).

The Position of Qur'an Recitation in Early Islam

Summary: In this article originally titled “*The Position of Qur'an Recitation in Early Islam*”, the positions of the Qur'an recitation and the Qur'an reciters in the early period of Islam were studied.

In his study, the author introduces to his audience the superiority of the Qur'an recitation and the wise personality of those who engaged in it in the light of verses from the Qur'an, the selections from the Tradition and from the historical cases took place in Early Islam. Following this, he discusses reports which undervalue the class of Qur'an reciters (through describing their undesirable attributions, -labeling them as hypocrites- and vowing them with the hell). He argues that these kinds of report described as Tradition are, in fact, unauthentic and, therefore, he criticizes and rejects them.

In spite of negative fame attributed to them by the sources mentioned above, the author -in parallel with traditional perspective- count them among: those learnt the most of, or the entire of the Qur'an by their heart and those who were pious in their life.

In his present study, Juynboll supports the following idea: Qur'an recitation and the tradition of learning the Qur'an by heart have been, and still are, popular among Muslims who take the attitudes and applications of Prophet's Companions as reference in their life. In addition, those who recite and/or learn the whole of the Qur'an by their heart have deserved, and will deserve, respect among Muslims.

Keywords: God, Qur'ân, Prophet/Muhammad, Pray, Reciting/Recitation, Reciter/-s.

** Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi, Sivas. (alemdar@cumhuriyet.edu.tr)

*J.E.S.H.O.*¹ Dergisi'nin (1973 tarihli) XVI. sayısının 113-29 sayfalarında yayımlanmış olan bu araştırmanın birinci kısmı²nda; *kurrâ* teriminin yanlış değerlendirilmesinden kaynaklanan kapalılığa bir açıklık getirmeye çalıştım. Şöyle ki; genellikle "Kur'an okuyucuları" manasında kullanılan bu tabir (*kurrâ*), erken döneme ait çeşitli metinlerde *ehlî'l-kurâ* ile eş-anlamlı olan "köylüler"e atıfta bulunmak için yorumlanmış olmalıdır. Buna ilk defa M. A. Şaban tarafından işaret edilmiştir. Bununla birlikte hiç kimse, çoğulu *kurrâ* olan *kâri* kelimesinin; özellikle sonraki kaynaklarda, bir Kur'an okuyucusunu ifade etmek için kullanıldığını inkar etmeyecektir. Çalışmamın bu bölümünde ise, ilk devir İslâm toplumunda okumanın yeri ve Kur'an okuyucularının konumu üzerinde durmak istiyorum.

I

Birinci makalemde ortaya konan teoriler ki, bunları herkesin kabul edip-etmemesi önemli değil; tâ en başından beri Muhammed'in ardından Kur'ânî vahyi okuyabilen³ insanların mutlaka bulunmaları gerektiği hususu, değiştirilemez bir gerçektir. Muhammed'in aldığı (XCVI. *Sûre*, 1-5. âyetlerden oluşan) ilk vahyi, yaygın kanaate göre şekillendiren lafızları yakından inceleyerek; *kare'e* (=okuma fiilini yapma) tasavvurunun önemli bir yere sahip olduğunu görürüz: *İkra' bism-i rabbike'l-lezî halek haleka'l-insâne min 'alak ikra' ve rabbüke'l-ekrem ellezî alleme bi'l-kalem alleme'l-insâne mâ lem ya'lem* (Oku: Yaradan Rabbinin adıyla oku! Ki O, insanı bir kan-pıhtısı (embriyo)dan yarattı. Oku: Senin Rabbin en fazla kerem sahibidir. Ki O, kalemle -yazmayı- öğretti. Ve insana bilmediğini öğretti).⁴ Batılı bilim adamları uzun süreden beri, Muhammed'in, davetini yapmaya başlamadan evvel, İslâm-öncesi sihirbazlardan (*kâhin*lerden) -belli oranda da olsa- kesinlikle etkilenmiş olabileceğini kabul etmişlerdir⁵. Bu tesirin, Oryantalist araştırmacılar tarafından çoğunlukla inkar edilmesi⁶; *kâhin*lere isnad edilen sözler ilk Kur'ânî vahiylerle karşılaştırıldığında, onların şekil (kafiye biçimi, *seci'*) ve içeriklerindeki benzerliklerin göze batacak kadar dikkat çekici olduğu hakikatini değiştirmez⁷. Diğer benzer özellikler, ilk Mekki *sûre*lerde⁸ bulunan yeminlerle ve onlardaki -sonradan *şeytân* diye isimlendirilen- *sâhib* ile; yani *kâhin*'in ağızından konuşan ruhla ilgilidir⁹. Bu açıdan bakıldığında, *kare'e*; yani "okuma" yüklemi kökünün, *kâhin*lerin, *kâhin*vârî (sihirbazı andıran) söyleyişlerine (bir) gönderme olarak kullanımı ile alakalı işaretler bulunmadığı ve bu kavramı, bizim bunlarla ilintili konuların anlatıldığı hiçbir yerde bulamadığımız gerçeği, not etmeye değerdir.

Kare'e (=okuma eyleminde bulunma) fikrinin İslâm'da, bilhassa onun erken devirlerinde can alıcı öneme sahip bir görünüm arzettiğini kimse inkar etmeyecektir. O nedenle bu düşüncenin XCVI. *Sûre*'de ilk defa ortaya çıkışından sonra, Mekke döneminin birinci dilimine ait olan LXXXVII. *Sûre*'nin 6¹⁰. âyetinde tekrar yer alıncaya dek, (arada geçen sürede) on dört (tane) başka *sûre*nin nâzil olması, üzerinde çok durulması gereken bir noktadır. Bu âyet şöyle der: "Biz sana, Allah'ın dilemesi hariç, bir daha unutmamak üzere okutacağız." Müslüman yorum bilimi (=Tefsir ve Te'vil İlmi); burada geçen "Biz"i Tanrı'ya, "sen"i de Muhammed'e bir atıf¹¹ olarak değerlendirdiği için;

ben, “Biz”i Muhammed’e, “sen”i de onun dinleyicilerine göndermeye yönelik bir çözüm girişiminde bulunmayacağım. Bununla beraber XCVI. *Sûre*’deki okuma emri bu pasajda tekrarlanır; Tanrı Peygamber’ine (birtakım) emirlerde bulunur ki, bu emirler, Muhammed’in Mekkelileri uyarması yoluyla yerine getirilmiş ve orada yansımanı bulmuş olacaktır. Derken, bundan kısa bir müddet sonra LXXXIV. *Sûre* iner. Bunun 21. âyetinde şöyle der: “Ve Kur’an onlara okunduğunda, onlar (yani inanmayanlar) teslim olmazlar?” Başka bir ifadeyle; (halbuki) inananlar, kendilerine Kur’an okunduğunda boyun eğler. Kaynaklardan biliyoruz ki; Kur’an’ın okunması, insanları dine yönlendirmek (ihtidâ) için *-bilerek-* kullanılan metodlardan biriydi¹². Dahası, *kare’e* filinin ve *kur’ân* isminin Mekkî *sûre*lerdeki sıklığı, zamanla sistemli bir şekilde artış gösterir.

Kare’e ve (onunla) ilgili kavramların, ilk *sûre*lerde yer almaları itibariyle, *kâhinin* konuşma biçiminin bütün emarelerini taşıdığını isbata yönelik (herhangi bir) çaba sarfetmeyeceğim. Birazcık kesin olmak kaydıyla söyleyebileceğim tek şey, kasemler [ki, bir *kâhinin* kişiye, (onu bir şeye) teşvik için çağrılarını hatırlatır] kaybolduktan sonra; bu kayboluş (neticesinde) onların yerlerinin, Kuran’a (daha sonra) yerleşen (başka tür) yeminler veya (bunlarla) alakalı deyimler¹³ tarafından işgal edilmesi ile rastlantısal olmasıdır. Diğer bir deyişle; sihirbazların karmaşık dillerinin izleri tedricen Kuran’dan silinmesiyle birlikte, *kare’e* kökünden gelen sözcükler -düzenli olarak artan miktarda- Vahyin kelime dağarcığına nüfûz eder.

Birincisi bir *kâhinin* yeminiyle, ikincisi de kutsal kitapta edilen bir yeminle başlayan iki *sûre* arasında vahyolunan XXXVII. *Sûre*’den alınan özellikle ilgili bir kayıt, bu iki tür farklı yeminlerin, öncekinin tamamen kaybolmasından evvel nasıl birleştirildiğini göstermektedir. 1-4. âyetler şöyle devam eder: “Çalan çalıcılara ve korkutan korkutuculara ve bir Hatırlatıcı’yı ananlara and olsun ki (Arapça’da: *fe’t-tâliyâti zikran*), Rabbiniz gerçekten birdir.” *Kare’e* kökü(nden gelen bir tabir) kullanılmamış olmasına rağmen; *telâ* (takip etmek, okumak veya tilâvet etmek), kesinlikle (kıraatle) ilişkili bir kavramdır. *Sûre*’de, en erken dönem tarihiyle bağlantılı açıklamalarda *telâ* lafzının *kare’e* kelimesinden çok daha yoğun bir şekilde tekrar edilmesi, hakikaten göze batan bir gerçektir. Üstelik XXXVII. *Sûre*’den biraz daha önce vahyedilen ve yukarıda sözü edilen LIV. *Sûre*’nin 17. ayetindeki *zîkr* “hatırlatıcı/-tan” mefhumu, bir metinle bütünleşmeye eşlik eder ki o, ezberlendikten sonra “hatırlanır”; fakat aynı zamanda “bahsedilir” ve böylece “tilâvet/kıraat edilir”.¹⁴

Öncekiyle irtibatlı olarak; geçmişte ve hatta şimdilerde bile, Arapların metinleri yüksek sesle okuyarak ezberledikleri akılda tutulmalıdır. Peygamber *namaz* kıldırırken, Kur’an’ı (başkaları tarafından) duyulacak bir tarzda kıraat ederdi. Bizler *Sûre*’de; ‘Abdullah b. Mes’ûd’un, üst perdeden bir sesle LV. *Sûre*’den (bir miktar) okuyarak Kureyş’e meydan okuduğu yönünde kayda değer bir anekdot buluruz. Bu (davranış) Kureyş’i o kadar kızdırmıştı ki, neredeyse onlar kendisini döveceklerdi¹⁵. Kur’an’ın, Muhammed tarafından ve zamanla onun takipçilerince de model alınan tilâveti, bizim İslâm ola-

rak adlandırdığımız yeni akımın (belirgin) niteliklerinden biri olmuştur.

Aşağıdaki rivayet tanıklık eder ki, bir zamanlar Kur'an, şairlere özgü vasıflar benzeri sosyal onurun geleneksel simgesine eş-değer bir statüye yerleştirilmiştir. Bir keresinde Peygamber, önde gelen bir şair olan Suveyd b. es-Sâmit'e meydan okuyarak onu İslâm'a çağırdı. (Bu tehditkâr davet karşısında) Suveyd ona; "sende, bende bulunan (ve) muhtemelen eşit olan bir şey var mı?" dedi. (Onun sorusuna) Peygamber, (bir başka soruyla) mukabele etti: "Sende ne var?/Sen neye sahipsin ki?" Suveyd de (buna) cevaben; "bende Lokman'ın kitabı, onun hikmet kitabı var" dedi. (Bu sefer) Peygamber; "bir bakabilir miyim?" diye sordu. Bunun üzerine Suveyd, onu ona verdi. O zaman Muhammed şöyle söyledi: "Gerçekten bunlar güzel sözler; fakat bende daha iyisi, Allah'ın bana hidayet ve aydınlık için gönderdiği *Kur'an* bulunmaktadır."¹⁶

Mekke döneminin ilk diliminin ortalarında, oldukça erken (sayılabilecek bir zamanda) gönderilen diğer bir pasaj da, Kur'an'ın müslümanların kafasında aşama aşama nasıl önemli bir yere sahip olduğunu gösterir. LXXV. *Sûre*, 16-18. âyetlerinde o şöyle der: "Onu (Kur'anı okumayı) bir an evvel bitirmek için dilini hareket ettirme; onu(n parçalarını) bir araya getirmek ve tilâvet etmek (daha doğrusu sana okutturmak) Biz'e aittir. Bu sebeple, Biz onu (sana) okuduğumuzda sen (yalnızca) onun kıraatine uy! Ardından onu açıklamak da Biz'e düşer." Aynı şekilde bizler; çoğul birinci şahsı (Bizim, Biz) Tanrı'ya ve ikinci tekil şahsı da (senin, sen) Muhammed'e atfeden Müslüman müfessirlerin resmî (adetâ resmîyet kazanmış) izah (tarzı)ını kabul etmeliyiz. Ancak yine de benim düşünceme göre, bu ifadelerde yer alan buyruklar (aslında 'sana söylüyorum ama sen anla!' misâli); Muhammed'e hitabeden Tanrı'dan, (dolaylı olarak) dinleyicisine konuşan Muhammed'e çevrilebilir. Bu âyetleri yeniden başka kelimelerle dile getiren biri şöyle söyleyebilir: "Kur'an ağır ağır ve ciddi biçimde tilâvet edilmeli; kişi onu okurken dilini eğip bükmemelidir. Ben, yani Muhammed; vahyin bütün bölümlerinin uygun bir yolla derlenip-toplanacağı ve size (okumak sûretiyle) bildirileceği konusunda dikkatli olacaktır. Dolayısıyla siz, yani benim dinleyicilerim; onlarda ortaya konan emirleri takip edebileceksiniz. Eğer siz onun tamamını anla(ya)mazsanız, Allah'ın lütfuyla ben, onu sizin için açıklığa kavuşturacağım."

Kureyş, söylentilere göre okunmakta olan Kur'an'ı dinlemeye karşı idiler; fakat Muhammed'in ne söylemiş olduğu (yönündeki) merak(lar)ını tatmin etmek ve belki de onun içerdiği argümanları reddetmek amacıyla, onu sık sık çaktırmadan dinliyorlardı. Bununla beraber, onun bazı yerlerinin anlamı ve altında yatan hikmeti onlar(ın ağzın)dan kaçtı¹⁷. İslâm'a katılanların en önemlilerinden biri; yani Ömer'in hidayeti, bu nevi(den) bir merak yüzünden idi. İbn İshâk, Ömer'in İslâm'ı kabul etmek için nasıl karara vardığı hususunda iki farklı hikaye anlatır.

Birinci hikayede o, bir ara, kocasıyla kendisinin gizlice İslâm'a girdiğini haber alan kız kardeşinin evine gitmeye karar verir. Evin (henüz) dışarısında

iken, birinin, kız kardeşine ve onun eşine bir şey(ler) okuduğunu işitir. Aniden içeri girer. Kârî hemen saklanır ve Ömer kız kardeşinin kafasına şiddetli bir tokat atar. Vuruşuyla birlikte açtığı yaradan fitil fitil kan aktığını görünce, yaptığı işten pişman oldu ve nazik bir edayla kıraatini duyduğu metni sor(uştur)du. *Sayfayı* bacağına altına saklayan kız kardeşi, Ömer'den, ona zarar vermeden geri iade edeceğine dair yemin aldıktan sonra metni ona verir. Okur-yazar olan Ömer onu okumaya başlar. XX. *Sûre*'nin ilk birkaç âyetini tilâvet etmesinin ardından o samimi olarak etkilenir ve şöyle der: "Bu sözler ne kadar güzel, ne kadar harika!" Ardından o (doğruca) Muhammed'e gitti ve imana geldiğini ikrar etti¹⁸.

İkinci hikaye tamamen farklıdır. Birlikte içki içmek istediği arkadaşlarını arayan Ömer¹⁹ Ka'be'nin kenarında namaz kılmakta olan Muhammed'e rastlar. Ömer onun Kur'an okuyuşunu duyunca kalbi yumuşadı, (o an kapıldığı) hissiyâtından dolayı ağladı ve (hâlet-i rûhiyesini) bizzat kendi ifadesiyle (şöyle dile getirdi): "... İslâm benim içime işledi." Bunun akabinde o, Muhammed'in davasına katıldı.²⁰

Oldukça farklı olmasına rağmen, bu iki hikaye ortak bir özelliğe sahiptir: Ömer (buralarda) açıkça Kur'an(ın) kıraatinden büyüldü. Bu onun, dinsel bir hava/manevî bir atmosfer içinde telaffuz edilen kelimelere karşı özel-yerleşik bir tercihi olduğunu anladığımızda, çok etkileyici bir şey değildir. (Nitekim) o, *ezamı* ilk defa işittiğinde de tesir altında kalmıştı²¹. Taberî'deki bir nakilden, onun, eskiden *kâhin*lerin sözlerine de çok düşkün olduğunu öğreniyoruz.

Çölden birinin onunla sohbeti esnasında (yani; bir çöl bedevîsinin onunla konuşmak istediğinde) ortaya çıkan şu durum, Ömer'in, Ebû Bekr'in halefi konumunda olduğunu gösterir. Ömer ona sorar: "Sen müslüman mısın?" □ "Evet." "Câhiliyyede *kâhin* miydin?" O an (bu soru karşısında) adam irkildi ve şunu söyledi: "Allah'a yemin ederim ki, gücü ele geçirdiğiniz/iktidara geldiğinizden bu yana, daha önce sizinle karşılaşan hiç kimseye bahsetmediğiniz paylaşmadığınız bir konuyu bana açtınız/benimle paylaştınız!?" Ömer; "özür dilerim" dedi (ve ekledi): "Allah bizi İslâm'la onurlandırıcaya dek, bizler, Câhiliyye döneminde daha kötü şeyler yaptık; putlara tapardık, yontma heykelleri severdik." O zaman adam şöyle dedi: "Evet, *ey mü'minlerin emiri*; ben, Câhiliyye devrinde *kâhin* idim." Bunun üzerine Ömer ondan, onun ruhunun (onun *sâhib*'inin) kendisine aktardığı en mü-kemmel şeyi anlatmasını istedi.²²

Ömer kızgın olduğu zaman, birinin (çıkıp) Kur'an'dan sadece birkaç âyet okuması gerekiyordu/bu ona yetiyordu ve (böylece) onun öfkesi kaybolup gidiyordu.²³

Bu tür beyanlardan biz şu neticeyi çıkarabiliriz: Kardeşinin ölümüne ağıt yapmak için bir satır/mısra şiir okuyamadığına üzülen Ömer,²⁴ Kur'an'a ve onun okunuşuna özel bir yakınlığı vardı ki, bu aşinalık, Kur'an'ın *namaz*daki kıraatinin gittikçe artan önemiyle (daha da) iyileştirilip geliştirilmiştir. Aşağıdaki iki rivayet, namaz içerisinde tilâvet edilmeye başlayan yeni bir Kur'an

metnin sahip olduğu düşünülen sosyal sonuçları gösterir.

Bir ara Ubâde b. es-Sâmit, *münâfikların* başı olan Abdullah b. Übeyy'e, Peygamber'e gitmesini ve onun dinini kabul etmesini tavsiye etti. İbn Übeyy, (kendisine yapılan öneriyi reddetme anlamında) kafasını öte yana çevirdi. Bunun üzerine Ubâde sınırlı bir şekilde şöyle dedi: "Keşke Allah senin başını ters-yüz etmenle alakalı bir *Kur'an* (âyeti) indirseydi de, insanlar onu namazlarında okusalar!"²⁵ Diğer bir deyişle; Ubâde, İbn Übeyy'i şu şekilde tehdit edip uyardı: Şayet Peygamber onunla ilgili bir vahiy alacak olsaydı, onun dikbaşlılığı/isyankârlığı herkesin dilinde dolaşır.

Âişe, iffeti konusunda şüphesi bulunanlar tarafından onuruna iftira atıldığına ki bu, *ifk* (=safılık/temizlik) *hadisesi* olarak (şöhret bulur ve) anlatılır. O, bir vesileyle içini çekerek şunu söyledi: "Allah'a and olsun ki, eğer ben bu denli küçük ve önemsiz olmasaydım, belki de Allah benim hakkımda insanların namazlarında kıraat edebilecekleri (veyahut benim hakkımda dedi-kodu yapmalarını durdurabilecek) bir *Kur'an* (âyeti) inzal ederdi."²⁶

Namazda Kur'an'ın tilâvetinin sürekli artan ehemmiyetine rağmen, Ömer'in hicretten 14 yıl sonra ki, o sırada Ömer halifeydi; biri erkekler diğeri de kadınlar için olmak üzere, işlevi *namaz* esnasında okumayı yürütmek olan *Kur'an* kârinin vazifesini (yani imamlığı) resmleştirmesi bir kaç yıl aldı²⁷. Açıkça bu, gerçek bir ihtiyacı karşıladı/boşluğu doldurdu ki, buna bir örnek vermek yeterlidir (sanırım): Söylentiye göre; hicretten sonra 20 yıl gibi geç bir zamanda Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkas'ı namazı düzgün kıl(dır)amadığı gerekçesiyle Kûfe valiliği görevinden azletti.²⁸ Halkın *Kur'an* hakkında çok az temel bilgiye sahip olması kat'iyen Ömer'in hatası değildi. O, halka *Kur'an*'ı ve Peygamber'in *sünnetini* öğretmeleri için değişik şehirlerdeki valilere talimat vermişti.²⁹ Ömer'in kendisi *Kur'an* okumak (yani onu tefsir ve te'vil etmek) suretiyle Medine pazarlarında (vukû bulan birtakım) anlaşmazlıkları gider(ir)di.³⁰ Ona eşlik edenlerden, özellikle *Kur'an*'ın tamamını ya da büyük bir kısmını ezberlemiş olanlar üstün tutul(ur)du/iltifat gör(ür)dü.³¹ Ömer'in, Ebû Bekir'in kendi (halifeliği) zamanında devlet işleri hususunda danıştığı yaşlı sahabeler konsil (meclis)inin birkaç üyesinden artık tavsiye istememesi dikkat çekici bir hakikattir. Ömer'in yönetimi altında *fetva* veren yalnızca üç kişi vardı: Osman, Übeyy b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit.³² Bunlar, *Kur'an* bilgileri (açısından kendileriyle) yarışılmaz/tartışılmaz olan ve kaynaklarda (ki, hiçbirinde diğeriyle çelişki arzeden bir durum yoktur) çeşitli materyaller üzerine yazılı olan vahiy bir araya getirip toplananlar (yani *Kur'an*'ı cem' edenler) olarak kendilerinden tekrar tekrar bahsedilen çok az sayıdaki insandan üçüdür.³³

Kaynaklarda *Kur'an*'ın belli bölümlerini ezberden³⁴ okuya(bile)n kişilere ait referanslar bulduğumuz doğrudur. Mekke'de mahpus tutulan Medineli biri (olan) Hubeyb b. Adî, kendisini hapseden (efendisini) memnun etmek için geceleyin *Kur'an*'dan (bir miktar) kıraat ederdi.³⁵ Abbâd b. Bîşr adında bir zat, (savaşta) düşman kendisine ok atıp vurduğu halde bile o, *Kehf Sûresi*'ni kendi kendine tilâvet etmekten alıkonulmaya izin vermemiştir.³⁶ Ammâr b.

Yâsir, her Cuma *minberden Yâ-Sîn Sûresi*'ni okumakla meşhur olmuştur³⁷; fakat Ali, bir keresinde onu unutkan olarak vasıflandırmıştır.³⁸ (Tüm) bu (anlatılanlar) kesinlikle tam bir liste değildir. İster tarihsel olsun, ister olmasın; bütün bu öyküler, belli-başlı bazı insanlar arasında az-çok Kur'an bilgisi (bulduğunu) gösteriyor gözükmektedir. Ancak bizlerin bu ilmi, hiçbir standartta; ne nicelik veya nitelik bakımından, ne de ezberleyen insanların veya ezberlenen Kur'an pasajlarının sayısı bakımından yaygın oldukları şeklinde algılamamız gerektiğini düşünüyorum. Eğer Kur'an(ın) bilgisi, benim yukarıda düşündüğümünden daha fazla yaygın olmuş olsaydı, öyle zannediyorum ki, önceki bütün kaynaklarda bunun bol miktarda delili bulunurdu.³⁹ Bununla birlikte; Arapların çokça övülen hafıza gücüne dair referanslar, sonraki kaynaklarda -en azından- kutsal kitabın ezberlenmesiyle ilişkili olarak yer almaktadır; ve bizim yukarıda alıntıda bulunduğumuz birkaç örnek hariç, (tek tek) bireyler marifetiyle yapılan Kur'ânî vahiylerin kıraati, o kaynaklarda nadiren söz konusu edilmiştir. Kur'an okumanın, kaynaklarda bildirilenden daha büyük ölçekte yer aldığını düşünmek için bir gerekçem bulunmamaktadır. Bununla ben, bu kaynakların, Müslümanların bütün günlük yaşamlarını eksiksiz nakletmiş olduklarını ima etmek istemiyorum. Lakin ben inanıyorum ki, eğer Kur'an tilâveti (o toplum-lar-da) daha geniş çapta bir yer işgal etseydi, kaynaklar buna işarette bulunurdu. (Zira) her şeyden evvel, Kur'an kıraati şerefli bir iş, hatta görevdi; ve dahi insan, ona ait daha fazla referans beklentisi içinde olabilirdi.

Yukarıda anlatılanlara dayanarak; bizler, Kur'an okumanın, önceleri yaygın olmamakla birlikte, gittikçe artan bir popülerite kazandığı sonucuna varabiliriz. Kur'an tilâveti, sağlam bir biçimde *namazın* tamamlayıcı bir unsuru oldu. Bu takdirde Kur'an'ın daha fazla yerini, başkasından daha çok ezbere bilenler, daha yüksek bir sosyal düzey elde etmiştir. Biz Ömer'in, kıraatte insanlara öncülük eden *kâriyi*, *namaz* (kaldırmak) için resmî görevli olarak nasıl tayin ettiğini gördük. O zamandan önce Kur'an okuyucusu, gerçek bir vazifeli değil, sadece belli statüye sahip bir şahsiyet idi. (Nitekim) Bedir'de öldürülen Müslümanlardan, Kur'an'ı en iyi bilenler, toprağa önce verilmiştir.⁴⁰

Geride bizler, *kâri*'nin, kaynaklarda nasıl sorgulanamaz üstün bir mevki-de görüldüğünü müşahede ettik. Hadis literatüründe ise, bizler daha az üstünlük; dolayısıyla enteresan bir fotoğraf ortaya koyan *kurrâ* 'yla ilgili -kuvvetli ya da zayıf- birkaç hadis buluruz. Bu hadisler, detaylı olarak ilgilenmeyi hak etmektedir.

II

Bir bütün olarak bakıldığında, hadis edebiyatı Kur'an kıraatini öven sözlerle doludur. Bununla beraber *kurrâ* 'yı, alışılmadık tarzda küçülten ifadelere rastladığımız birkaç hadis de mevcuttur. Bu yüzden bizler İbn Mâce'nin *Sünen*'inde aşağıdaki *hadisi* okuyoruz.

Ebü Hüreyre'nin rivayetine göre, Peygamber şöyle buyurdu: "Üzüntü Kuyusu'ndan Allah'a sığınım (Arapça'da: *Cübbü'l-huzn*).” Sahabileri sordu:

“Ey Allah(’ın) Resûlü, o nedir?” Peygamber şu cevabı verdi: “O cehennemde derin bir kuyudur...” Onlar; “oraya kim girecek?” diye sordu. Peygamber de şöyle yanıtladı: “Orası iki yüzlü davranan *kurrâ*’ için hazırlanmıştır. Şurası muhakkak ki, Allah’ın en nefret ettiği *kurrâ*’, despotik prensler/zalim yöneticilerle devamlı bir arada bulunan/onlarla düşüp-kalkanlardır.”⁴¹ Öyle zannediyorum ki, bu hadisin sahil olmadığı aşikârdır. O, aşağıdaki yorumun anlamıyla açıklığa kavuşturulabilecek bir eğilimi yansıtmaktadır.

1. *Kurrâ*’ kelimesi, o ismin politik bir (yandaş) sınıfına işaret etmektedir ki; o grubun bir bölümü Sıffin savaşından ve iki hakem tayininden sonra Ali’nin tarafında kaldı, öbür bölümü de “*havâric/hâricî* oldu.”⁴² “Despotik prensler” adlandırması Ali’ye atıf biçiminde tefsir edilebilir. İşte bu *kurrâ*’, bu çalışmanın ilk kısmında da ortaya koymaya çalıştığım gibi, sadece Kur’an okuyucuları olarak geçinenlerdir.

2. *Kurrâ*’ sözcüğü, Kur’an konusunda gerçekten uzman olanlara işaret eder ki; bunlar, Kur’an’ın ve onun ilkelerinin bilgisine sahip olmalarına rağmen, meselâ; *Kaderiyye*’nin yaptığı gibi, Emevîler karşıtı propaganda ve polemiklere girmemişlerdir. Bu bağlamda *kurrâ*’ lafzını, *Mürce*’ye telmih olarak tevîl etmek mümkündür.

Bu hadisten *kârî*’nin, sonraki yıllarda oluşan (bir) sosyal statüden, İslâm tarihinin erken dönemindeki veya örneğin; Ömer b. el-Hattab’ın yönetimi devrindeki kadar hoşnutluk duymadığı neticesini çıkarıyorum.⁴³ Doğru ya da yanlış; kendisini *kurrâ*’ olarak gören pek çok insan, zamanla kötüleşen bir şöhrete sahip olmaya başlamıştır. Bu noktaya değinen diğer bir hadis de, Müslim’in *Sahih*’inden alınan aşağıdaki (rivayet)dir.

Nâtil b. Kays diye biri, Ebû Hüreyre’ye Peygamber’in bir hadisini sordu. Ebû Hüreyre cevap vererek şöyle dedi: “Allah’ın Elçisi’ini şöyle söylerken işittim: Andolsun ki, Kıyamet Günü’nde ilk yargılanacak kişiler ... olanlar ve *ilim*⁴⁴ öğrenen, onu öğreten ve Kur’an okuyanlardır. O (hesap vermek üzere) ön tarafa getirildiğinde, Allah onu, kendisinin de kabul ettiği nimetinden tannır. O an Allah soracak: (Sana bağışlanan) nimeti ne yönde kullandın? O cevap verir: Ben, Sen’in rızan için *ilim* öğrendim, onu (başkalarına) öğrettim ve Kur’an kıraat ettim. Allah şöyle der: Sen yalan söylüyorsun. Sen *ilmi*, *âlim* olarak anılmak için öğrendin; sen Kur’an’ı, bir *kârî*’ olarak çağrılmak için okudun ve sen (işte bunu yaptın,) başardın ... Ardından adam, Cehennem’e atıldı.”⁴⁵

Bu hadiste Kur’an tilâveti ile ilgili olarak kınanan (tavır), yine iki yüzlüktür. “Ve sen başardın” eklemesi, kayda değer (bir husustur).⁴⁶ Bu hadisin, genel bir uygulamaya vurgu yaptığı anlamı çıkarılabilir. Hadisin, gerçekten Peygamber’in kendi sözlerini temsil edip etmediğini söylemek güçtür. Muayyen bir zümreye mensup insanlara Cennet vaad edildiği veya onların Cehennemle tehdit edildiği bu tür hadisler, çoğunlukla gayr-i sahihtir. Ben şahsen bu hadisin uydurma olduğunu düşünüyorum. Yukarıda da göstermeye çalıştığım gibi⁴⁷; Peygamber hayatta iken çok az doğru-dürüst Kur’an kârîi bulunmaktaydı ki, onlar arasında var olabilecek münafıklara karşı bir uyarı,

muhtemel gözüküyor. İlaveten, Ebû Hüreyre'den hadisi soran adamın, yani Nâtil b. Kays'ın, Sıffın'de Muâviye tarafında savaşmış Suriye eşrâfından biri olduğu ortaya çıkıyor.⁴⁸ Bir ihtimal olarak görülmeyebilir ama insanın içinden öyle söylemek geliyor ki; eğer bu “hadis”ten Ebû Hüreyre sorumlu tutulacaksa, o, Sıffın'de Ali'nin yanında savaşan *kurrâ*'nın hakiki Kur'an okuyucuları olmadığı gerçeğinin farkında olmayabilir. Bu yüzden o, Nâtil'in, Sıffın savaşındaki düşmanlarının kötü karakterlerini vurgulamak suretiyle ona yaranmaya çalışmış olabilir.

Kur'an okuyucularının iki yüzlü davranışlarına dair daha net (duran) üçüncü bir hadis, büyük olasılıkla yine mevdû'dur. Peygamber'in şöyle dediği söylenir: “Benim ümmetimin *münâfıklarının* çoğu, onun *kurrâ*larıdır.”⁴⁹ Bu sözü izah etmek güçtür. Eğer *münâfıklar* ile Medinelilerin karşıt saftakileri kastediliyorsa *kurrâ*' kelimesinin kullanımı kapalı olur ve aşağıdaki iki mülahazaya dayalı olarak o sadece “köylüler” düşüncesiyle açıklanabilir:

1. Peygamber hiçbir zaman nefret edilen rakiplerini, Kur'an tilâvet edebilen ve bu sebepten ötürü, onun favori gördüğü/gözdesi durumundaki gruba ait olması gereken ashâbı ile bu şekilde karşılaştırma rüyası görmüş/gafletine düşmüş olamaz.

2. İlk makalemde de belirtmeye çalıştığım gibi; “köylüler” anlamında kullanılan *kurrâ*' sözcüğünün, münâfıklarla karşılaştırıldığı bağlama uygun düşen belirgin olumsuz bir manası bulunmaktadır.

Kişi bu ifadeyi, münâfıklığın, belki de başlıca Kur'an okuyucuları arasında olmak üzere artma eğilimi gösterdiğine veya gelecek günlerde artacağına vurgu yapan bir söz olarak yorumlayabilir. Fakat o zaman problem, Muhammed bu “tahmin” ile neyi öngördü tarzında varlığını devam ettirir.

Bununla birlikte bizler, sözgelimi; bu beyanın gerçekten Peygamber'in hadisi olduğunu ileri sürer ve onu lafzî/literal anlamıyla (ele) alırsak, bu, Peygamber'in muhalifleri olan *münâfıkların*, başlıca Medine “köylüleri” arasında bulunduğu izlenimi taşıdığı manasına gelebilir. Diğer bir deyişle o, Medine merkezinin çevresindeki *karye* (köy)lerin sakinlerinin çoğunun, onun davasına kucak açmada tereddütlü davrandıklarını düşünmüş olabilir. Buna karşın Muhammed, birlikte *Madînetü'n-Nebî*'yi oluşturan Medine merkezindeki *köylerin* sakinlerini, iyi müslümanlar olarak tanımış olabilir. Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse; o sakinler Peygamber'in gözünde artık “köylüler” değil, “*medîne/şehir* sakinleri” idiler. Yeterince ilgi çekici olarak; bu olayların durumu ve ona ilişkin Peygamber'in düşünceleri, kaynaklardan (derlenip-toplanacak) sağlam deliller kanalıyla teyid edilebilir. Benim *J.E.S.H.O.*'daki makalem⁵⁰ın bir bölümü tamamen bu konuyla alakalıdır.

Öte yandan, yukarıda bahsedilen söz, Buhârî'nin bir risalesinde de geçmektedir ki; orada “Kur'an okuyucuları” anlamı, şüphesiz *kurrâ*'nın tek ve yalnızca doğru yorumudur. *Münâfikûn*, genel olarak; “... kendi sapık doktrinlerini desteklemek için Kur'an'dan alıntılarını yanlış biçimde kullanan”⁵¹ *Muattıla*, *Cehmîyye* ve *Ehlü'l-Ehviye/Ehvâ*'⁵² için açıkça kolektif bir isim-

lendirmedi.

Dahası, sözkonusu hadis, Mâlik'in *Muvatta*'ında Abdullah b. Mes'ûd'a isnad edilen söz (üzerin)e bir şerh getirebilir ki, o (da) şöyledir: "Sizler (yani bilinmeyen bir dinleyici topluluğu) oldukça fazla sayıda *fukahânın* ve az miktarda *kurrâ*'nın bulunduğu bir zamanda yaşıyorsunuz. Bu zamanda Kur'an'ın hükümleri ezberlenirken, kelimeleri (doğrusu bağlamsız/konteksinden koparılmış olarak) dikkate alınmaz. Az kişi dilenir, çok kişi verir. Onlar *namazı* uzun, *hutbeyi* kısa tutarlar⁵³. Arzularına boyun eğmeden önce, görevlerini yerine getirirler. Ancak öyle bir zaman gelecek ki, o zamanda *fıkıh bilginleri* hayli az, *kıraat alimleri* ise pek çok olacaktır; (o nedenle) Kur'an'ın lafzî metni ezberlenir de, onun hükümleri kaybolur. Yine o zamanda bir yığın isteyici var iken, çok az yardım eden bulunur. Keza o zamanda *hutbe* uzatılır, *namaz* kısaltılır. Aynı şekilde, o zamanda (kişisel) hevesler vazifelerden daha önemlidir."⁵⁴ Kanaatime göre bu söz(ler), Irak'ın ilk dönem *fıkıh* okulu ile onların karşıtları arasındaki görüş ayrılığını gösterir. O aynı zamanda sığ, lafzî (literal) düşüncedeki artışı "önceden haber verdiği" iddiasını taşır. Mâlik'in şârihi; "benim ümmetimin *münâfik*lerinin çoğu, onun *kurrâ*'larıdır" hadisini, Muhammed'in çok evvelden sezindiği zaman değişiminin bir delili olarak öne sürer. Bu yorumcunun, bu ifadenin tefsirindeki zorluk ve kapalılıklardan habersiz olduğu izahıta varestedir.

* Esasen "The Position of Qur'an Recitation in Early Islam" ismini taşıyan bu makale, *Journal of Semitic Studies*'in XIX. cildinin 2. sayısının (Manchester 1974) 240-251. sayfalarında İngilizce olarak neşredilmiştir.

Makaleyi tercüme ederken, orijinal metne olabildiğince bağlı kaldık. Ancak bazı noktalarda takdir hakkımızı kullanmakta herhangi bir sakınca görmedik. Ki bunlardan biri; sayfa düzenini öngören bağımsız dipnot numaralarını, yazının bütünlüğüne göre yeniden seri halinde düzenlemek ve bunlara kendimizin ara notlarını da çeviren (çev.) uyarısıyla eklemek oldu. İkincisi; birebir aktarmada karşımıza çıkan problemleri halletmek için, birtakım ifadeleri ve noktalama işaretlerini bizim daha rahat anlayacağı-mız üslûba ve Türkçe imlâ kurallarına sokmaya çalışmak oldu. Üçüncüsü ise; çalış-mada işlenen mevzuyla okuyucuya daha kolay ve güzel takdim edebilmek amacıyla -konunun akışını bozmayacak tarzda- bazı yerlerde parantezler açma, bazen de taksim (/) işaretleri kullanma yoluna başvurmak oldu.

¹ *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. (çev.)

² "The Qurrâ' in Early Islamic History" başlıklı sözkonusu makale tarafımızdan Türkçe'ye çevrilmiş ve "İlk Devir İslâm Tarihinde Kurrâ Kavramı" adıyla *Dergisi*'nin yayımlanmıştır.

³ Bu yazıda mütemâdiyen dillendirilen "to reciter" yüklemine, eş-anlamlı olduklarını düşünerek yerine göre "kıraat ve tilâvet etmek", yerine göre de "okumak"; bunun öz-nesi durumundaki "reciter"i ise "kâri", tilâvet eden ve okuyan" şeklinde çevirdik. Ancak şurası bilinmelidir ki; sözkonusu fiil tam olarak "ezberden okumak, nakletmek ve anlatmak"; bunun faili de "ezbere okuyan, nakleden ve anlatan" manalarına gelmektedir. O halde mezkûr kelimeleri, işaret edilen bu karşılıklarıyla; yani "Kur'an-ı Kerim'i hâfızadan okumak ve hâfız-kurrâ" tarzında algılamak, makalenin bütünlüğü-nü iyi kavramak bakımından daha isabetli olacaktır. (çev.)

⁴ Bu çalışma boyunca Arberry'nin çeviri (Kur'an tercüme)sini kullandım.

⁵ Krş. Örneğin; J. Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentums*, 2nd edn./ikinci baskı (Berlin, 1897), s. 134-7; Rudi Paret, *Mohammed und der Koran* (Stuttgart, 1957), s. 48-51; Toufic Fahd, *La Divination Arabe* (Strasbourg, 1966), s. 63-8; Charles Wendell, “**The Pre-Islamic Period of Sîrat al-Nabî**”, in *MW*, LXII, 12-41.

⁶ Ayrıca krş. Fahd, s. 43-63.

⁷ Müsteşriklerin şu anda bile bazen, Batılı bilimsel yaklaşımın samimiyetini tanımayı reddetmeleri bir talihsizliktir; krş. *MW*, LXII, 42-8.

⁸ Örneğin, XCIII, I; XCI, I; LXXXVI, I, vb.

⁹ Örneğin, LXXXI, 22; LIII, 2, vb.

¹⁰ Ben argüman gereği (uygun gördüğümden), *sûrelerin*, R. Blachère'in *Le Coran, Traduction Nouvelle* (Paris, 1947-50), II, XV vd. adlı (Kur'an'ın Fransızca tercüme) çalışmasında ortaya koyduğu dizilim sırasını takip ediyorum.

¹¹ Krş. Taberî, *Tefsîr* (Kahire, 1954-7), XXX, 154; Beydâvî, *Tefsîr*, ed. H. O. Fleischer (Leipzig, 1846-8), II, 398.

¹² Örneğin, bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, ed. F. Wüstenfeld (Göttingen, 1858-60), s. 186; Vâkîdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, ed. J. M. B. Jones (Londra, 1966), s. 61, 128; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr (=Kübrâ)*, ed. E. Sachau *et alii* (Leiden, 1905-17, IV/I, 175; Taberî, *Annales (=Kronikler; yani Târîhu't-Taberî)*, ed. cum aliis M. J. de Goeje (Leiden, 1879-1901), I, 1209. Ömer'in hidâyete ermesi (müslümanlığa girişi)ne dair açıklama için de aşağıya bkz.

¹³ En son pagan (putperest/müşrik) kasepleri (çabucak parçalanıp dağılanlar vb. üzerine) LI, 1'de ve (kalem-ler- ve onların yazdıkları üzerine) LXVIII, 1'de bulunur ve Kur'an'da yer alan ilk yeminler (açık kitap ve: Kutsal Kur'an üzerine) XLIV, I ve L, 1'de bulunmaktadır.

¹⁴ Blachère'in bu kelimeyi “édification”, yani “iyileştirme” olarak çevirmesine katılmıyorum.

¹⁵ İbn Hişâm, s. 202 vd.

¹⁶ Taberî, I, 1208; kezâ Fahd tarafından da işaret edilmiştir, s. 88 vd. Bununla birlikte Peygamber, şairlerin alaya almasını kaldıramazdı/hazmedemezdi; krş. Vâkîdî, s. 172-5 ve 189 vd., ve yine s. 110 vd.

¹⁷ Örneğin, İbn Hişâm, s. 203.

¹⁸ Örneğin, İbn Hişâm, s. 225 vd.

¹⁹ Ömer sarhoş edici içeceklere düşkünlüğü ile ünlenmişti ve ihtidâ ettikten sonra da böyle olmaya devam etti. Aşağıda İbn Sa'd, III/I, 230, satır 17'deki açıklamalarda belli olduğu gibi, onun gözde içkisi *nebîz* idi. S. 246, satır 12 vd.: O, favori içkisi *nebîz*'i içtiği zaman (ki bu, -sonradan- Osman tarafından yasaklanmıştır; krş. Taberî, I, 3028) o, kendisine saldıran Ebû Lü'lü'e eliyle vücudunda açılan yaradan dışarı damlamıştı. S. 261, satır 11 vd.: Ömer şöyle dedi: “İslâm'daki en katı yaptırımlara şarap içmekten kaçınanlar da dahildir.”

²⁰ İbn Hişâm, s. 227 vd.

²¹ İbn Hişâm, s. 347

²² Taberî, I, 1144 vd.

²³ İbn Sa'd, III/I, 223.

²⁴ Krş. İbn Sa'd, III/I, 275.

²⁵ Vâkîdî, s. 420.

²⁶ Vâkîdî, s. 433.

²⁷ Taberî, I, 2749 ve İbn Sa'd, III/I, 202. *Kâri*'nin günümüz Mısır'ındaki fonksiyonunun ilginç bir tasviri için bkz. Morroe Berger, *Islam in Modern Egypt Today; Social and Political Aspects of Popular Religion* (Cambridge, 1970), index, *kâri*' maddesi.

- ²⁸ Krş. Ya'kubî, *Târih*, ed. M. Th. Houtsma (Leiden, 1883), II, 177.
- ²⁹ Krş. İbn Sa'd, III/I, 201.
- ³⁰ Krş. Taberî, I, 2755.
- ³¹ Krş. Müslim, *Sahîh*, ed. Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî (Kahire, 1955-6), I, 559; Buhârî, *İ'tisâm*, 28.
- ³² Krş. İbn Sa'd, II/2, 109.
- ³³ Krş. İbn Sa'd, II/2, 112 vd; Ya'kubî, II, 87; öteki iki meşhur derleyici/câmi' Muâz b. Cebel ve Ali'dir; diğer bütün ilk dönem uzmanları konusunda çelişkili materyal sunan kaynaklar burada bahis konusu edilmemiştir.
- ³⁴ Bu ifadeyi 3 no'lu dipnotu dikkate alarak değerlendiriniz. (çev.)
- ³⁵ Krş. Vâkîdî, s. 357 vd.
- ³⁶ Krş, Vâkîdî, s. 397.
- ³⁷ Krş. İbn Sa'd, III/I, 182
- ³⁸ Krş. İbn Sa'd, II/2, 106.
- ³⁹ "Önceki" kelimesiyle, herhangi bir şekilde tarihsellik iddiasında bulunan kaynakları kastediyorum ki, onlarda, son dönemlerin önyargılı tarih biliminin peşin hükümleri çok nadir bulunur.
- ⁴⁰ Yani onlar mezara ilk konulması gerekenlerdi ki, o mezarı bir veya iki diğer kurbanla paylaşıyorlardı; krş. Vâkîdî, s. 310.
- ⁴¹ İbn Mâce, *Sünen*, ed. Muhammad Fuâd Abdü'l-Bâkî (Kahire, 1952), I, 94; son cümle hariç yine Tirmizî, *Sahîh bi-Şerh-i İbni'l-Arabî* (Kahire, 1350-2), IX, 230. Tirmizî bu hadisi *hasen garib* olarak nitelendirmiştir.
- ⁴² G. Martin Hinds tarafından, sözgelimi onun; "**The Siffin Arbitration Agreement**", *J.S.S.*, XVII (1972), 97, 99 adlı çalışmasında böyle kullanılmıştır.
- ⁴³ Bununla ilgili başka yerde daha fazla bilgi verilecektir.
- ⁴⁴ "Dinî problem/mes'eeler", "dinî bilgi" olarak tercüme edilmelidir; krş. F. Rosenthal, *Knowledge Triumphant* (Leiden, 1970), V. bölümün birinci kısmı.
- ⁴⁵ Müslim, *Sahîh*, II, 1514.
- ⁴⁶ Bu bana, Arapça orijinalinin (... *ve-kara'te'l-Kur'an li-yukâle hüve kâri' fe-kad kîle*) tek doğru açıklaması gibi gözüküyor.
- ⁴⁷ Bu görüşle alakalı daha fazla destek, Nesâî'deki bir *isnâd* yoluyla sağlanabilir ki; orada nisbeten önemsiz bir ravî, (üstelik) hadis biyografisinde (muhaddislere ait tabakât ve terâcim kitaplarında) kendine ait hiçbir özellik zikredilmeyen bir Sahabi olan el-Karsa' ad-Dabbî (hakkında), "ilk *kurrâ*'dan biridir(!)" der. Krş. Nesâî, *Sünen bi-Şerhi's-Suyûtî* (Kahire, 1348), II, 104.
- ⁴⁸ Krş. İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib* (Haydarabad, 1325-7), X, 398.
- ⁴⁹ İbn Hanbel, *Müsned* (Kahire, 1313), II, 175; IV, 151, 155.
- ⁵⁰ Bkz. 1 ve 2 no'lu dipnotlar. (çev.)
- ⁵¹ Buhârî, *Halk Ef'âl el-İbâd ve' r-Rad ale' l-Cehmiye ve-Ashâb et-Ta'tül*; el-Azîmâbâdî'nin *İ'lâm Ehl el-Asr bi-Ahkâm Rak'atey el-Fecr* (Delhi, 1306), s. 96) ile birlikte basılmıştır.
- ⁵² Bu tabirlerin hepsi, Mu'tezile fırkaları için kullanılan ortak sıfatlardır. (çev.)
- ⁵³ Hem burada, hem de birazdan gelecek ifadelerde belirtilen namaz ve hutbe Cum'a ibadetine mahsus işlerdir. (çev.)
- ⁵⁴ Zurkânî, *Şerh alâ Muvatta' el-İmâm Mâlik* (Kahire, 1954), s. 352 vd.

**MUHTÂRU'S-SIHÂH SAHİBİ EBÛ BEKİR ER-RÂZÎ
VE ARAPÇA ESERLERİ**

Abdullah Kızılçık*

Özet: Ebû Bekir er-Râzî VII./XIII. Yüzyıl'da Selçuklular ve Artuklular döneminde Anadolu'da yaşayan önemli şahsiyetlerdendir. Tefsir, fıkıh, hadis, edebiyat ve lügat gibi birçok sahada eserler vermiştir. Onun Muhtâru's-Sihâh adlı eseri özellikle Anadolu'da günümüze kadar Arap Edebiyatı ile ilgilenenler tarafından bilinmektedir. Onun Artuklu hükümdarı Necmeddin Gâzî ve Anadolu Selçuklu âlimlerinden Sadreddin Konevî ile görüşmeleri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ebû Bekir er-Râzî, Muhtâru's-Sihâh, Ravzatu'l-fesâha, Selçuklular, Artuklular.

**Abu Bakr al-Razi the Author of Mukhtar al-Sihah and His
Arabic Works**

Summary: This article deals with Abu Bakr al-Razi and his works about different subjects. He was one of the most famous scholars with his work called Mukhtar al-Sihah especially in Anatolia who had lived for a long time at the period of Saljukids and Artukids in seventh/thirteenth century. He, also, met the Artukid ruler al-Sa'id Najm al-Din Ghazi and the famous scholar Sadr al-Din Konavi in Anatolia at this period.

Keywords: Abu Bakr al-Razi, Mukhtar al-Sihah, Rawza al-Fasaha, Saljukids, Artukids.

* Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Anadolu'da uzun bir müddet kalmış olan VII./XIII. asır âlimlerinden Ebû Bekir er-Râzî¹ Anadolu Selçuklular döneminin mühim şahsiyetlerindedir. Bu döneme Moğol istilâsı damgasını vurmuştur. Haçlı seferlerini durdurarak Küçük Asya'da Türk birliğini temin edip, Anadolu'yu ilim, şiir, sanat ve ticaret merkezi haline getiren Anadolu Selçukluları döneminde ilmî ve fikrî hayat, 641(1243) Vakası diye bilinen Moğol istilasıyla maddî ve manevî sarsıntıya uğramış olsa da bu tür faaliyetler kısa bir müddet yavaşlamış ve fakat 669 (1270) yılından itibaren tekrar inkişafa başlamıştır. Bu arada Moğol istilasından kaçan bir çok mutasavvıf da Anadolu'ya gelmiştir. Büyük mutasavvıf Mevlâna Celâleddin Rumî de (v.672/1273) bunlardan biridir. O küçük yaşta iken, babası Bahâuddin Efendi ile birlikte Moğollardan kaçarak Anadolu'ya gelmiş ve Konya'ya yerleşmiştir.²

Ebu Bekir er-Râzî de Anadolu'ya göç eden bu tür âlimlerdendir. Çalkantılı bir dönemde yaşamış olmasına rağmen farklı konularda verdiği sayısız eserleriyle müstesnâ bir şahsiyet olarak gözümüze çarpmaktadır. O, özellikle Muhtârü's-Sihâh adlı lügate dair muhtasar eseriyle meşhur olup, Anadolu'da günümüze kadar Arap edebiyatıyla yakından ilgilenen kimseler arasında tanınmış lügat âlimlerdendir.

Tespit edebildiğimiz eserlerinin muhteva bakımından farklı oluşu bize er-Râzî'nin çok yönlü bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim er-Râzî tefsir, fıkıh, hadis, edebiyat ve lügat gibi bir çok sahada eserler vermek suretiyle çok yönlü bir edip ve alim olduğunu ispat etmiştir. Karşımıza eserlerinde, diğer eserlerden alıntılar yapan bir müellif olarak da çıkan er-Râzî'nin bu yönü bize onun literatürden çokça faydalanan bir araştırmacı olduğunu da gösterir.

Bu arada onun lügate dair eseri olan Muhtârü's-Sihâh, basit bir ihtisar olarak görülmemektedir. O, el-Muhtâr'da el-Cevherî'nin es-Sihâh'ını sâdece küçültmemiş, ama bunun yanısıra gerektiğinde diğer lügatlerden de yararlanarak bu sahada yeterli ve pek faydalı bir sözlük hazırlamıştır. Burada onun es-Sihâh'da gördüğü bazı hataları tashih ettiği de unutulmamalıdır.

Onun zikre değer bir yönü de üretken ve şair ruhlu bir şahsiyet oluşudur. Nitekim Ravzatu'l-fesâha adlı eserinde edebî sanatlarla ilgili konuları işlerken kendi şiirlerini istişhad olarak vermesi, onun şairlik yönünü de gösterir.

Elbette er-Râzî ve diğer ilim adamlarının bu başarılarında, himayelerine girdikleri Anadolu Selçuklu sultanlarıyla, Artuklu Devleti hükümdarlarının da büyük rolleri olmuştur. **Sadreddin Konevî**³ (v.673/1274) ile görüşmek ve ders halkalarına katılmak üzere Konya'ya giden er-Râzî, burada bu büyük alimin derslerine devam ederek kendisinden el-Mubârek b. Muhammed b. 'Abdulkerim **el-Mevsilî**'nin (v. 606/1209) hadise dâir kaleme aldığı *Camîu'l-usul* adlı eserini okumuştur.⁴

Ebu Bekir er-Râzî'nin son yıllarını geçirdiği ve vefat ettiği yer hakkında kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır.⁵ Müellif er-Râzî'nin 651(1253) yılında Şam'da vefat ettiğini yazan kaynaklar⁶ olmuştur. Ancak bu tarihin diğer biyografi yazarları tarafından itibar görmediğini, bir çoğunun müellifin

vefat tarihini verirken onun, ya 660 (1262) ya da 666 (1267) yılında hayatta bulunduğu görüşünü tercih etmelerinden anlamaktayız. Ayrıca Kudüs'te el-Hâlidîyye Kütüphanesi'nde bulunan ve müellif hattı olan Muhtârû's-Sihâh adlı eserinin ferağ kaydında bunu 666 (1267) yılında tamamladığını ifade etmesi bize onun bu tarihte hayatta olduğunu açıkça göstermektedir.⁷

Diğer yandan müellifin vefat tarihini 760 (1358)'dan sonra olduğunu yazan kaynaklar da vardır.⁸ Fakat bu tarih de bir önceki gibi kayda değer görülmemiştir. Nitekim daha önce geçtiği gibi müellifin Sadreddin Konevî (v.673/1274) ile görüşmüş olması onun VIII.(XIV.) asır değil de VII.(XIII.) asır ulemâsından olduğu kanaatini destekler mahiyettedir.⁹ Bu sebeple hakkında ancak "666 (1267) yılından sonra hayattaydı" diyebiliriz.

Daha önce de belirtildiği gibi yaşadığı dönemin bütün sıkıntılarına rağmen hayatı seyahatlerle geçen er-Râzî, gittiği yerlerde çalışmalarını aksatmamış ve bir çok konuda eserler vermeye gayret etmiştir. Şimdi de bu eserleri, sahamızla ilgili olanlar başta olmak üzere sırasıyla ele alalım.

I. Arap Dili ve Edebiyatı İle İlgili Eserleri

1-Muhtaru's-Sihah

Arap dili ve edebiyatı ile uğraşan herkesin tanınması gereken lügatler arasında yer alan bu eser, **el-Cevherî** diye tanınan Ebû Nasr İsmâ'il b. Hammâd'ın (v. 398/1007) lügate dâir kaleme aldığı *es-Sihah*'ın bir muhtasarıdır.

Muhtaru's-Sihah, adından da anlaşılacağı üzere *es-Sihâh*'ın bir takım kelimeleri seçilerek hazırlanmıştır. Nitekim er-Râzî, eserinin önsözünde bu muhtasar lügate dâir şu bilgileri verir: "Bu lügate dair muhtasar eseri, tertibi güzel, fasih kelimeleri bol, istifadesi en kolay ve en çok rağbet gören bir lügat olacağını düşündüğüm için telif ettim" dedikten sonra da lügatin muhteviyatı hakkında şu bilgileri vermektedir: "...Burada, bir fıkıh âliminin ve bir edebiyatçının bilmesi ve ezberlemesi gereken kelimeleri özellikle seçtim. Muhtasar ve ezberlenmesi kolay olsun diye de telaffuzu zor ve nadir olanları almadım"¹⁰.

Bu arada er-Râzî, iyi bir münakkid olduğunu isbat edecek şekilde *es-Sihâh*'da gördüğü hata ve eksiklikleri gidermiş ve Ebû Mansûr Muhammed b. 'Ahmed **el-Herevî**'nin (v. 370/980) *Tehzibu'l-luga* 'sı gibi muteber lügatlardan da gerekli gördüğü kelimeleri almıştır¹¹.

Topkapı Sarayı Kütüphanesinde bir muhtasarının bulunduğu (bk. III. Ahmed nr. 2963) eser, Dâvûd b. Muhammed **el-Karsî** el-Hanefî'nin Muhtârû Muhtârû's-Sihâh ve **Kara Piri** diye tanınan Pir Muhammed b. Yusuf el-Karamânî (v. 866/1461) tarafından *Multekatu's-Sihah ve'l-mulhak bi Muhtaru's-Sihah*'ı ile hülâsa edilmiştir.

Mısır, Beyrut ve Şam'da defalarca basılmış ve günümüze kadar elden ele dolaşmıştır (bk. msl. Bulak 1302, 1319, 1320, 1328, 1339, 1356; Mektebetu'l-Lübnan, Beyrut, 1988; Ravzatu'ş-Şam, 1023, 1316).

2-Kunuzu'l-bera'a

Eser Müellifimizin, Ebû Muhammed Kâsım **el-Harîrî**'nin (v. 517/1123) Arap edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan *el-Makamat*'na yaptığı şerhtir.

Bazı nüshalarının İstanbul'un çeşitli kütüphanelerinde bulunan eserin (bk. Süleymaniye Ktp. Hamidiye nr. 1167; Fatih nr.399; İ.Ü. Merkez Ktp. Arapça nr. 2422; Beyazıt Devlet Ktp. Beyazıt nr. 5398; Tokapı Srayı Ktp. Emanet nr. 1492) bir diğer nüshası da Mısır'da Daru'l-Kutup'tedir¹².

*3-Zehru'r-rabi' min Rabi'i'l-ebzar*¹³

ez-Zemahşerî diye tanınan Carullah Mahmud b. Ömer el-Harizmî'nin (v. 538/1143) Arap edebiyatına dair *Rabi'u'l-ebzar* adlı önemli eserine er-Râzî'nin yaptığı bir muhtasardır. Eserin bir nüshası Süleymâniye Kütüphanesi'nde mevcuttur (bk. Kara Çelebizade nr. 306).

4-el-Emsalu ve'l-hikem

Bursalı Mehmet Tâhir'in de kitabında adını zikrettiği¹⁴ eser, beyitler halinde on ve yarım beyit halinde sekiz olmak üzere on sekiz bölüm ihtiva etmektedir. İçinde kanaat, güven, teselli ve benzeri konulara dâir cahiliyye, muhadram, islam ve mütekaddim şâirlerden seçme şiirler yer almakta ve siyâset adamlarına öğütler verilmektedir.

Süleymaniye Kütüphanesi'nde bazı nüshaları bulunan (bk. msl. Ayasofya nr. 3784; Halet Ef. nr. 769; Raşid Ef. nr. 164) eser, Abdurrazzâk Huseyn tarafından Amman'da (Dâru'l-Beşîr, 1986) neşredilmiştir.

*5-K. el-Ebyat ve'l-mu'temed aleyha*¹⁵

Bize kadar ulaştığı belli olmayan ve adından anlaşılacağı üzere Arap edebiyatına dair seçme şiirleri ihtiva eden eserin yazmaları da İstanbul Kütüphanelerinde bulunmamaktadır.

6-Devhatu'l-belaga

Günümüze kadar geldiğine dair elimizde herhangi bir bilgi bulunmayan eserin adını ve muhtevasını müellifin çalışma konumuz olan Ravzatu'l-fesâha'sından öğrenmekteyiz. Nitekim o bu eserinde şu bilgilere yer vermektedir:

“Teşbih konusunda daha fazla mâlumat almak isteyenlerin özellikle belagatin 3 edebî sanat; teşbih, istiâre ve tevriyeye dair kaleme aldığım kitaba mürâcaat etmeleri gerekmektedir. Devhatu'l-belâga adını verdiğim eser şarkta ve garpta eski ve yeni şâirlere ait en güzel örneklerin bulunduğu kıymetli bir kaynaktır. Ayrıca eseri bu üç sanata hasretmemin nedeni söz konusu sanatların ediblere göre beyân ve bedî ilimlerine ait sanatların en önemlilerinden oluşudur”.

7-Ravzatu'l-fesaha

Eser, beyan ve bedî ilmine ait konuları kolayca anlaşılabilir bir şekilde derli toplu ele almaktadır. Ancak burada müellif, bu konuları bedî ve beyân diye ayırmadan önemli gördüğü ve üstün saydığı konuları ele almak suretiyle işler. Burada o, en üstün 10 sanat olarak da ifade ettiği teşbih, istiâre, tevriye,

tenâsüb, te'kid, tazmin, iktibâs, aksü'l -cümel, kalb ve tecnis konularını öncelikle zikrettikten sonra iştikâk, tersî, tescî gibi bedî ilmîne dâir tam 42 sanattan daha bahsetmektedir. Eserin sonunda er-Râzî, muvârede, musâlete, seleh, mesh ve ihtizâ gibi önemsiz gördüğü bazı sanatları ele aldıktan sonra takdim-te'hir ve fasl-vasl konularının önemine işâret etmiş ve fakat meânî ilmîne dâir olan bu konularla ilgili bilgi sunmamıştır.

Ravzatu'l-fesâha'nın Çeşitli kütüphanelerde 6 nüshası mevcuttur. Bunlardan üçü, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Cârullah Ef. nr. 1684; Atf Ef. nr. 2880; Esad Efendi nr. 2982), biri Beyrut Amerikan Üniversitesi Kütüphanesi'nde (nr. 12/568), diğeri Filistin Akka'da Cezzar Ahmet Paşa Ktp.) ve bir diğeri de Mısır Dâru'l-Kutub'tedir (nr. 6113)¹⁶.

II. Diğer Eserleri

1-Mesailu'r-Razi ve ecvibetuha min garaibi ayi't-Tenzil

Garibu'l-Kur'an ya da *Esiletu'l-Kur'an* ve *ecvibetuha* adıyla da tanınan bu eser özellikle Kuran'da geçen nadir kelimelerle ilgilidir. Talebelerin 1200 kadar sorularına cevap mahiyetinde olan eser, bütün sureleri ele almakta, ancak ayetlerin tamamını değil de bir kısmını tefsir etmektedir. Bu arada er-Râzî, anlaşılması güç olan kelimelerle terkip ve cümlelerin i'rablarını vermektedir.¹⁷

Bu sahada büyük bir boşluğu dolduran eser, **Zekeriyâ b. Muhammed el-Ensârî** tarafından ihtisar edilmiştir. Çeşitli Kütüphanelerde nüshaları bulunan (bk. msl. Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa nr. 2752; Hacı Mahmud Efendi nr. 196; Bağdatlı vehbi Ef. nr. 114; Lâleli nr. 76; Kılıç Ali Paşa nr. 38) er-Râzî'nin bu tefsiri, bir kaç defa basılmıştır (bk. msl.Kâhire, 1985, 2.bs., T.D.V. yayımları, Ankara, 1997; Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Beyrut, 1990).

2-ez-Zehebu'l-ibriz fi tefsir Kitab el- 'Aziz

Kaynaklarda müellifimizin aynı konuda zikredilen eserinden başka *ez-Zehebu'l-ibriz* adlı bir eserinden söz edildiği de kaydedilmektedir¹⁸. Ancak bu eserin yazmalarına İstanbul kütüphanelerinde de rastlayamadık.

3-Şerhu'l- Ehadisi 'l-erba'in

Sadreddîn Muhammed b. İshak b. Muhammed Konevî'nin (v.673/1274) *el-Ehadisu'l-erba'in* adlı eserine yaptığı şerhten ibarettir.

Bazı nüshaları Süleymâniye Kütüphanesinde mevcut olan eserin (bk. Cârullah Efendi nr. 410; Halet Ef. nr. 799) bir diğ er nüshası da *Kenzu'l-hikme fi'l-hadis* adıyla Şam Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır¹⁹.

4-Tuhfetu'l-Muluk fi'l-furu'

Müellifin Hanefî mezhebi fikhına dair kaleme aldığı tek ciltlik eseri namaz, oruç ve hac gibi ibadete dair konuları ele almaktadır²⁰.

Esere, **Bedreddîn Ahmed el-'Aynî** (v.855/1451) *Minhatu's-suluk*, X.(XVI.) asırda yaşamış olan **Ebu'Leys ez-Zeyle'î** de *Hediyetu's-suluk* adıyla birer şerh yazmışlardır. Ayrıca **Abdullatîf b. Melekşâh**'ın da (v. 850/1446) esere ait bir şerhi vardır²¹.

Eserin İstanbul'un çeşitli kütüphanelerinde yüz kadar nüshası mevcuttur. (Bk. msl. İ.Ü. Merkez Ktp. Arapça nr. 1231, 1840, 2125; Beyazıt Devlet Kütüphanesi Beyazıt nr. 1907, 1908; Süleymaniye Ktp. Fatih nr. 1508, 2131; Ayasofya 1041; Cârullah Ef. 600; Laleli nr. 834). Lahor'da 1313(1914) yılında ilk basımı yapılan eserin, 'Abdullah Nezîr Ahmed tarafından tenkidli neşri yayınlanmıştır (Dâru'l-Beşâir el-İslâmiyye, Beyrut, 1417/1997).

5-Hidayetu'l-i'tikad

Eser müellifin, Sirâceddin 'Ali b. 'Osman el-Ferganî'nin (v. 569/1173) *Bed'u'l-emali* adlı eserine yazmış olduğu şerhten ibarettir. *Bedu'l-emali* de Hanefî mezhebi kurucusu olan **İmam-ı A'zam**'ın *Fıkhi ekber* adlı eserinin bazı değişikliklerle ele alınmış şeklidir.²²

Ebu Bekr er-Râzî'nin bu eserinin bir nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde (Velîyüddin Efendi, nr. 2056), bazı yazmaları da Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcuttur (bk. msl. Şehid Ali Paşa nr. 1640; Pertevniyal nr. 484; Celal Ökten nr. 1298):

6-el-Muhtar mine't-Tahbir

Eser, **el-Kuşeyrî** diye tanınan 'Abdulkerim b. Hevâzin b. 'Abdumelik en-Nisâburî'nin (v. 465/1072) kelam ilmine dâir kaleme aldığı ve esmâî'l-hüsna'nın anlamını veren *et-Tahbir fi ilmi'tezkir* adlı eserin bir muhtasarıdır²³. (Bazı nüshaları için bk. Süleymâniye Ktp. Esad Efendi nr. 3594; Hacı Mahmud nr. 3991; A. Tekelioğlu nr. 842; Beyazıt Devlet Kütüphanesi Beyazıt nr. 3508).

7-Hadaiku'l-hakaik

İslam ahlâkına dâir muhtasar bir tarzda telif ettiği ve 60 bölümde ele aldığı eserinin her bölümünde er-Râzî, hadis ve akvalden seçmeler yapmakta ve okuyucuya bir takım tavsiyelerde bulunmaktadır²⁴.

Eserin bazı nüshaları İstanbul'un çeşitli kütüphanelerinde mevcuttur (bk. msl. İ.Ü. Merkez Kütüphanesi Arapça nr. 5527, 1019; Süleymâniye Ktp. Şehid Ali Paşa nr. 2732; Esad Ef. nr. 1386).

¹Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Kâtib Çelebi, Keşfu'zünûn, İstanbul, 1310, I, 633,915, 929; Abdullah Muhlis, Sâhibu Muhtârî's-Sihâh, Mecelle el-Mecma'î'l-İlmiyyi'l-'Arabî, Dımaşk, 1928, VIII, s. 641-648; 'Âdil Huveylid, Mu'cem el-müfessirîn min sadri'l-İslâm hattâ asri'l-hâdir, 1986, II, 501; Serkis Yusuf, Mu'cemu Matbû'âti'l Arabiyye ve'l-mu'arribe, Kâhire, 1919, I, 415; Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetu'l-ârifin, Ankara, 1972, II, 127; el-Makrîzî, el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr, Londra, 1995 s.24; Zirikî, el-A'lâm, Kâhire, 1954-1959, VI, 279

²Bk. Merçil Erdoğan, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1985, s.180

³Asıl adı Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. 'Ali olan Sadreddin Konevî, Selçuklular döneminin en büyük âlimlerinden biriydi. Sadredin Konevî, 605(1207) yılında doğmuş ve 673(1274) yılında vefat etmiştir. Onun ders meclisini dolduran âlimler ve kurmuş olduğu vakıflar vefatından sonra darmadağın olmuştur. Geniş bilgi için bk. Kerimüddîn Mahmud Aksarâyî, Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara, 1943, s. 200-201

⁴Sadredin Konevî Camiu'l-usûl adlı eserin IX. Cüzünü tek milesinde müellif er-Râzî'den övgüyle bahsetmektedir: Bk. Abdullah Muhlis, a.g.m., VIII, 648

⁵Abdullah Muhlis bu farklılığın nedenini araştırmak üzere Beytu'l-Makdis âlimlerinden Halil el-Halidî'ye durumu arz eder. Zira Keşfu'z-zunûn'da müellifin el-Muhtar adlı eseri tanıtılırken farklı vefat tarihleri verilmektedir. O da, Beytu'l-Makdis'te bulunan el-Cezerî'nin Câmiu'l-usûl adlı eserinin 3. Cüzünün tekmilesinde müellifin de adının bulunduğu birkaç isme rastladığını ve burada yer alan 666/1267 tarihinin de dikkate alınması gerektiğini ifade eder. Ancak bu konuda asıl ihtilaf sebebi, yazma nüshalarındaki ferağ kayıtlarının farklı oluşundan kaynaklanmaktadır. Bk. Abdullah Muhlis, a.g.m., VIII, 649-650

⁶Bk. msl. el-Makrîzî, a.g.e., s.24

⁷Bk. Abdullah Muhlis, a.g.m., VIII, 648

⁸Bk. msl. Serkıs, a.g.e., I, 917; el-Keşf., a.g.e., II, 1072

⁹Bk. 'Abdullah Muhlis, a.g.m., VIII, 648

¹⁰Bk. Ebû Bekr er-Râzî, Muhtârû's-Sihâh, Beyrut, 1988, mukaddime, s. ۱۰

¹¹Bk. Kâtib Çelebi, a.g.e, II, 1072-1073; Abdullah Muhlis, a.g.m. VIII, 641; Huseyn Nassâr, el-Mu'cemu'l-'Arabî bi neşetihî ve tatavvurihâ, Kâhire, 1968, I, 506-507

¹²Bk. Dâru'l-Kutub el-Mısriyye: Fehresu'l-kutubi'l-'Arabiyye, Kâhire, 1926-1937, II, 201

¹³Bk., Ziriklî, a.g.e., X, 191

¹⁴“Bir dostum bir mecliste duymuş ki âlimlerin pek çoğu sarf, nahiv, mantık, meânî ve fıkıh ve benzeri konularda eserler neşretmişler ve fakat siyaset ve içtimaiyatla ilgili eserler vermemişlerdir, iddiasında bulunmuş. Ben ona bu konuda pek çok eserin bulunduğunu ve bu eserlerin adlarını yakında bir kitapta toplayacağımı bildirdim. Araştırdığım kadarıyla içtimaiyat, iktisat ve sair ilimlere dair yüzlerce eser var. Bunların hepsine ulaşmak için vaktim olmadı. Ancak vatana bir hizmet olsun diye muttali olduğum kıymetli eserlerin adlarını sırasıyla veriyorum”: Bk. Bursalı Mehmet Tâhir Efendi, Siyâsete müteallik, İstanbul, h. 1330, s. 21

¹⁵Bk. Bockelmann, Suppl, Leiden, 1937-1942, I, 659; Ayrıca bk. 'Abdullah Muhlis, a.g.m., VIII, 656

¹⁶Yazma, Abdullah KızılciK tarafından 2000 tarihinde İstanbul'da doktora tezi olarak yayınlanmıştır.

¹⁷Bk. Kâtib Çelebi, a.g.e., I, 92; Ayrıca bk. 'Adil Huveylid, a.g.e., II, 501

¹⁸Bk. Serkıs, a.g.e., I, 918; et-Tebrîzî, Reyhânetu'l-edeb, h. 1369, II, 63; Ziriklî, a.g.e., VI, 279; 'Adil Huveylid, a.g.e., II, 501

¹⁹Hayreddin ez-Ziriklî yazmayı yerinde gördüğünü ancak sayfalarının eksik olduğunu tesbit etmiştir. Bk. Ziriklî, a.g.e., X, 191

²⁰Bk., Kâtib Çelebi, a.g.e., I, 374-375; Kutluboga, Tâcu't-terâcim fi men sannefe mine'l-hanefiyye, Beyrut, 1992, I, 205; Muhyiddin el-Kuseyyir, el-Cevâhiru'l-muzî'e, Cize, 1983, III, 97

²¹Bk. Kâtib Çelebi, a.g.e, I, 375; Brockelmann, a.g.e., I, 658; Ayrıca bk. Özel Ahmet, Hanefî Fıkıhı Alimleri, Ankara, 1990, s.68

²²Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., II, 327; Brockelmann, a.g.e., I, 659

²³Bk. Kâtib Çelebi, a.g.e., I, 354

²⁴Bk. Kâtib Çelebi, a.g.e, I, 633; Ziriklî, a.g.e., VI, 279

TANITIM

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİLERİ FİHRİSTİ

Nurettin Ceviz*

İlahiyat Fakültesi Dergileri Makale ve Yazarlar Fihristi (1952-2002), Alim Yıldız-Tahsin Koçyiğit, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, Kasım 2002, 320 s. ISBN: 975-8190-57-1

Sosyal bilimler alanında araştırma kütüphanelerinin öneminin henüz kavranmadığı hatta Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi (İSAM) dışında ciddi bir örneğinin dahi bulunmadığı ülkemizde, disiplinlere veya dönemlere yönelik (kitap, makale vs.) yayın katalogları ve fihristleri araştırmacılar için neredeyse hayati bir önem taşıyor.

İlk araştırma kütüphanemiz niteliğindeki Milli Kütüphane de ülkemizdeki yayınları sağlıklı bir şekilde takip edip onları kataloglamada yetersiz kaldığından araştırmacılara materyal sağlama anlamında son derece sınırlı bir hizmet verebilmektedir. Belki biraz da bu sıkıntının giderilmesi amacıyla Milli Kütüphane tarafından, sınırlı sayıda derginin taranması suretiyle de olsa bir dönem düzenli olarak yayınlanan *Türkiye Makaleler Bibliyografyası* da bir yandan artık Türkiye'deki yayın artışının hızı karşısında günceli yakalayamamakta, diğer yandan ulusal, ulusal hakemli, uluslar arası hakemli gibi geniş bir yelpazede ve onlarca disiplinde çeşitlilikler gösteren dergileri izleyememekte ve hatta kendisi bile düzenli olarak yayınlanamamaktadır. Sözgelisi bizim bu satırları yazmakta olduğumuz şu günlerde Türkiye Makaleler Bibliyografyasının ancak 2002 yılı Ekim ayı yayınlanabilmiş; aynı yılın Ağustos ayı itibariyle de makalelere –sistem arızalı olmadığı takdirde- Milli Kütüphanenin web sayfasından izlenebilmesi mümkün olabilmektedir.

Evet ülkemizde yayınlanan dergilerin bir kısmı Milli Kütüphanede bulunmamaktadır. Ama burada problem sadece, dergilerin Milli Kütüphanede tam olarak bulunup bulunmaması değildir. Sözgelisi İlahiyat Fakültelerinin dergileri bile diğer İlahiyat Fakültelerinin kütüphanelerinde tam olarak bulunmamaktadır ve bizce bu daha da önemli bir problemdir. Bu durum İlahiyat Fakülteleri ile sınırlı olmayıp örnekler çoğaltılabilir ama konumuz dışında olduğundan bu faslı burada kapatıyoruz.

Üniversitelerimizin gösterişli internet siteleri vardır ama çoğu zaman bu siteler üzerinden, akademisyenlerin çalışmalarına ulaşılması mümkün olmamaktadır. Sitelerinde bunlara yer verenler de nedense sadece son birkaç yılın çalışmalarına yer vermektedir.

İlahiyat Fakültesi Dergileri Makale ve Yazarlar Fihristi (1952-2002), işte böyle bir ortamda araştırmacılar için daha çok önem ve anlam kazanıyor.

* Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Bölümü Arap Dili Eğitimi Anabilim Dalı

TANITIM

Çalışma, isminden de anlaşılacağı üzere 1952-2002 yılları arasında Türkiye'deki tüm İlahiyat Fakültelerinde yayınlanmış makalelerin fihristi. Yani ilkinin kuruluşundan günümüze kadarki İlahiyat Fakültelerinin bilgi birikimini, araştırmacıların göz nurunu, onların bilim dünyasındaki yolculuklarının bir hülâsasını burada bir solukta görmemiz mümkün.

İlahiyat Fakültesi Dergileri Makale ve Yazarlar Fihristi (1952-2002)'nin ele aldığı dergiler şunlar:

1. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi (AÜİİED), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Enstitüsü Yıllık Araştırmalar Dergisi (AÜTİSD).
2. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (EAÜİFD).
3. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD).
4. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD).
5. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (DÜİFD).
6. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (DEÜİFD).
7. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (EÜİFD).
8. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (FÜİFD).
9. Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (HÜİFD).
10. İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (MİÜİFD).
11. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İÜİFD).
12. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (MÜİFD).
13. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (OMÜİFD).
14. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAÜİFD).
15. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SÜİFD).
16. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SDÜİFD).
17. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (UÜİFD).
18. Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (YÜİFD).

Kitap iki bölümden oluşuyor. Birinci bölümde, alfabetik olarak, sayı numaralarına göre dergiler ve makaleler tek tek sıralanmıştır. Ayrıca her derginin baş tarafında, dergide toplam kaç yazı bulunduğu, bunlardan kaçının telif, kaçının tercüme ve kitap tanıtımı olduğu verilirken derginin o sayısının kaç sayfa olduğu da belirtilmiştir.

İkinci bölümde ise makaleler müelliflerinin soyadına göre sıralanmış, mütercimlere göre bir sıralama yapılmamış ancak, tercüme edenler müellif isminden sonra parantez içinde gösterilmiştir. Gerek birinci bölüm ve gerekse ikinci bölümde müelliflerin unvanları yazılmamıştır. Sınırlı da olsa aynı isim ve soyadı taşıyan müelliflerin isimlerinin sonuna, parantez içinde, çalıştığı bölüm kaydedilmiştir. Makale ve yazar isimlerindeki imlada, dergide yayınlanan şekli muhafaza edilmiştir.

Önsözde, hazırlayanlar, makaleleri konularına göre tasnif etmemelerinin sebebini, *makaleleri alfabetik olarak sıralamanın pratikte bir yararı olmayacağı ve bir makalenin kimi zaman birden fazla konuyu içermesinden*

TANITIM

dolayı, araştırmacıları yanıltabilecekleri endişesi şeklinde izah etmektedirler ki bu g6r6ře katılmamak m6mk6n değildir.

Fihrist, 1952'den 15 Temmuz 2002 tarihine kadar çıkan dergileri kapsamakta olup daha sonra çıkacak dergilerin muhtevalarının sonra yayınlanacak baskı/baskılarda yer alacağını da yine 6ns6zdeki ifadelerden anlıyoruz. B6ylesine ciddi emek mahsul6 bir eserin genişleyen yeni baskılar yapacağına dair bir umudu imâ eden bu c6mleye biz de katılıyoruz ve *Fihristin* bundan sonra başka alanlarda yapılacak benzeri çalışmalara da bir 6rnek teşkil etmesini diliyoruz.

İsteme Adresi: Ankara Okulu Yayınları

İstanbul Caddesi, İstanbul arşısı, 48/81

Ulus-Ankara

Tel/Faks: (0312) 341 06 90

TANITIM

BÂKÎ DİVANİ ŞERHİ NOTLARI

Fahrettin Coşkuner*

Ali Nihat Tarlan'ın *Bâkî Divanı Şerhi Notları*** yayın hayatına yeni atılan Meneviş Yayınlarının beşinci kitabı olarak Aralık 2003'te okuyucuların hizmetine sunulmuştur.

XVI. asır şairi Bâkî'nin divan şiirinde çok mümtaz bir yere sahip olduğu bir gerçektir. Kendi kültür mirasımızın anlaşılabilmesi ve ayakta tutulabilmesi için yaşadığı döneme damgasını vurmuş değerlerin ve eserlerin gün yüzüne çıkarılması gereği kaçınılmazdır. Bu eserlerin anlaşılmasını kolaylaştırmak için de çok değerli şerhler kaleme alınmıştır. Ali Nihat Tarlan, bu sahada ve şarkiyat alanında çok önemli katkılarda bulunmuş ve kendinden sonrakilere de rehberlik etmiş değerli bir ilim adamıdır. Sağlığında pek çok çalışmalar yapıp yayımlamış, ancak "Bâkî Divanı Şerhi"ni yayımlamaya ömrü kafi gelmemiştir. Sevindirici husus ise onun ölümünden sonra iki değerli genç araştırmacı olan Necip Fazıl Duru ve Sait Okumuş'un bu önemli notları kaybolmaktan kurtarıp ilgililerinin ve meraklılarının hizmetine sunmuş olmalarıdır.

Tarlan, bu notlarında da önceden yayımlanmış olan "Şeyhî Divanını Tetkik" isimli çalışmasındaki aynı yöntemi kullanmış ve Bâkî'nin Hâfız'dan etkilendiği kanaatini ispat etmek için Hâfız'la karşılaştırmalar yapmıştır.

Hazırlayanlar önsözde esere nasıl ulaştıklarını ve eserin önemini belirttikten sonra henüz tamamlanmamış olan noktalara kendileri tarafından Hâfız'ın beyitlerinin tercümesinin verilmesi gibi çeşitli katkıların yapıldığını da belirtmişlerdir.

Giriş kısmında N.Fazıl Duru tarafından Bâkî ve Hâfız üzerine yapılmış birkaç sayfalık bir çalışma sunulmuş ve konuyla ilgili olarak öne sürülen fikirler değerlendirilmiştir.

Şerh kısmı; sevgili, tabiat ve ahlâk olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde sevgiliye ait özellikler en ince ayrıntısına kadar ele alınmış olup şerhin en hacimli kısmını oluşturmuştur. 'Tabiatta güzellik' başlığı altındaki ikinci bölümde tabiat unsurları tek tek dile getirilmiştir. Üçüncü bölümde ise şairin ahlâkî fikirlerine üç sayfada kısaca değinilmiştir. Kitabın sonuna da Ali Nihat Tarlan'ın kendi el yazısıyla (Osmanlı Türkçesi) notlarından örnek sayfalar eklenmiştir.

* Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü.

** Ali Nihat Tarlan, *Bâkî Divanı Şerhi Notları*, Hazırlayanlar: N. Fazıl Duru-Sait Okumuş, Meneviş Yayınları, Ankara 2003, 154 s.

TANITIM

Bu şekilde kapak dizaynı ve dizgisinin güzelliğiyle de dikkat çeken kitap orta boy 168 sayfadan oluşmuştur.

Yazarı tarafından son hale getirilmemiş olsa da, *Bâkî Divanı Şerhi Notları*, divan edebiyatı ve karşılaştırmalı edebiyat alanında çalışanlara bu haliyle bile çok faydalı olacak, karanlıkta kalmış bazı noktalara ışık tutacak önemli bir çalışmadır. Eserin hazırlanıp yayınlanmasında emeği geçenleri kutlarız.

TANITIM

ÜSLUPÇULUK VE BAĞLAM TEORİSİ İŞİĞİNDA ARAP BELAGATI

(el-Belâgatu'l-'Arabiyye fi Dav'i'l-Uslûbiyye ve Nazariyyeti's-Siyâk)

Musa Yıldız*

Ürdün Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Muhammed Berekât Ebû 'Alî'nin *el-Belâgatu'l-'Arabiyye fi Dav'i'l-Uslûbiyye ve Nazariyyeti's-Siyâk* adlı kitabı, 2003 yılında Dâr Vâ'il li'n-Neşr yayınları arasında çıktı.

Ürdün'de kaldığım süre içerisinde kendileriyle tanıştığım, telif ve tahkik olmak üzere bugüne kadar yirmi beş kitaba imzasını atmış olan üretken ilim adamı olan yazar orta boy iki yüz on altı sayfadan oluşan kitabında takdimle başlar. Takdim kısmında Câhiz (ö.h.255), İbn Tabâtabâ' el-'Alevî (ö.h.322), Kudâme b. Ca'fer (ö.h.337), el-Kâdî el-Curcânî (ö.h.370), 'Abdu'l-Kâhir el-Curcânî (ö.h.471), es-Sekkâkî (ö.h.626), Hâzim el-Kartâcî (ö.h.684), el-Kazvîni (ö.h.739), et-Teftâzânî (ö.h.792), Abdu'r-Rahîm el-'Abbâsî (ö.h.963) gibi Arap belâgat otoriteleri ve onların eserlerinden söz ederken zamanımızda bu alanda çalışma yapanları da sıralar.

Kitabın giriş (temhîd) kısmında yazar, Arap belâgati alanında aldığı eğitimden ve yaptığı çalışmalardan, Arap belâgati ve iletişim araçları ile Câhiz'in *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserinin yeniden okunmasından bahseder.

Kitabın birinci bölümü belâgat ve ifade problemleri ya da belâgat ve dil, ikinci bölümü belâgat ve edebî sentez, üçüncü bölümü ise belâgat ve üslup uyumunun güzellikleri, dördüncü bölümü uygulamalar ve tecrübeler başlığını taşır.

Sonuç kısmında yazar belâgat alanında Arap dünyasında yayınlanan 54 kitabın listesini verir. Kendisi de bu sonucun kitaplarda alışılmış sonuçlardan farklı olduğunu ifade eder.

Arap dünyasında yayınlanan ve kitabın sonunda kaynakçada sıralanan yaklaşık iki yüz eserden yararlanılarak kaleme alınmış ve belâgat ilmini yeni bir bakış açısıyla işleyen bu kitap, Kur'an ilimleri üzerine çalışma yapan araştırmacıların yararlanabileceği kıymetli bir eserdir. Böyle kıymetli bir eseri ilim dünyasına kazandıran değerli ilim adamı Prof. Dr. Muhammed Berekât Ebû 'Alî'yi tebrik ederken, engin birikimiyle bu alanda yeni çalışmalara imzasını atmasını temenni ederim.

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi (ymusa@gazi.edu.tr).

TANITIM

ANTİK PERS TARİHİ

Kerem Kamil Koç*

Prof. Dr. Josef Wiesehöfer'in 'Das Antike Persien' isimli eseri Mehmet Ali İnci çevirisiyle Ocak 2003 itibariyle Telos Yayınları'ndan 'Antik Pers Tarihi' adıyla piyasaya çıktı.

Kitabın yazarı Prof. Dr. Wiesehöfer 1951 yılında doğdu. 1969 yılından sonra tarih araştırmalarına yönelen Wiesehöfer 1989'dan beri Kiel Üniversitesi'nde Antik Tarih üstüne çalışmalar yapmaktadır. Ortadoğu tarihi ve Ortadoğu tarihinin Yunan-Roma uygarlıklarıyla ilişkisi, antik sosyal tarih ve bilim tarihi ilgi alanları arasındadır.

Tarih, sosyoloji, antropoloji disiplinlerini ilgilendiren bu eserin, bir ulusun veya bölgenin dilinin anlaşılabilmesinde o ulusun ya da bölgenin sosyo-kültürel yapısını bilmenin önemi göz önüne alındığında dilbilimciler açısından da önemli bir başvuru kaynağı olacağı ortadadır.

Eserde alışlagelmiş bir tarzda kronolojik bir anlatım değil, sistematik bir çözümleme çabası göze çarpıyor. Yeni arkeolojik bulguların yanı sıra bilinmekte olan geleneklerin, yeni değerlendirmelerinin ve yorumlarının da verildiği kitapta, her bir dönemin idari ve iktisadi yapısına, dinsel ilişkilerine dair kesitlere rastlamak mümkün. Özel bir bölüm gündelik hayat olgusuna ayrılmış, bu bölümde zaman hesaplaması, takvim, ordu, iş örgütlenmelerine ve aynı zamanda aile yapısı ve cinsiyetler arası ilişkilere yer verilmiştir. Kitabın son bölümüyse 'Eski İran Sonrası Dönem'e ilişkin yerli ve yabancı gezginlerin anlatımlarına ve İran ile bağı olan bilim disiplinlerinin tarihine ilişkin bilgilere ayrılmış.

Kitabın bölümlerine gelince, ilk bölümde Ön Asya'da İran egemenliğinin başlangıç dönemleri, ikinci bölümde Büyük İskender'e kadar Kyros'un İran'ı (Ahamenitlerin egemenliği); belgeler (arkeolojik bulgu ve yerler), kral ve uyrukları, harçlar, vergiler, armağanlar, Ahamenit Persis'inde gündelik yaşam alt başlıklarıyla ele alınmış. Üçüncü bölümde İran'da Makedon egemenliği, dördüncü bölümde 1. Arsakes'den 4. Artabanos'a kadarki İran (Part egemenliği), belgeler, kral ve uyrukları, satrap, tüccar, asker ve rahipler alt başlıklarıyla ele alınırken, beşinci bölüm 1. Erdeşir'den 3. Yezdgird'e kadar İran (Sasanilerin egemenliği); belgeler, kral ve uyrukları, imparatorluk, imparatorluk sakinleri ve yaşam biçimleri şeklinde işlenmiş.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı öğrencisi

TANITIM

Altıncı bölümse coğrafyayı ziyaret etmiş olan gezginlerin anılarına ayrılmış. Kitabın sonuna bölümlere ilişkin bibliyografyalar, kronoloji, hanedanlıklar ve krallıklar dizini ve fotoğraflar yerleştirilmiştir.

Telos Yayınları'nı bu önemli çalışmasından dolayı kutluyor, bu tip çalışmalara diğer yayınevlerince de gereken önemin verilmesini diliyoruz.